

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	33
'Aho	Tusite 25 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

‘Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha’apai

Hou’eiki Minisitā Kapineti

‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,
Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaso Sovaleni

‘Eiki Tokoni Palēmia,

‘Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Hon. Samiu Vaipulu

‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa’anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu’i’āfitu

‘Eiki Minisitā Mo’ui

Hon. Dr. Siale ‘Akau’ola

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika
& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

‘Eiki Minisitā ki he ‘Atakai, Fakamatala ‘Ea,

Ma’u’anga Ivi & Ma’u’anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita ‘Utoikamanu

‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini

Toumoua

Hou’eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu’ivakanō

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu’ilakepa

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava’u

Lord Tu’iha’angana

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha’apai

Lord Nuku

‘Eiki Fakafofonga Nōpele ‘Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. ‘Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, ‘Eua

Dr. Taniela Liku’ohihifo

Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha’apai

Mo’ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha’apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 33/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tusite 25 Sune, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 1A/2024
		KOMITI KAKATO:
Fika 05	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025 • Fakamatala Patiseti 2024/2025 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027 • Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga • Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2023
Fika 06	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘o e Falé.....	8
Poaki.....	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	8
Fokotu’u Tu’utu’uni Faka-Fale Alea Fika 1A/2024.....	9
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Fokotu’u Tu’utu’uni	12
Fehu’ia Pule’anga ‘uhinga fakahū mai ki Fale Alea Fokotu’u Tu’utu’uni ‘oku lolotonga alea’i Patiseti.....	13
Taukave Nopele fika 1 Tongatapu ‘uhinga/taumu’a fakahū mai Fokotu’u Tu’utu’uni ke fai ha ngāue ki ai & lipooti mai ki Fale Alea.....	13
Fokotu’u Palēmia ‘ave Fokotu’u Tu’utu’uni ki he Komiti Pa’anga pe Komiti Sosiale ‘a e Fale Alea.....	14
Poupou ‘Eua 11 ‘ave Fokotu’u Tu’utu’uni ki ha Komiti Fili ‘a e Fale Alea.....	16
Fakamahino fekau’aki mo e ngaahi komiti ‘oku ngāue’aki ‘e he Falé fakataatau ki he Fokotu’u Tu’utu’uni	16
Fokotu’u Tongatapu 10 tukuhifo Fokotu’u Tu’utu’uni ki he Komiti Pa’anga & poupou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4	17
Faka’atā ‘Eiki Sea kau Nopele Tongatapu he Komiti Pa’anga & ‘atā pē mo e kau Mēmipa fanongo.....	17
Pālōti ‘o tali Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 1/2024 & ngaahi fakatonutonu.....	18
Lipooti Minisitā Mo’ui ki he Patiseti 24/25 e Potungāue Mo’ui	18
Fokotu’u ‘Eua 11 na’a lava ‘ave ngāue ki he kai pongipongi fānau ako ki he Potungāue Mo’ui ke nau fakahoko	21
Tali Pule’anga ki he ngāue fakahoko he Vā’a Fakalelei ‘Atamai	23
Tali Palēmia ki he fakafehu’i ‘Eua 11 fekau’aki mo ha senita <i>rehab centre</i> ki he faito’o konatapu.....	24
Tui ‘Eua 11 ke tokangaekina mavahe ‘a kinautolu uesiatamaki he ngāue faito’o konatapu	24
Fakama’ala’ala ‘Eiki Minisitā Mo’ui mahu’inga e palani lōloa mo e tu’u ‘a e ‘Univesiti Fakafonuá ke ako’i e kau neesi mo e kau ngāue	24
Feinga tokoni ‘a Tongatapu 4 ke fakamahino ‘oku tokangaekina e faito’o konatapu he tafa’aki ki he Saiki ‘a e Potungāue Mo’ui.....	25
Tokanga ‘Eua 11 ki he ‘asi Līpooti ‘Atita ko e 60 miliona tokoni ki he falemahaki he KOVITI na’e ‘ikai mahino hu’unga pa’anga ko ia.....	26
Fakamahino ‘Eiki Palēmia ‘oku te’eki tepile’i mai ha Lipooti ‘Atita ki Fale Alea hangē ko e me’a ‘Eua 11 Fal.....	26

Fakafehu'ia 'Eua 11 <i>NCD</i> he'ene felāve'i mo e fokotu'u ke tukuhau'i mamafa he ngaahi 'apiako me'atokoni 'ikai fakatupu mo'uilelei	28
Fehu'ia 'e 'Eua 11 pe 'oku fai ha ngāue Potungāue Mo'ui ki he lahi mate fā'ele mo e fā'ele kei ta'u si'i	29
Fakamahino 'Eua 11 ta 'oku malava pē holo kakai sisino 'oka faitokonia fakame'angāue kinautolu	30
Fakahā 'Eiki Sea mahu'inga kau atu ki he Fale Alea Lotu toko 14 kau Memipa	31
Fokotu'u 'e he 'Eiki Tokoni Palēmiá ke toloi ki he 3 e Fale Alea.....	31
Fakamahino 'Eiki Minisitā Fonuá 'e 'Afio Tama Tu'i he Huufi Konifelenisi & fai e taliui he ouau ko ia	32
Pāloti 'o tali toloi 'a e Fale Alea ki he 3:00 efiāfi.....	32
Vouti Potungāue Mo'ui.....	33
Kole ke foki 'o lele Va'a Talavai Falemahaki ke a'u ki he 12 po'uli 'enua faifatongia ...	35
Fakahā Minisita Mo'ui 'oku 'ikai ta'ofi 'ovataimi e potungāue	37
Fehu'ia Tongatapu 2 pe 'oku lahi fe'unga silini he Patiseti ke fakatau 'aki ngaahi faito'o	38
Fakamahino Pule'anga fe'unga pē patiseti ki he fakatau faito'o e potungāue ko e pole lahi tahá ko e lahi e 'ota faito'o 'oku fai.....	39
Ngāue Potungāue Mo'ui fekau'aki mo e poloseki ki he sua 'a e falemahaki	41
Fokotu'u Tongatapu 5 fai ha sio fo'ou ki he anga hono fakapa'anga & fakahoko fatongia Potungāue Mo'ui ke toe fakalalakaka ange he kaha'ú	41
Fokotu'u fakakaukau Tongatapu 5 'e lava feau palopalema he 'ota mai faito'o ki he falemahaki 'i ha fengāue'aki mo Nu'usila/'Asitelēlia.....	44
Fehu'ia Tongatapu 'a kinautolu he Potungāue Mo'ui ko e kau mataotao (<i>specialist</i>) & fakahaa'i ni'ihi ko ia he Minisita Mo'ui.....	44
Tui Tongatapu 5 ke fakaivia palani ngāue ki he ngaahi tūkuikolo & tānaki ivi fonua ke fakalalakaka'aki ngāue ki he tu'unga toe lelei ange.....	46
Kole Niua 17 ke tokoni Pule'anga fua e konga fakamole fakafolau mai kau feitama ke fā'ele mai ki Tongatapu	51
Tokanga Tongatapu 1 kau Falemahaki Niuatopotapu he tu'ukimu'a taha he Pasifiki mo hono ngaahi naunau fakafalemahaki	51
Fakamahino Tongatapu 17 neongo ta'ehano tatau Falemahaki Niuatopotapu ka 'oku kei fakafolau mai pe faifa'ele fai 'i Tongatapu.....	52
Kole ha me'angāue fakatolonga pekia ma'a e kāinga Niuafo'ou.....	53
Tali Pule'anga ki he lahi 'ohake fiema'u ke tokangaekina kau ngāue Potungāue Mo'ui & tokanga'i ngaahi fiema'u mei tokelau	54
Hoha'a Tongatapu 7 pe kuo 'osi lava he Patiseti e Potungāué ke solova palopalema he tohi tangi kau neesi/toketā	55
Fokotu'u Tongatapu 7 na'a lava Potungāue Mo'ui tālāngā'i ha keisi ngali fihiki konga pe ngāue fakasevāniti he fakahoko fatongia.....	57

Fehu'ia Tongatapu 7 ha fokotu'utu'u Pule'anga ke ngāue'aki fetu'utaki satelaite <i>Starlink</i> ke fakalalakaka fetu'utaki mo e ngaahi feitu'u mama'o 'i he 'initaneti.....	60
Fakahā Pule'anga fai pē ngāue fekau'aki mo e feinga ke ngāue'aki tekinolosia ki he ngaahi feitu'u mama'o kau ai hono fakakaukaua <i>Starlink</i>	60
Fehu'ia Tongatapu 7 pe 'oku malava ke liliu 'o ngāue faka- <i>shift</i> kau ngāue falemahaki koe'uhi ko e lahi ngāue 'ovataimi	61
Taha e pole fehanga hangai mo e Potungāue Mo'ui ko e tokosi'i fakakau ngāue.....	61
Pālōti 'o tali Vouti Potungāue Mo'ui	65
Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue	65
Tokanga Tongatapu 2 ki he fakamole he hikitatau 'Ofisi Minisita Ako & fokotu'u 'ikai lahi pa'anga vahe'i he Patiseti ki hono matauhi ngaahi 'apiako	66
Lipooti Tongatapu 2 kau ngaahi naunau ki he ngaahi 'apiako he tu'unga faka'ofa mo'oni	67
Hoha'a mātu'a fānau ki he mamafa totongi ako he 'Univēsitī Fakafonua 'a Tonga	68
Hoha'a Tongatapu 2 ki he mole pa'anga hū mai ki he Potungāue Ako he teu ta'etotongi ako ngaahi ako Pule'anga & fokotu'u ke toki ta'etotongi ako ma'olunga ange mei he ako kolisi	68
Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e teu ta'etotongi ako & ngāue fakahoko he kau ngāue aleapau	69
Tali Pule'anga ki he pa'anga fakalūkufua ke matauhi ngaahi 'apiako	70
Fehu'ia Tongatapu 4 tūkunga totonu hoko ki he ako fānau sikolasipi ki <i>USP & ngāue fai Va'a Tokangaekina Ma'u Ako</i>	71
Tali Pule'anga ki he fehu'ia tu'unga totonu 'i ai ako fānau ako sikolasipi ki <i>USP</i>	73
Tokanga Tongatapu 5 ke fai ha sio ki ha pa'anga fe'unga ke lava hokohoko atu hono matauhi e ako kanolelei	74
Fehu'ia Tongatapu 5 kau ma'u 'inasi 'i he polokalama ako <i>TVET</i>	75
Fakama'ala'ala Pule'anga he polokalama ako <i>TVET</i> & mahu'inga fai ha sio fakalukufua ki he lelei ako he fonua ni.....	76
Fakahā Tongatapu 2 'hoha'a ni'ihi 'oku laulanu teu ta'etotongi ako & ke fakakaukaua hano faitokonia fānau ako ma'olunga ange	78
Hoha'a Tongatapu 2 ki he 'ikai fe'unga falemālōlō he ngaahi 'apiako fakahoa ki he tokolahi fānau ako	78
Ngaahi fokotu'utu'u Pule'anga ki he ako <i>TVET</i>	79
Fokotu'u 'Eua 11 ke faitokonia ako tokamu'a & fānau ako 'univēsitī tautefito ki he kau ako mei motu	80
'Ohake ta'efiemālie kau faiako ki he founa tānaki tu'unga 'enau ngāue pe <i>PMS</i> 'e he Pule'anga	82
6 miliona 'a e Pule'anga 'oku 'ave ki he 'Univēsitī Fakafonua 'a Tonga	83
Poupou ke tali Vouti Potungāue Ako & tapou ke totongi'i lelei kau faiako nau kalusefai ke ō faiako 'i he ngaahi motu	85

Tui Pule'anga mahu'inga ke totongi'i lelei kau faiako fakahoko fatongia ki tokelau.....	87
Tokanga Tongatapu 10 fatongia e Pule'anga mo e PTA felave'i mo e ako 'a e fānau	88
'Ohake mei he fono Nukuleka e tokosi'i fakakaufaiako mei he kalasi 1-6.....	90
Hoha'a Tongatapu 10 'ikai ha fakaivia ki he 'apiako fakatekinikale 'a e Palu <i>Aviation &</i> fokotu'u ke fakaivia ke lahi silini ma'a e fānau ako sikolasipi	90
Tokanga mo e tali mei he Pule'anga ki he fehu'ia Tongatapu 7 palani ke a'usia e taumu'a 'a e Lao ki he Ako.....	93
Fokotu'u Tongatapu 7 ke fakakaukau mu'a Pule'anga ha polisī ke kau kātoa faingamalie 'inasi ai ngaahi ako siasi fakatatau ki he Laó	94
Fehu'ia Tongatapu 7 founa fakahoko'aki kai pongipongi 'a e fānau & fakama'ala'ala Pule'anga ki he polokalama ko ia.....	96
Kole Niua 17 ki hano faka'aonga'i fetu'utaki 'initaneti he satelaite <i>Starlink</i> ke tokoni ki he ako/fekumi fakaako ongo Niua.....	97
Fakatangitangi Niua 17 ki ha tokoni Pule'anga ki he holo ne vela 'i Niuafo'ou & fiema'u faiako ki he 'ikai ha faiako he Lautohi Tongamama'o	98
Tapou Niua 17 ke fakalelei'i pa'anga ma'u he kau faiako he ō faiako 'i motu kae lava fie 'alu ha faiako ngaue 'i Niua	98
Fakahā Pule'anga 'e fakatokanga'i ngaahi me'a tokanga ki ai 'a Niua 17	98
Pālōti 'o tali Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue	99
Kelesi.....	99

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tūsite, 25 Sune 2024

Taimi: 1030-1035

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Kole atu ke mou kamata 'aki e Lotu e 'Eiki.

Lotu

(Ne kau kotoa e Hou'eiki Mēmipá hono hiva'i 'a e Lotu e 'Eiki ke kamata'aki e feme'a'aki 'a e Fale Aleá ki he 'ahó ní.)

'Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipá.

Ui 'o e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Minisitā, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpelé pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko 'a e ui 'o e Falé ki he 'ahó ní ...

<001>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ... 'aho Tūsite 25 Sune 2024.

'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, Fakalakalaka Faka'ekonōmiká & Takimamatá, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Ngoué, Me'atokoní & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā ki he Mo'uí, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosā Light of Life Taka, Mo'ale 'Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Aisake Valu Eke, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea ko e ngata'anga ia 'o e taliuí. Ko e poaki 'oku ma'u hení 'oku poaki me'a tōmui mai 'a Johnny Grattan Vaea Taione pea ko e ni'ihi e Hou'eiki Mēmipa ko eni 'oku 'ikai ke tali honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. 'Eiki Sea kātaki ko e poaki ko ē 'a Vaea Taioné ta ko e poaki tengetange. Mālō 'aupito.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmaí hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'í Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u, tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki mālō homou laumālie lelei he pongipongí ni. Hangē pē ko e ngāue kuo tau kamata mai ai ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu e Pa'anga Ngaahi Ngāue e Pule'angá 'oku kei 'i he Komiti Kakatō hono tālanga'i 'a e ngaahi voutí.

Ka ko e pepa ko eni na'e tufa atu 'aneafi na'e fakahā atu pē kimu'a pea tau toloi mai ki he pongipongí ní 'e fakakau ki he'etau 'asenita he pongipongí ni. 'A ia ko e Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 1A/2024. Hou'eiki ko e ki'i puiuitu'a nounou pē ki he Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni na'e fakahū mai ia 'e he Fakafofonga 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu pea na'e fakahoko he Kalaké pea mo e ...

<001>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Sea: ... kau ngāue Va'a ki he Laó hono sivisivi'i pea na'e fakahū mai 'a 'enau fale'i ke hoko atu pē hono lau 'i Fale Aleá ni. Pea ko ia ai na'e tufa 'aneafi 'o tēpile'i 'o makatu'unga pē 'oku 'i ai 'ene felāve'i pea mo e Lao ko eni ki he Patisetí, 'o makatu'unga ai hono fakahū mai he pongipongí ní ke lau pē 'i Fale Aleá ni pea toki tuku atu ke fai ha tu'utu'uni aofangatuku 'a e Falé ki ai. Mahino pē kia au 'oku 'i ai e ni'ihī e kau Fakafofongá 'oku 'i ai homou tāla'a ka ko u kole atu ke mou toki feme'a'aki ki ai he Falé hili hono tēpile'i e naunau ko eni. Ko u kole ki he kalaké ke lau mai e tohi fakahā Fokotu'u Tu'utu'uni Faka-Fale Alea 1A/2024.

Fokotu'u Tu'utu'uni Faka-Fale Alea Fika 1A/2024

Kalake Tēpile:

Tohi Fakahā Fokotu'u Tu'utu'uni Faka-Fale Alea Fika 1A/2024

'Aho 21 'o Sune 2024

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea 'o e Fale Aleá,
Fale Alea 'o Tongá,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

KE FOKOTU'U HA KOMITI FILI KE VAKAI'I 'A E PA'ANGA TUKUHAU 'I HE FETONGI PA' ANGA MULI (*FOREIGN EXCHANGE LEVY*)

1. 'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'i he tohi ni 'a e Fokotu'u Faka-Fale Alea ke Fokotu'u ha Komiti Fili ke vakai'i 'a e pa'anga tukuha'u 'i he fetongi pa'anga muli (*foreign exchange levy*) 'o hangē ko 'ene hā atu 'i he palakalafi 9 'i laló.

2. Ngaahi Lao

'Oku fakafalala 'a e tohi kole Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni ki he Tu'utu'uni 85 'o e "Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga (Tu'utu'uni Ngāue)" 'a ia 'oku ne

fakangofua ha Mēmipa 'o e Fale Aleá ke fakahū ha'ane tohi kole Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Fale Aleá pea kuo pau ke muimui ki he Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue fika 77-83 'o e Tohi Tu'utu'uni Ngāué.

Puipuitu'a

3. Na'e tali 'e Tonga ke fakahoko mai ki Tonga ni 'a e Sipoti 'a e Pasifikí he 2019. Na'e paasi 'a e Lao ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Mulí 2015 (*LKFPM*) ke tñaki 'a e pa'anga mei he ngaahi pa'anga fehū'aki fakavaha'apule'angá ke tokoni ki hono fakahoko 'a e Sipoti ko eni.
4. Ne kaniseli 'e he Pule'anga 'o e 'aho ko iá 'a e Sipoti ko eni.
5. 'I he 2018 ne liliu ai 'a e taumu'a 'o e Lao, Lao ki he Fetongi Pa'anga Mulí mei he tñaki e pa'angá ke fakahoko 'aki 'a e Sipoti 2019 ki he tñaki e pa'anga ke pātoloaki mo fakalalakaka hake 'a e Sipoti 'i Tonga ni, pea ke hokohoko atu pē hono tñaki e pa'anga.
6. 'I he Fakamatala Patiseti (*Budget*) 2020/21 ne fakafuofua ai 'e malava ke tñaki e \$4.3 miliona 'i he fo'i ta'u pe ko iá.
7. 'Oku poupuu'i 'a e kole Fokotu'u Tu'utu'uni ni 'e he ngaahi Feteleinisi Sipoti (*Sport Federations*).

Ngaahi Fehu'i

8. 'Oku ou faka'apa'apa mo 'oatu 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni 'oku felāve'i tonu mo e kaveinga 'oku hā atu 'i 'olungá ke feme'a'aki ki ai 'a e 'Eiki Seá mo e Fale Aleá pea ke fakahoko hano vakai'i 'e he Komiti Filí:
  - 8.1. Ko e hā 'a e lahi 'o e pa'anga hū mai ne tñaki 'e he Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga takitaha talu mei hono kamata'i 'a hono tñaki 'o e tukuhau 'i he fetongi pa'anga muli (*foreign exchange levy*) 'o a'u mai ki he ta'u fakapa'anga lolotongá?
  - 8.2. Ko e hā 'a e lahi 'o e fakamole fakakātoa ki he ta'u fakapa'anga takitaha 'i hono ngāue'aki 'o e pa'anga hū mai mei he tukuhau 'i he fetongi pa'anga mulí (*foreign exchange levy*) 'o a'u mai ki he ta'u fakapa'anga lolotongá?
  - 8.3. Ko e hā 'a e fa'ahinga fakamole ne ngāue'aki ki ai 'a e pa'anga ne tñaki mei he tukuhau 'i he fetongi pa'anga mulí ki he ta'u fakapa'anga takitaha talu mei he ta'u fakapa'anga ne kamata ai hono tñaki 'o a'u mai ki he ta'u fakapa'anga lolotongá?
  - 8.4. Ko e hā 'a e toenga pa'anga mei he tukuhau mei he fetongi pa'anga muli ki he ta'u takitaha ...

<001>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: ... talu mei he ta'u fakapa'anga ne kamata ai 'a hono tñaki 'o a'u mai ki he ta'u fakapa'anga lolotongá?

- 8.5. 'Oku maau nai 'a hono tñaki 'o e pa'anga ko 'ení, pea ko e hā hono 'uhingá?
- 8.6. Kuo 'osi fakahoko nai hano 'atita'i makehe 'e he 'Atita Seniale 'a e Pule'angá 'a hono tñaki mo hono fakamoleki 'o e pa'anga mei he tukuhau fetongi pa'anga mulí talu mei he kamata 'a hono tñaki 'o e tukuhau ko 'ení 'o a'u mai ki he ta'u fakapa'anga lolotongá?

- 8.7. Kapau na'e 'osi fakahoko 'a hono 'atita'i makehé, ko e hā 'a e ola ne ma'u 'i he ngāue 'a e 'atitá, pea ke 'omai ha tatau 'o e lipooti 'atita makehe ko 'ení.
- 8.8. Kapau na'e te'eki ke fakahoko hano 'atita'i makehe 'o e pa'anga ne tānaki mo fakamoleki mei he tukuhau fetongi pa'anga mulí talu hono kamata, ko e hā hono uhingá?

Ko e ngaahi fehu'i 'eni na'e 'osi 'ave ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāué Fakalotofonua (*MIA*) pea mo e 'Eiki Palēmiá ka na'e 'ikai ke ma'u mai ha tali.

Fokotu'u Tu'utu'uni

9. Koe'uhí ko e ngaahi 'uhinga mo e makatu'unga 'oku hā 'i 'olungá, 'oku 'oatu ai 'a e Fokotu'u ki ha Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 85 ke:
  - 9.1. Fokotu'u ha Komiti Fili (Tu'utu'uni 159-170) ke vakai'i 'a e pa'anga tukuhau 'i he fetongi pa'anga mulí (*foreign exchange levy*) kae tautautefito ki he ngaahi kaveinga mo e fehu'i 'oku hā 'i he palakalafi 8 'i 'olungá.
  - 9.2. Fakakau mai ki he Komiti Fili ko ení ha ni'ihí mei tu'a 'ikai ko ha Mēmipa 'o e Fale Aleá [Tu'utu'uni 159(2)] ke tokoni ki he fakahoko ngāue 'a e Komiti ni;
  - 9.3. Lipooti mo 'omai ha ngaahi fokotu'u ki ha founga ki hono ngāue'aki 'o e pa'anga ki hono paotoloaki mo fakalalakaka 'a e sipoti 'i Tonga ni 'o fakatatau ki he liliu e Lao ne hā atu 'i he palakalafi 5 'i 'olungá.
  - 9.4. Fakahū mai 'a e lipooti 'a e komiti 'i he vave taha 'e ala lavá.

Fiema'u Vivili

10. Ko e to'utupu 'o e fonua 'oku nau fu'u faka'ofa 'aupito he 'oku 'ikai ke 'i ai:
  - 10.1. ha ngaahi mala' e va'inga lelei (*sport facilities*) ke nau teuteu ai ki he sipotí;
  - 10.2. ha ngaahi faiako lelei (*coaches*) ke ako'i lelei ki nautolu;
  - 10.3. ha ngaahi fe'auhi fakakolo, fakavahe mo fakafonua 'o kau mai ki ai 'a Vava'u, Ha'apai, 'Eua mo e ongo Niua.
11. 'Oku fiema'u ke tu'u ha ngaahi mala'e va'inga (mala'e 'akapulu, tenisi, netipolo, kilikiti, lova lele, fana ngahau (*archery*) mo e ngaahi sipoti kehekehe) 'i he Vahe Hihifo, Vahe Kolo, Vahe Loto mo Vahe Hahake ke ngaue'aki 'i he ngaahi sipoti mo e to'utupu e fonuá pehē pe ki Vava'u, Ha'apai, 'Eua mo e ongo Niua.
12. Ko e ngaahi sipoti vai (*water sports*) 'oku fiema'u ha feitu'u kakau (*swimming pool*) 'i tahi ke ako kakau ai e ngaahi kalapu lova kakaú mo e ngaahi 'apiakó. 'Oku fiema'u e 'a'aló, fānifó (*wind surfing*), folau (*sailing*), fānifo (*surfing*), fānifo (*guide surfing*), mo ha toe ngaahi sipoti vai (*water sports*) kehe ke fokotu'u mo fakahoko he fonuá.
13. 'E fiema'u ke fokotu'u ha 'Akatemi Sipoti (*Sport Academy*) mo ha Sino ki he Sipoti Levolo Ma'olungaange (*High Performance Unit*) ki hono teuteu 'i e tamaikí ki he sipotí.
14. Ko e ngaahi mala'e sipoti 'oku hā atu 'i 'olunga 'e toe lava pē 'o ngaue'aki 'e he kakai lalahí ki he'enau fakamālohisino ki he mo'ui leleí.
15. 'Oku fiema'u ke ngaue'aki 'a e pa'anga Lao ki he Fetongi Pa'anga Mulí ne liliu he 2018 ki he ngaahi ngāue 'oku hā atu 'i 'olungá.

16. 'Oku ou 'ailoto ki he tohi fokotu'u ko eni 'a e:
16.1. Tohi Fakaloto'i Potungāue (*Internal Memorandum*) 'o e 'aho 30 'Okatopa 2020.
16.2. Ngaahi fetu'utaki 'imeili pou pou mei he Feteleisini Sipoti.
16.3. Tohi ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá pea 'ave e tatau ki he 'Eiki Palēmiá mo e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (*MIA*)

Faka'apa'apa atu,

Lord Tu'ivakanō
(**Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu**)

Mālō 'Eiki Sea. ...

<001>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele 'oku ne fakahū mai, Fokotu'u Tu'utu'uni.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Fokotu'u Tu'utu'uni

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea pehē 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Tapu foki ki he Tama Tu'i pehē ki he Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Tupou.

Sea 'oku fakamālō atu pē ki he toe 'omai 'a e faingamālie ko eni he ko e me'a eni 'oku mahu'inga ki he motu'a ni pea mo kinautolu 'oku tokanga 'aupito ki he me'a ko eni ko e sipoti. Sea 'oku, ko e faka'amu ia 'oku mahino pē 'oku, ko e Patiseti 'oku lolotonga fai, ka ko 'eku faka'amú na'a lava ke 'ave ki he komiti ke fai ha ngāue ki ai pea 'omai 'a e lipooti ko eni. Ka 'oku ou fiefia pē na'a fai e, na'a 'osi ange pē me'a ko eni 'o *discuss* pē ia heni pea 'osi ai pē ia 'o 'osi 'ikai ke toe fai ha me'a.

Ka 'oku ou fiema'u ha me'a ko ē 'oku, 'e lava ke fai ha ngāue ki ai, 'a e komiti pea 'omai koe'uhí he, pea fai ha fengāue'aki pea mo e sino 'oku totonu ke tokanga'i 'a e pa'anga ko eni 'o hangē ko ia ko e lao na'e fokotu'u. 'Oku mea'i pē Sea na'e fai foki 'a e me'a ko eni he na'a mau fakataha 'i Lalotonga 'o kole ke fakalele 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 'i Tonga ni, pea na'e 'i ai 'a e fakakaukau pea na'e fokotu'u, pea na'e fiefia 'aupito 'a e fonua, koe'uhi ko e teu ke 'omai 'a e Sipoti ko eni ki heni.

Ka ko e me'apangó na'e 'ikai ke fakahoko 'e he Pule'anga 'o e 'aho, kae, pea na'e fai 'a e talaange ki ai ke tāmāte'i 'a e lao ko eni he 'oku 'ikai ke fakahoko 'a e taumu'a. Kae kehe na'e kole 'a e Pule'anga 'o e 'aho ke liliu 'a e taumu'a ke pātoloaki mo fakalalakalaka 'o e sipoti 'i he fonua ni. Pea 'i he'ene tu'u Sea, 'oku 'ikai ke u fakatokanga'i pē 'oku 'alu koā ki fē 'a e pa'anga ko eni. 'Oku ou manatu'i pē na'e 'i ai 'a e ta'u nau, na'e talamai 'oku toe 'a e 16, pea mahalo na'e 'osi pē ha māhina 'e fiha kuo 'eke atu ia 'oku talamai ia 'oku toe pē 2.

Ka ko e me'a ia 'oku fiema'u Sea ke fai mu'a ha ngāue ki ai 'a e komiti, pea toki 'omai ki he Falé ke fai ki ai ha, 'oku ou 'ilo hifo pē 'oku vahe'i he Patiseti 'a e 12.5 pē ko e 7 'a e pa'anga ke tokoni ki he sipoti. 'Oku 'ikai ke u, ka 'oku tonu ke lahi ange 'a e pa'anga kuo tākaki 'i he taimi ni, tonu pē ke a'u ki he tolungofulu tupu lahi, pē ko e a'u ki he fāngofulu.

Kae kehe pea 'oku ou tuku atu pē ki he Feitu'u na Sea ke fai mu'a ha'o tu'utu'uni, pe 'oku toe 'i ai ha, he 'oku tokolahi pē kau, tokosi'i mahalo 'a e kau sipoti kae tokolahi pē 'a e kau ta'esipoti. 'Asingá he 'oku, Sea ko e me'a eni ia 'oku ou mahu'inga'ia ai au 'a e sipoti, ka ko e, ka ko e tuku atu pe ke hā ha'o tu'utu'uni mo e Fale, 'a e founga lelei ko ē ke fakafou ai ke fai 'a e ngāue ko eni. Pea 'oku ou fiema'u 'e au ke fakahoko 'a e ngāue ko eni. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fehu'ia Pule'anga 'uhinga fakahū mai ki Fale Alea Fokotu'u Tu'utu'uni 'oku lolotonga alea'i Patiseti

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Kae fai atu pē ha faka-pōtalanoa pē ki he tohi tu'utu'uni ko eni na'e fakahū mai.

'E Sea 'oku 'ikai ke 'ilo'i ia 'e he motu'a ni pē 'oku anga fēfē 'a e kau 'a e tohi Tu'utu'uni ko eni pea mo e 'Esitimeti. Taumaia 'e 'ai mai heni ke liliu ai 'a e fika, ko e, he 'eku ki'i sio nounou hifo ki heni Sea, 'oku hangē 'oku 'ai mai ia ke nau palani mai pē 'e anga fēfē hono fakamole 'o e seniti, 'e 'i hono talamai ke 'ave ki he kōmiti pea nau fokotu'utu'u mai ke 'ai 'a e me'a ko ē hē, 'ai 'a e me'a ko ē hē.

'Oku ta'efaka'apa'apa eni ia ki he fatongia 'o e 'Eiki Minisitā Sipoti pea kapau na'a nau me'a atu 'o nau pōtalanoa, pea 'oku ou tui 'e 'aonga ange ia. ...

<002>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: ... Ka ko e me'a ki hono liliu 'o e 'Esitimeti, si'isi'i ha tui 'a e motu'a ni 'oku 'i ai 'a e kaunga ki ai 'a e tohi tu'utu'uni ko eni. Pea hangē ko e tohi mei he *Federation* 'oku 'ikai ke 'asi hē ha tohi hē mei he *TASA*, sino ko ē 'oku ne hanga 'o tokanga'i 'a e ngaahi sipoti kotoa. 'Oku 'asi pe ki'i sipoti 'e taha pe ua pea ko e tohi 'e taha ia ko e sipoti 'oku ne talamai *recommend* mai mou ō ki he *MIA* ke mou talanoa. 'A ia 'oku hangē 'oku 'ai mai ia na'e poupu'u'i kātōa 'a e me'a. Ka 'oku ou fiu au hono kumi ko e ngaahi *email* pe 'a e kakai 'oku 'ikai ke nau toe kau nautolu 'i he 'ū sipoti mo e 'ū alā me'a pehē.

Pea na'e hangē pe ko 'etau feme'a'aki fakalukufua 'oku fai pe he Pule'anga ia hono fatongia ke tokonia 'a e ngaahi timi sipoti hangē ko 'eku lau 'Ikale Tahī, Mate Ma'a Tonga, Tala mo nautolu ko eni na'e ō ki he *Pacific Games* fakamuimui na'e totongi ai he Pule'anga 'a e pa'anga lahi ke lava 'etau timi 'o 'alu ki ai. 'A ia mahalo ko ha ki'i tokosi'i pe eni ia *but the principle* me'a mahu'inga ia ki he motu'a ni, anga fēfē 'a e kaunga 'a e tohi ko eni ki he 'Esitimeti pe ko e fika ko ē 'o e Potungāue 'Eiki Minisitā Sipoti Sea, pea mo 'ene hū mai he lolotonga hono alea'i 'o e 'Esitimeti 'oku mahino 'a e tu'utu'uni. Ko e me'a pe ko e 'Esitimeti pe 'e alea'i Sea mālo 'aupito.

Taukave Nopele fika 1 Tongatapu 'uhinga/taumu'a fakahū mai Fokotu'u Tu'utu'uni ke fai ha ngāue ki ai & lipooti mai ki Fale Alea

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea kātaki fakamolemole pe tu'u tu'o ua. Sea ko e me'a hangē pe ko ia na'a ku fakahoko atu Sea. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke 'omai ke 'ave ki he komiti he koe'uhī he 'oku mahino pe 'a e Patiseti ia he koe'uhī he ko u tokanga au ki ai

he ka fai ha tālānga ia he me'a ko eni pea 'osi pe ia pea 'osi pe ia, 'e 'ikai ke fai ha me'a ia ki ai.

Ka ko u fiema'u ke 'ave ki he komiti alea'i he komiti, toki 'omai, mahino e, tuku e Patiseti ia ke fononga kae fai ha ngāue ki heni. Pea te tau toki fakamahino 'a e tūkunga na'e 'alu ki ai 'a e pa'anga ko eni mo e anga fēfē hono ngāue'aki 'o a'u mai ki he taimi ni. Pea ko u tui mahalo te tau toki fakalelei'i atu e lele atu ko ia. Kae tuku e Patiseti ia ke fononga ia he kuo, pea mo'oni pe me'a ia he ko e, 'oku mahino pe 'e fekau'aki pea mo e me'a mo e Potungāue ko eni Sipoti. He kapau ko e pehē na'e totongi 'oku 'ikai ke kau e folau ia he *development* e sipoti. Ko e o pe ia 'o sio sipoti mo me'a.

'Oku fiema'u e pa'anga ko eni he ko e Lao ia. Ko e fokotu'u ke *develop* kehe e *develop* ia mo e o 'o mamata sipoti mo e me'a ko ia. He 'oku 'ikai ke fai ha me'a ia ai. Ko e to'utupu **me'a** ke tau fai ha ngāue koe'uhī ko e to'utupu e fonua. Ko e me'a 'oku lahi ai 'a e palopalema ko e 'ikai ke fakahoko 'a e fatongia totonu na'e fai ki ai. Pea ko e lao eni, pea kapau 'e 'ai 'o fakahū holo e silini ki ha me'a ko e ta'efakalao ia. Pea ko ia Sea ko u loto au ia, kae 'oua ke 'ai ke kau ia heni. 'Ave ki he komiti ke, kātaki pe Sea koe'uhī ke fai ki ai ha ngāue pea te tau toki 'ilo mei ai pe ko e hā e me'a 'e hoko pea toki fai ha fokotu'utu'u mālō.

Fokotu'u Palēmia 'ave Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Komiti Pa'anga pe Komiti Sosiale 'a e Fale Alea

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pe he toe tu'u tu'o ua hake ka ko e, ko u tui ko e fiema'u pe ia ke fakama'ala'ala. Ko e kau foki 'etau kau atu ki ha ngaahi fe'auhi 'a hono fakalalakaka'i pe ko e *develop* 'etau kau sipoti. Pea kapau te tau nofo pe 'i Tonga ni 'ikai ke tau kau atu he Sipoti Pasifiki pe ko 'etau kau atu he *world cup* ko ē 'a e 'akapulu pe ko e liiki pe ko e netipolo. Ko u si'isi'i ha'aku tui 'e 'i ai ha fakalalakaka ia. Ko e konga ia 'o e fakalalakaka e sipoti Sea. 'Oku 'ika ke pehē ko e fakalele pe ke nau o 'o *gym* mo e 'ū alāme'a pehē ko e fakalalakaka ia he sipoti.

Ko e me'a pe 'e taha Sea hangē ko e, na'e fokotu'u ke 'ai ha komiti fili. 'Oku tau 'ai hake pe kuo 'ai e komiti fili, pea 'oku 'i ai e me'a, pea kapau te tau lele tautolu ki he 'Esitimeti 'ave pe ā ki he Komiti Pa'anga pe ko e Komiti Sosiale. He 'oku 'i ai pe 'enau *mandate* 'oku fekau'aki mo ia ke nau 'i ai ha'anau feme'e'aki ai pea toki 'omai ia he 'osi ko ē ma'u e seniti ki he taimi ko ē 'oku tukuange ai ki he 'Eiki Minisitā ke ne siofi pe 'oku anga fēfē ha'ane tokonia 'a e ngaahi sipoti ke 'oatu ai 'enau ngaahi *view* mo e me'a pehē ke toki fai ha pōtalanoa ai pe feme'a'aki ai pea mo e 'Eiki Minisitā.

Ka ko e me'a pe 'a e Fale ni ke 'ilo'i, 'osi fakahā tonu pē ki he, fai 'a e talanoa mo e *TASA* ke pehē ni. Kamata e ta'u 'omai 'a e palani 'a e *federation* kotoa pe 'o talamai 'oku mau fiema'u ke mau 'alu ki he sipoti ko ē mo ē mo ē. Kae 'oua 'e ...

<003>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Palēmia : ... fakafokifa pē 'omai he uike kaha'u ke fai e sipoti he uike hoko mai. Ko e me'a pē ia 'oku anga'aki 'e he *federation* 'a 'enau tafoki pē 'o 'ai kae 'uhinga, *why not* hangē pē eni ia ko e ngaahi me'a he ngaahi feitu'u 'oku fakalalakaka ange ai e sipoti. 'Omai ho'o palani ta'u 5 pea ke talamai ai ko e palani eni ē ki he ta'u ni e. Ko e ngaahi *event* ē 'oku mau fakakaukau ke mau kau ki ai. Ko e pa'anga ē 'oku ma'u mai mei he'emau kau *sponsor*; mau kole atu 'a e sēniti ko ē. Te'eki ai ha *federation* ia te ne 'omai ia. Ko e fo'i me'a pē 'oku 'omai talamai ko eni te mau 'alu he uike kaha'u 'omai mu'a ha'amau 200000.

‘A ia ‘oku lahi ‘a e ngaahi ngāue ia ke fakama'opo'opo ‘i he fengāue'aki pea mo e ngaahi *federation* pea mo e *TASA* ko e ‘uhinga ke tau sio fakalelei ai fakatatau ki hotau ivi, pea mo e ivi ‘o kinautolu ‘oku tokonia mai e sipoti ko ia, pē ko e hā ‘a e founa lelei taha ke tau fakaiuia ai a e ngaahi sipoti ko eni. Lahi ‘aupito ‘a e ngaahi sipoti.

‘A ia ‘oku ou poupu kapau ‘e ‘alu ki ha Komiti hangē Komiti Pa’anga pē Komiti Sosiale te nau toki feme’a’aki nautolu ai ‘o nau toki ma’u ha’anau ngaahi fakakaukau pē ko ha *recommendation*. Pea nau toki feme’a’aki pea mo e Potungāue ko eni e *MIA* he ‘oku ai e sipoti ki ha founa ‘oku nau pehē ‘e tokoni ki he fakahoko hotau fatongia ki he ngaahi sipoti Sea. Mālō e ma’u faingamālie.

'Eiki Sea : ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'ú na pea mo e Fale kae fai atu pē ha fakalavelave ki he me’a ko eni. he ‘oku mahu’inga Sea pea ‘oku ou poupu lahi au ki he fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai. Ko e fa’ahinga fakamatala ko eni ‘oku ‘omai ‘e he 'Eiki Palēmia ‘e Sea ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia ki he me’a ko ia ‘oku tau nofo ai ki he fokotu’u ko eni.

‘Uluaki fiema’u ke fai mai e fakamatala kakato ia talu e kamata ‘a e *levy* ko eni ke tau **i**ilo’i ‘a e pa’anga na **e** tānaki, ko e fuofua me’a pē na’e fiha. Ko e talu ‘eku hū mai ‘aku ki heni ‘oku te’eki ai pē ke ‘i ai ha lipooti ia heni ‘oku ne talamai ai ‘o fakapapau’i ko e hā ‘a e pa’anga ko eni ko e hā hono lahi. Pea ‘oku te’eki pē ke ‘i ai ha lipooti ia ‘e a’u mai ki he Fale ni ‘o ne talamai na’e ngāue’aki ki ha me’a. Ko e fatongia ia ‘o e ‘o e ...

'Eiki Palēmia : Sea kapau pē loto lelei e me’a kae ‘oange pē ki’i fehu’i ki ai. Ko e fehu’i ‘oku pehé ni. ‘Osi ‘omai e *audited account* talu mei he tu’u ‘a e *levy* ‘osi ‘atita’i ‘e he ‘Atita ‘a e ngaahi account ‘a e Pule’anga. ‘Osi ‘omai ‘a e *annual report* ‘a e Potungāue ‘oku ‘i ai ‘a e Sipoti. Ko e tali ia, ‘io ‘osi ‘omai ‘a e *audited account*, ‘osi ‘omai mo e *Annual Report*. Ko e hā e toe *data* ha ‘oku ke ‘uhinga ki ai Fakafofonga. Mālō.

Taniela Fusimālohi Sea ko ‘etau talanoa eni ki he *levy* ‘oku fekau ‘e he lao ke tānaki ke ‘omai ke fai’aki ‘a e fakalalakaka ko ē ‘a e sipoti. ‘Oku mo’oni pē ia ‘oku fiema’u ke ai ha palani, ka ko e palani fakalūkufua ‘a e fonua. Ko e me’a ia ko eni ‘oku fakamatala mai ia ko ē ‘oku ‘ikai ke ne a’usia ia ‘a e fiema’u ‘e he Fale ni ke fai mai ha taliui ki he pa’anga ko eni he ko e to’o mei he pa’anga ‘a e kakai. ‘Oku ‘ikai ke toe kehekehe eni mei ha’anau to’o pa’anga mai ha toe feitu’u.

Ko e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e fokotu’u ko eni, pea ko e me’a ia ‘oku ou poupu ki ai, he ‘oku fakapa’anga ‘a e ngaahi folau ia ‘a e ngaahi timi sipoti na’e ‘ikai ke teuteu’i lelei koe’uhi ko e me’a ko eni ‘oku tuhu’i mai he fokotu’u ko eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’angāue lelei ia he ngaahi vāhenga pea ‘oku *miss out* ‘a e ngaahi vāhenga lahi ia tautefito ki motu. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’angāue lelei ia ke , ‘oku hā mai ia ‘i he ola ko ē ko ē ‘o e o ki he ngaahi sipoti, ‘a e o atu ko ia ‘a e ngaahi timi mei Tonga ni ‘oku ‘ikai ke ma’u ha ola lelei ia. Ko e hā hono ‘uhinga, ko e teuteu ko ia ‘oku fai ‘oku ‘ikai ke fai’aki ia ha teuteu ‘a ha me’angāue lelei ‘a eni ‘oku tuhu’i mai ko eni.

'Eiki Sea : ‘Eua 11 ‘oku ‘i ai e ngaahi sipoti he fonua ni ‘oku ola lelei ‘enau ngāue.

Taniela Fusimālohi: Sea.

'Eiki Sea: ‘Oua te ke fakataha’i e lelei mo e kovi.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ka u, ka u ‘ai atu pē ā ‘a e me’a ko eni ‘oku mahino pē ia kiate au Sea ‘oku ai e ngaahi sipoti lelei ia. ‘Oku mahino ia ka ‘oku ‘i he levolo kehe ia mei he levolo ko ia ‘oku fai ai ‘a e ‘uhinga e fokotu’u ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ...

'Eiki Sea : Te u kole atu Fakafofonga ke fakafoki mai ...

Lord Tu'iha'angana: Sea.

'Eiki Sea: Ho'o fakamalanga ki he fokotu'u.

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea ke u ki'i ...

'Eiki Sea: ‘Oku tau lolotonga feme’a’aki eni pea ‘oku pou pou’i ‘e he 'Eiki Palēmia ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga pē ko e Komiti Sipoti felāve'i mo e fakasosiale. Ko e hā e komiti ‘e ‘ave ki ai e Fokotu’u Tu'utu'uni. Ko e kakano e me’a ‘oku ke me’a ki ai, ko e me’a ia ‘a e Komiti ke nau fekumi ki ai.

Pou pou ‘Eua 11 ‘ave Fokotu’u Tu’utu’uni ki ha Komiti Fili ‘a e Fale Alea

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ka ‘oku ou fokotu’u atu au ke, ‘oku ou pou pou’i e fokotu’u ko ē ke fokotu’u pē ha komiti mavahe ia. Koe’uhi ko e me’a ia fekau’aki pea mo e Sipoti ‘oku ‘ikai ...

'Eiki Sea : Hou'eiki ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku pou pou ki he fokotu’u ‘a e Fakafofonga ke ‘ai pē ha Komiti mavahe.

Lord Nuku : Sea.

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku : Sea ko ‘eku ‘uhinga atu pē ‘aku ia koe’uhi ko e sino’i fokotu’u kuo ne ‘osi ‘omai ai ‘a e ‘ū fokotu’u. Ko e me’a ko eni ko ē ‘oku me’a mai ki ai ko ē ‘a ‘Eua 11 ‘oku ou tui ke tau muimui pē ki he fokotu’u. Kapau ‘e tali ‘e he Fale pea ...

<004>

Taimi: 1105-1110

Lord Nuku: ... leva ki he Fokotu’u Tu’utu’uni.

Fakamahino fekau’aki mo e ngaahi komiti ‘oku ngāue’aki ‘e he Falé fakatatau ki he Fokotu’u Tu’utu’uni

'Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u fakamuimui mei he 'Eiki Palēmia. Ko e ‘ave pē ha komiti ‘oku ‘osi, ha taha pē ‘ū komiti ko ē ‘oku tau ma’u ko e Komiti Tu’uma’ú.

Lord Nuku: Ko ia Sea ka ko e me’a ko ē ‘oku fai atu ki ai e ‘uhingá he ‘oku fokotu’u mai ‘e he Fokotu’u Tu’utu’uni ‘a e founa ke fili ai, ka ko e me’a pē ia ‘a e Falé. Ka ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga atu ko ē ki ai he'ikai ke tau hanga tautolu ‘o liliu ‘a ‘eni ko e tokotaha pē ko ē na’a ne ‘oatu e fokotu’ú kapau ‘e loto ke liliu. Ka ko e me’a ko ē ‘a ē ko ē ‘oku fie tokoni atu

ko ē ki ai kapau te tau tali pea tau hoko atu ki he fokotu'u pea kapau **he 'ikai** ke tali ko 'ene lava 'a'ana ia Sea mālō.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'omai e fokotu'u ko ení ke tau hanga 'o fá'u ha Komiti Fili ke nau fakahoko e ngaahi fehu'i ko ē 'oku fiema'u ke fakakakató, ka ko ē na'e 'osi me'a mai e 'Eiki Palēmia 'oku pou pou ia ke 'ave pē ki ha taha e Kōmiti Tu'uma'u e Falé. 'Eiki Nōpele ...

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'ú na Sea pea kātaki pē he toe tu'u ki 'olungá. Sea 'oku pou pou atu pē au ki he me'a kapau 'oku ke 'ai pē ho'o, ko e me'a nau kole ai pē pē ko e hā pē ho tu'utu'uni pea kapau 'oku 'ave ki he Komiti Pa'anga pē ko e Komiti Sōsiale he koe 'uhī 'oku 'osi 'i ai pē Komiti Tu'uma'u 'a e me'a, kapau ko ia ka koe'uhí pē na'e nau talanoa pē mo kinautolu e kau sipoti na'a nau mahalo. Ka ko e anga 'eku sio 'a'aku ko e me'a tuku pē ke hā ho'o, he 'oku 'i ai pē 'etau Komiti Tu'uma'u koe'uhí kae fai ki ai e ngāué he ko u tui ko e *resolve* tatau pē 'e lava ke 'omai kae 'oua te tau toe lōloa.

'Eiki Sea: Hou'eiki ka ko e natula e fokotu'ú 'oku fakamamafa ki he pa'angá. Neongo ko e fiema'ú ke fakaivia'i e sipoti ka 'oku fekau'aki eni mo e Lao ki he *Levy* pea mo e Tānaki Pa'anga.

Fokotu'u Tongatapu 10 tukuhifo Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Komiti Pa'anga & pou pou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4

Kapelieli Lanumata: Ko ia Sea fokotu'u atu e Komiti Pa'angá.

'Eiki Sea: Ko e Komiti Pa'angá eni 'oku fokotu'u mai 'oku 'i ai ha pou pou ki ai? Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa Fale Aleá Sea ko e ko e pou pou pē ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga he ko hono 'uhingá ko e ko e me'a 'oku kaunga ki he pa'angá hangē ko e me'a 'a e Feitu'u na Sea ka ko e me'a 'oku tokanga atu ki ai 'a e motu'á ni ko e poini, 9.2. 'A ia 'oku mahalo 'oku tau pou pou pē ke 'ave ki he Komiti Pa'angá ka ko e 9.2 toe fakakau mai ha ni'ihí kehe mei tu'a 'oku taukei. Pē ko e hā e me'a ki ai e Hou'eiki Pule'angá Sea. Mahalo ko 'eku poini pē ia 'oku te'eki ke ma'ala'ala kau hoko atu mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko e tui 'a e Pule'angá 'oku 'i ai pē mafai ia ki he ngaahi komiti ko ení ke nau 'omai ha ngaahi *expert views* 'oku 'ikai ke ai ha, ke 'uhinga ha taimi ko ē 'oku nau faka'eke'eke ai fekau'aki mo ha tōpiki 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke nau Mēmipa nautolu he 'enau Komiti Tu'uma'ú. Hangē pē ko ia he taumaiā 'oku 'osi mahino pē 'a e kau Mēmipá ia ka 'e lava pē 'e he Seá mo e komiti 'o kapau 'oku fiema'u mai ha *view* ha taha pehē 'oku mataotao ke nau ui ke ha'u 'o *present* mai ke ha'u 'o fakapōtalanoa ki he komiti mālō Sea.

Faka'atā 'Eiki Sea kau Nopele Tongatapu he Komiti Pa'anga & 'atā pē mo e kau Mēmipa fanongo

'Eiki Sea: Ko ia ko e me'a pē 'e tahá Hou'eiki ko e Fakafofonga Nōpele ko ení 'oku 'ikai kau 'i he Komiti Pa'angá 'o kapau 'e 'ave ki ai 'e fiema'u ke fakakau he ngaahi fakataha ko ē hono alea'i e fokotu'ú. Kapau 'oku tau loto lelei ki ai Hou'eiki te u kole ki he Kalaké ke pāloti ā.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole atu ko e ki'i kole atu pē pē 'e lava 'atā ai pē mo e kau *observer*? Mālō.

'Eiki Sea: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko ení ke fakakau atu ia he'etau pālōtí?

'Eiki Palēmia: 'Aia ko 'eku ki'i 'eke ...

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tauhi pē koe ki he'etau tu'utu'uní 'oku ou tui 'oku ala hū pē 'a e Nōpelé ia ala me'a atu pē ia 'o fetongi ha Nōpele 'e taha ko e 'uhingá pē ke tauhi pē ki he'etau tautau toko ua ko ia hangē ko 'etau tu'utu'uní mālō Sea.

Pālōtí 'o tali Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 1/2024 & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea: Kalake ke tau pālōtí. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e tohi fakahā Fokotu'u Tu'utu'uni Faka Fale Aleá mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, kātaki Veivosā Taka, Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Nuku ...

<005>

Taimi: 1110 – 1115

Kalake Tepile: ... 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai e toko 22.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he fokotu'ú, fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'etau ngāue 'oku toe pe 'i he Komiti Kakatō te u kole atu ki he Sea Komiti Kakato ke tau foki mai 'o Fale Alea 'i he haafe 'a e 12. Tau liliu 'o Komiti

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie Hou'eiki Komiti Kakato, tau fakafeta'i pe ki he 'Otua kei ma'u faingamālie hoko atu 'etau ngāue. Hūfanga atu pe he fakatapu 'osi hono aofaki 'e he Sea Fale Aleá ko u faka'amu pe Hou'eiki ke mou kei laumālie lelei pe he'etau feme'a'aki he 'esitimetí. Tau hoko atu, 'e Hou'eiki Potungāue Mo'uí, 15, me'a mai.

Lipooti Minisitā Mo'ui ki he Patiseti 24/25 e Potungāue Mo'ui

'Eiki Minisitā Mo'ui: Fakatapu atu pe ki he 'Eiki Seá, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Pea ko u kole pe ke u hūfanga he ngaahi fakatapu kakato kuo fai 'e he 'Eiki Seá kae 'atā ki he motu'á ni ke fai pe ha ki'i lave atu ki he patiseti ko ia fokotu'u mai 'a e Potungāue Mo'uí.

Sea ko u vakai holo ki he kau Mēmipá ko u tui ko au pe mo e Fakafofonga 14 'o Vava'ú ma fo'ou hení. Ko kimoutolu kotoa ko ení ko u tui 'oku mou 'osi me'a pe ki he ngaahi patiseti 'a

e Potungāue Mo'uí lau ta'u pea kuo mou pāte'i he anga e tu'u 'a e patiseti 'a e Potungāue Mo'uí. Ka te u ki'i lave pe ki ai kei tu'u pe he polokalama 'e 6 pea ko u fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá kae 'uma'ā 'ene timí he'ene tokoni ki he timi palani ko ia 'a e Potungāue Mo'uí ke lava ai ke palanisi 'emau patiseti.

Ko u tui kapau te mou me'a pe ki he fakamatala ko ia 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá. Na'e hā pe ai 'oku ko 'emau *draft* 'uluaki ko eni na'e 'ave ki Falepa'angá, ko e *Corporate Plan*, palani na'e fiemālie 'aupito 'a e timi 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá pea ko u fakamālō 'aupito he tokoni ko ia ki he timi palani 'a e Potungāue Mo'uí. 'A ia ko e fakaikiiki, ko u tui ko e fo'i mata'ifiká he'ikai ke toe 'i ai ha fu'u liliu he kuo tali ia 'e he Komiti Tu'uma'ú.

Ko 'eku faka'amu pe 'aku ke u ki'i lave pe au ki he ngaahi fetō'aki ko ena he patiseti hangē pe ko e me'a ko ia 'oku mou me'a ki ai 'i he *screen*. Ko e ngaahi polokalama lalahi 'e 6 ko ená. 'Uluakí ko e Va'a peesi 254, Va'a Pule'i mo e Fale'i hangē ko e *Leadership & Policy Advice*. Mou me'a hifo pe 'oku hiki'aki 'a e 7 miliona meí he ta'u kuo 'osí 'a ia ko e hiki lahi ko ení ko e meimei ko e langa ko ia 'o e falemahaki 'i Vava'ú. Pea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá kae 'uma'ā e timi fakalalakaka ko ia 'a hono 'omai e tokoni ko ení ke tokanga'i'aki e fo'i ngaahi fiema'u 'aupito ko eni 'a e Potungāue Mo'uí.

Polokalama uá, ko e Fale'i ki he Mo'ui Faka'ehi'ehí 'oku mou me'a pe ki ai 'oku hiki mo ia 'aki e 8 kilu tupu meimei ko e *COLA* pe ia mo e *PMS* meimei me'a ki he ngaahi ngāue meimei ki he *staffing*.

Polokalama tolú, tokangaekina e mo'ui fakafaito'ó ko e 'uhinga pe fo'i *drop* ia ko ena kapau te mou me'a hifo 'oku *drop* 'aki e peseti 'e 9. Ko e 'uhingá meimei ko e ta'u kuo 'osí na'e lahi e 'ū polokalama 'a e silini na'e tuku ki he timi tafa mafu kae 'uma'ā e fakalele ko ia e fakataha lahi mai ko ia 'a e kau Minisitā Mo'uí ki Tonga ní. Pea na'e meimei ko e 'ū silini pe foki ia meí he *development fund* pea ko 'ene ngaue holo pe he ngaahi polokalama *priority* pe ko e ngaahi 'ū polokalama mahu'inga 'a e 'ū tokoni ko ení. Fakataumu'a pe ki he ngaahi palani ko ia 'a e Potungāue Mo'uí. 'A ia 'oku neongo 'ene fetō'aki ka 'oku tu'uma'u pe silini...

<006>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... *recurrent* ka 'oku meimei ko e 'ū fetō'aki holo pē he ngāue holo 'a e pa'anga tokoní ki he ngaahi me'a mahu'inga ne 'osi fai pē hono palani mai fuoloa.

Ko e ngaahi me'a ko ena ki he nifó, 'oku mou me'a pē ki ai 'oku 'i ai e hiki 3 miliona, ko e 'uhinga pē foki ia ko e, 'oku 'i ai e *project* ia ki Vaiola ki hono fakalelei'i e *sewage system*. Pea ko e 'uhinga pē 'oku 'ave ai ki he *Dental* he ko e taha e Taki Ngāue he tafa'aki ko ení ko kinautolu 'oku fa'a *Acting CEO* he Potungāue Mo'uí. 'A ia 'oku vahevahe pē *responsibility* ki he kau Taki Ngāué ke nau tokanga'i e ngaahi polokalama kehekehe.

Ko e hangē pē ko e Pule ko ia 'i he polokalama 3, ko e meimei ko e kau *top administrators* ia 'a e potungāué pea 'oku fiema'u ke nau tokanga'i fakalelei e, 'a e hū holo 'a e ngaahi pa'anga tokoni ko ení.

Polokalama 5, ko e ngāue fakaneesí ia, kapau te mou me'a atu pē 'oku 'i ai pē 'ene ki'i holo 'aki e 5 kilu tupu ko e 'uhinga pe ia he ko e *grant*. Na'e 'i ai 'a e polokala, 'a e pa'anga 'a e tafa'aki ko ení na'e fa'a hū ki he Tonga *National University* 'i he taimi ko ē na'e ngāue ai e

‘univēsití he fa’ahi ‘e tahá. Ka ko e taimí ni kapau te mou, ‘oku ou tui ‘e ‘asi ‘a e fo’i *drop* ia ko ení he *budget* ko ia ‘a e Potungāue Akó. Pea ko e polokalama fika 6 pē ‘oku kei tatau pē.

‘A ia ko e ki’i puipuitu’a pe ia ‘o e Patisetí mo e ki’i fehū’aki holo ‘a e ngaahi siliní Sea. ‘Oku ou fie lave pē au ia ki he fakalukufua ko ia ‘o e peseti ko ia ‘o e Patisetí ‘oku ma’u ‘e he Potungāue Mo’uí, ‘a ia ko u tui kapau te mou fika hifo pē fo’i 899.2 ‘oku ma’u he Potungāue Mo’uí ‘a e peseti ‘e 8.7, fu’u pa’anga lahi ‘aupito eni tu’u faka, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō ‘a e Potungāue Mo’uí ia ki he Pule’angá.

Ko e ki’i me’a pe ‘e taha na’a ku fakatokanga’i he ngaahi fakamalanga ‘e ni’ihi na’e ‘ohake heni e, ‘a e lahi ko ia ‘o e *burden* ki he fakalakalaka fakafonuá ‘a e *NCD*. Na’e ‘i ai ‘a e tokolahi heni na’a nau pehē peseti ‘e 8.3 ‘o e *GDP* ‘oku fakamoleki ia ko e ‘uhingá ko e mafasiá e kakai he *NCD*.

Pea ko u tui ko e, ko u fie lave pē au ki heni he ko e ngaahi polokalama ko eni ‘a e ngaahi potungāue kehekehe kuo tau, kuo ‘osi *present* heni tautefito ki he Potungāue Akó. Kiate kimautolu he Tafa’aki ki he Mo’uí kau ia he ‘ū polokalama mahu’inga ki he mo’uí. Hangē ko eni ko e Ako Tokamu’á *Early Childhood Education*. ‘Oku mau fiefia mautolu ke ngāue fakataha mo e va’a ko eni he ko e fo’i feitu’u ia ‘oku tau pehē pē ‘oku tō ai ‘a e mo’ui lelei ko e ki mu’a pea a’u ki he lautohi pule’angá pea a’u ki he kolisí.

‘Oku ou tui ‘oku mou ‘osi mea’i kātoa pē ‘e moutolu ko e *investment* ‘i he *Early Childhood Education* nau ‘osi faka’ilonga’i fakamāmani lahi ia. Ko ia ‘oku lahi taha ‘a ‘ene fakafoki mai pe ko e *return on investment* ki ha sōsaieti. Pea ko u fiefia lahi au he ngaahi ngāue ko eni ‘a e Potungāue Akó he kapau ko e ‘inivesimeni ia ko ē he ako hotau ta’ú kau ia he fo’i fakamole lahi. He ‘uhingá he ‘ikai pē toe lava ia ‘o liliu tautolu. Ko u tui ‘oku mou ‘osi mea’i pē ‘emoutolu ia ‘a e anga ‘etau fonongá ‘oku fu’u faingata’a ‘aupito ke tau hanga ‘e tautolu ‘o liliu ‘a ‘Eua fika 11. Ko e ‘uhingá ka ko kitautolu foki he taimí ni ‘a ia ‘oku fu’u fakamole e silini ia ‘oku fakamoleki ‘ia tautolú. Sai ange ‘etau tokanga’i e fanga ki’i fānaú henau kei iiki pea nau tupu hake ai.

‘A ia ‘oku ou pou pou lahi ‘aupito ki he Potungāue Akó mo e, ko ena ‘oku ou fa’a fanongo pē ki he fa’a, ki hono tālanga’i e, ‘a e *breakfast*. ‘Oku ou tui ‘oku tonu pē ke fakamanatu kia tautolu ko e *breakfast* ‘oku ‘ikai ko e, *it’s not cornflakes* pē. *It’s a program*, ko e fo’i polokalama ‘oku kau ai ‘a e *health* ko e *healthy school*. Pea ‘oku kau ia he polokalama ‘oku pou pou’i he *WHO* he ‘oku ‘ikai ke ngata he’ene hanga ‘o tokanga’i e ohi e fanga ki’i fānaú ka ‘oku ne toe hanga ‘o e ohi ‘enau mātu’á mo e *community* ko ē ‘oku ‘i ai ki he mo’ui lelei.

Ko u tui ko e, na’e ‘osi ‘i ai pē mo e fehu’i ki he Tafa’aki ‘o e *Mental Health*. Pea kapau te mou me’a pē ki he’emau palaní kuo ‘osi ‘i ai pe ia, kātoa e ngaahi fiema’u ‘a e tafa’aki ko eni ki hono fakalelei’i e kau ngāue mo hono fakalelei’i e *infrastructure*. Ko e ki’i fo’i *program* ko eni na’e toki hokó, ‘oku ou tui ko e fo’i me’a kehe ia ‘uhingá he ‘oku fiema’u ia ke siofi fakalelei, *that’s a little prices* he ‘oku fiema’u ia ke siofi fakalelei mo palaní’i fakalelei. ...

<001>

Taimi: 1120-1125

Eiki Minisitā Mo’ui: ... Ko e ‘uhingá ke sio ki he *root causes* ko ē ‘o e fo’i palopalema ko iá ke ‘ai fakalelei. Pea hangē ko ‘eku lave atu pē ki mu’a ko e taimí ni ‘oku fiema’u ia ke *recover* e timí he ‘oku mahino pē ki he motu’á ni ia ‘a e mafasia ‘o e Pule e tafa’aki ko eni kae ‘uma’ā si’ene kau ngāué. Ko e ta’u ‘e fiha ē ngāue, ta’u ‘e fiha ē ‘a e *expose* ki ai.

Faka'osi 'aki pē Sea, 'oku ou faka'amu pē ke u 'oatu e ki' data ko ení na'a toe fehu'i mai. Ko e tu'u ko ē 'a e taimi ní 'a e *nurses* pe *thousand population* 'a Tonga ní ko e fo'i fika pē eni, ke mea'i pē 'oku fe'unga 'a e *resources* 'oku ma'u he potungāué ke fakaivia 'aki e potungāué. 'Oku 4.2. Ko e fika ia kapau te mou me'a atu pē moutolu ki he *World Bank data*. 'I he Pasifikí 'oku 3 'a Ha'amoia pea 3.8 'a Fisi, Solomone 'oku 2.1. 'A ia ko e, 'oku faka'ofa'ofa 'aupito pē 'a e *number*. Ko e toe toketā *doctor per population thousand population* 'a Tonga ní 'oku *one* 'a ia 'oku taha *per thousand*. 'A ia ko 'etau pehē pē ko 'etau 1 kilú 'oku 'i ai e toko 100 ai. Ko Fisi poini 8, 'a ia 'oku sai ange 'a Tonga ní, Ha'amoia *point six* pea ko Solomone mo Vanuatu *point two*.

'A ia ko 'eku hanga pē 'aku 'o fakahaa'i atu 'a e ngaahi fika ko iá ke mahino pē ko e, 'oku, ko e anga 'eku ongo'i 'oku fe'unga 'a e *resources* 'oku 'omai' pea 'oku 'i ai pē mo e faingamālie. Hangē pē ko e me'a 'a e Minisitā Pilisoné 'oku 'i ai pē mo e ngaahi faingamālie ia ka 'asi 'a e ngaahi *crisis* ke fa'u ha ngaahi palani ke hanga he 'e ngaahi *donor* 'o *reprioritize* 'enau tokoní. Mahalo ko e ki'i me'a pē 'oku ou fie lave ki ai he ki'i fakamalanga ko ení Sea pea ko u fokotu'u atu *Budget* 'a e *Health* mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11.

Fokotu'u 'Eua 11 na'a lava 'ave ngāue ki he kai pongipongi fānau ako ki he Potungāue Mo'ui ke nau fakahoko

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea mālō e ma'u faingamālie. 'Oku ou fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui he'ene fakama'ala'ala mai e ngaahi me'a ko ení. Ko e fehu'i ko eni 'oku ou mahu'inga'ia he'ene 'ohaké pea 'oku ou pehē pe ko e, pe 'e lava 'o fokotu'u atu 'e Sea ki he *breakfast* pongipongi ko eni 'oku fai 'e he Potungāue Akó pe 'oku lava ia ke 'oatu e pa'angá ia ki he Potungāue Mo'ui ke nau fai. He koe'uhí 'oku nau ma'u ange 'enautolu 'a e taukei ko ē ke fakahoko 'aki 'a e polokalama ko ení 'i hono fakahoko ko ē 'e he Potungāue Akó.

He koe'uhí ko e me'a ko eni 'oku hokó ho talanoa ko ē ki he *ECE Early Childhood Education*, ko e *grant* ko eni 'oku lolotonga 'oange kia nautolu kapau ko hono fakamatalá ena ko ia 'oku totonu ke lahi ai 'etau 'inivesimení. Ko ē 'oku tau fanongo pē ki ai ko e pa'anga 'e 200 pē ki he fo'i 'ulu. Ka ko hono tonú 'ona ia ke toe lahi ange 'o fakatatau ki ho'o fale'í kae lava 'o 'ai mo ha *breakfast* fakalelei 'a e fanga ki'i kauleka ko eni he *ECE*.

Ko e palopalemá eni Sea 'oku ou fakatokanga'i pē au he'eku vahefonuá 'oku 'ikai ke teke ke a'u ki he lelei tahá pe ko hono *promote* 'a e *Early Childhood Education*. He 'oku 'i ai pē 'a e fānau ia 'oku kei nofo pē nautolu honau ngaahi 'apí. Ka 'oku ou mahu'inga'ia he'ene fakamatalá 'i he tafa'aki ko ení ka ko 'eku fokotu'ú 'a'aku ia ke laumālie lelei pē mu'a e Palēmiá kae 'omai 'a e 1.8 miliona ko eni 'oku fai 'aki 'a e *breakfast* ke 'omai ia ki he 'elia ko ení ko e 'elia ia 'a nautolu 'oku nau 'ilo 'a e me'a ko ē 'oku totonu ke fafanga 'aki e fānaú he ta'u ko ení.

'Oku ou talanoa pehē Sea he koe'uhí 'oku ou 'ohovale lahi ...

'Eiki Palēmia: Kole Sea ke u tali atu. 'Oku toe malanga ia ka u tu'u pē au ke fai mo tali atu.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: He 'oku tau 'ilo 'oku 'api'api pea 'oku fiema'u ke tau lele atu ki he konifelenisí mo e alā me'a pehē. Hei'ilo mahalo pe 'oku 'ikai ke mēmipa ia mahalo me'a ia 'oku ne

fakalōloa ai 'etau feme'a'akí. 'A ia ko e 'uhinga lahi Sea 'oku fengaue'aki pē pea mo e *Health* ko e 'uhingá ke nau *advise* e *diet*. Ka ko e 'uhinga lahi pē foki ko ē ngāue'aki e Potungāue Akó ko 'enau kau faiako ē 'oku fakahoko e fatongiá, faingofua ange ai. Ko u tui ko e tali pe ia Fakafofonga mālō 'aupito.

Taniela Fusimālohi: Sea sai pe ia kapau ko ha fakavavevave ki he konifelenisí kae tuku pē 'eku malangá 'a'aku ia ke fai. Pea kapau ko ho mou ō 'o konifelenisí mou tokanga ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Sea kole atu ke tuku ā 'ene maumau taimí ...

Sea Komiti Kakato: Ko u kole atu ki he Feitu'u na ke ke malanga 'i he me'a ko ē 'okú ke me'a aí. Pea mo e taha ko au 'oku ou faifatongiá.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko 'eku 'ai pē 'aku ia he ko u fanongo pē 'oku tokolahi e kau faifekau 'oku nau 'ita he ngāue Sāpaté ka nau tokanga pē he ō ki he konifelenisí na'a lavea mai ha Hou'eiki Minisitā.

'Eiki Palēmia: Sea kole atu ke 'ai e miniti 10. Pea 'oku sai pē ...

Sea Komiti Kakato: 'Io. 'Oku ou ma'u 'e au.

'Eiki Palēmia: 'Uhingá he ko e tama mā'oni'oni foki eni ia 'a Taniela Fusimālohi.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke 'i ai ha'ane me'a 'ana 'e taha 'oku ...

Sea Komiti Kakato: Ke ke mea'i 'oku tapu 'a e ui ...

'Eiki Palēmia: Kātaki fakamolemole atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Vave ke ke me'a mo e Feitu'ú na ki tu'a ha 'aho 'e taha ē.

'Eiki Palēmia: 'Oku te'eki ke ke ui mai 'eku hingoá ka te u ...

<001>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Palēmia: ... ta'utu au ki lalo.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku ou lāunga'i atu 'ene tō'onga ko ia kiate au. 'Oku levolo *personal* ia, tala 'e ia kou mā'oni'oni, ka kou talaange 'oku 'uli'uli 'eku hia ka 'oku kulokula ia kau 'uli'uli au. Pea 'oku tonu ke ngata pē ai, ka ko ē kuo kamata ke kaka mai ia 'o tāmolo 'ia au, ka 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Fe'unga ā 'Eiki Minisitā.

'Eiki Palēmia: 'A ia Fakafofonga na'e 'ikai ke ke lau mai koe.

Sea Kōmiti Kakato: Mo fakamolemole ē, fe'unga ē ka mo hoko atu mu'a.

Eiki Palēmia: ‘Io mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Kau hoko atu ki he kupu eni ko ē ko ‘eku ‘uluaki, ‘a ia ko e ‘uluaki me’a ia ki he *breakfast* ke fai mu’a ‘e he Potungāue Mo’ui, koe’uhi he ‘oku ou ma’u ‘e au ‘a e fika kātaki pē Minisitā Mo’ui, pē ‘oku tonu. ‘Oku ‘osi ‘i ai ‘a e pēseti ia ‘o e fānau lautohi ‘oku ma’u nautolu ‘e he suka, pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo, ma’u lelei pē ko e ta’u 1 pē ko e 2 ‘i he vahefonua pē ia ‘o’oku. Ka ‘oku ou tui ko e faka’ilonga ia ‘o e ngalingali ‘oku tōtōholo ia ‘i he ngaahi lautohi lahi.

Ko e kau ngāue pē ko ē ‘a’au ‘i ‘Eua na’a ku ‘oange pē ki’i me’angāue ko e me’afua mo e me’a ke nau ō ‘o fai’aki ‘a e ngāue ko iá, ‘i he komiuniti pea nau afe mai he ako. Ka ko ‘eku fakamamafa’i pē ‘e au hono mahu’inga ‘a e me’a ko eni, ko e hā ‘a e tokoni he ‘oku ‘i ai pē ‘a e tokoni ia ‘a’aku ‘i he pa’anga faka-vāhenga ke ‘ave ki he *ECE* ‘a ia ko e tokoni naunau ia ki he fai ko ē ‘a e faiakó. Ka ko ‘eku faka’amu pē na’a a’u ki ai ‘a e tokoni ko eni ‘a e *breakfast*.

Ko hono ua Sea, ‘oku ou fie fehu’i pē ki he Minisitā pē ‘oku ko ‘eku sio ko ē ki he Patiseti fakaikiiki, ‘oku ‘ikai ke hā mai ai ha ‘iuniti ia heni ‘oku faka-fatongia’aki ‘a e ngaahi me’a ko eni fekau’aki pea mo e faito’o konatapu pea mo e fakalelei ‘atamai. He ko e ngaahi va’a lalahi pē eni ia ka ko ‘eku fehu’i pē pē ‘oku ‘i he va’a fē leva ‘a e tafa’aki ia ‘e 2 ko eni.

Tali Pule’anga ki he ngāue fakahoko he Vā’a Fakalelei ‘Atamai

Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Io, mālō ‘aupito, tapu pē mo e Seá, Sai pe kau ki’i tali atu nounou pē. Ko e va’a ko eni ‘o e fakalelei ‘atamai ‘oku *under* ia ‘i he polokalama 3, ‘a ia ko e ‘oku mau kei feinga mautolu ke ‘i ai ha va’a ‘o e fakalelei ‘atamai ke kau ‘i he fika 2, *prevention*, ‘a ia ko e palani ia ki he kaha’ú, ke ‘i ai hano va’a ai ke fai’aki ‘a e *prevention*. Pea ko e taha ia ‘a e palani lōloa ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga’i, ka ko ‘ene tu’u ‘i he taimi ní, ko e ‘uhingá foki ko e va’a ko eni ‘oku meimei ke natula pē ki hono faito’o hūfanga ‘i he fakatapu, ‘o kinautolu ko ia ‘oku mo’ua ‘i he ngaahi fokoutua ko eni, kau ai mo kinautolu ‘oku uesia tamaki ‘e he faito’o konatapu.

Ka ‘o kapau te mou me’a pē ki he palani ngāue ‘oku ‘asi kātoa kinautolu ia ‘i he ngaahi kupu kehekehe ‘o e polokalama fika 3. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e va’a ki he *mental health*, ko e tafa mo e tokanga’i ‘a e fanga ki’i pēpē ko e tafa’aki ko ia ki he fa’ē mo e fānau, mo e fale talatalá, mo e falemahakí.

‘A ia ko kinautolu kātoa ko ia ‘oku *under* ‘i he polokalama 3, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko ‘eku anga ‘eku fakafehu’i he koe’uhi ‘oku ‘i ai foki ‘a e faka’amu ka koe’uhi ‘oku fakahā mai ‘oku fai ‘a e ngāue fakalelei ki Vaiola, ka ‘oku ngāue ia ki he *drainage system*, ki he fakatafé.

Ko e anga ko ē ‘eku fakakaukau foki ki he ‘oatu ko ē ki ai kuo fonú, pea ‘oku ‘ave ai pē ia ia ‘a e fa’ahinga ia ki he Pilīsone Hu’atolitolí ‘o hoko ai ko eni ‘a e fakatamaki na’e toki hokó. Ka ‘oku ‘i ai foki ‘a ‘ene faka’amu ‘oku hā pē ia ‘i he’ene palani ngāue ke ‘i ai ha *rehabilitations centre*. ‘Oku ou tui ko e me’angāue totonu ia ‘oku totonu ke tu’u ko ē ‘i he Falemahaki Vaiolá he ‘oku fakamatala pē ia ‘i he’ene palani.

Ka koe’uhi he ‘oku ‘ikai ke hā mai kia au ‘i he *Budget Statement* ia mo ha me’a pehē, ‘i ha fakamatala ai, ‘oku fiema’u ‘a e, ‘oku ‘i ai ha fakahangahanga ke fokotu’u ha me’a pehē. Sea, ka ko e anga ‘eku fakakaukau, na’e tonu ke ‘osi pē ko ē ‘a e fono ko ē ‘a ‘Ene ‘Afíó pea kole

ki 'Aositelelia mo Nu'usila ke nau langa 'a e me'a ko eni 'i he Falemahaki Vaiolá. 'A ia ko e fonó foki na'e fai 'i he ta'u kuo 'osí.

Tali Palēmia ki he fakafehu'i 'Eua 11 fekau'aki mo ha senita *rehab centre* ki he faito'o konatapu

'Eiki Palēmia: Sea kole pē na'a ku ki'i tokoni atu pē kole pē ki he Fakafofonga kapau 'e laumālie lelei pē ki ai. 'Oku ou, 'oku ou tui au 'oku mau tatau pē mautolu mo e Fakafofongá he tui ko ē ki he *rehab centre* toutou fakamalanga'i pē, 'a ia ko e faka'osi eni 'a e *rehab centre* 'o kinautolu ko eni 'i Hu'atolitoli pea 'oku 'ikai ko ha palopalema ia ke hoko atu mei he tokoni ko ia 'a e **illicū** ke 'ai 'a e *rehab centre* ko eni 'a e falemahaki, ka 'oku mo'oni 'aupito pē 'a e fiema'u ia ke 'ai 'a e *rehab*, ko e 'uhingá ko e *harm reduction* pea mo fakasi'isi'i 'a e *demand* he ko kinautolu ko ē 'oku tau to'o mei he fiema'u ko ē 'o e faito'o konatapú 'e si'isi'i leva ai 'a e fiema'ú pea 'e ala si'isi'i leva ai 'a e *supply*, mālō Sea.

<002>

Taimi: 1130-1135

Tui 'Eua 11 ke tokangaekina mavahe 'a kinautolu uesiatamaki he ngāue faito'o konatapu

Taniela Fusimālohi: ...Sea ko 'eku 'uhinga 'aku ia he ko e Tō Folofola mai foki ia 'a 'Ene 'Afio ke fai ha tokanga ki he fa'ahinga kuo laveá. Ka ko e anga ko ē 'eku fakakaukaú ko u tui ko e *emergency* eni ia pe ko e fakavavevave na'e tonu pe nai ke fai mo fai pe he taimi pe ko iá he lava 'a e fono fakafonua 'a 'Ene 'Afió pea fai ha talanoa ia ke fai mo langa ai. Ko u tui au ia 'e li'aki he ngaahi fonua tokoní tautefito ki 'Aositelēlia, Nu'usila 'a 'enau fakapa'anga ha ngaahi me'a kae 'omai ki hē he ko e fu'u *crisis* ē ia. Ko e fu'u palopalema ia kuó ne kafu e fonuá pea ko e 'uhingá ia. Kia au ia Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha *sense of urgency*, ha ongo'i ia ko ha me'a fakavavevave eni ka ko u faka'amu pe ke fai mo fai ha talanoa ia ko u tui pe 'oku 'osi 'i ai pe ha talatalanoa, ka ko e talanoa fakavavevave ko ē 'oku fiema'u ia Sea.

'Eiki Palēmia: Ko u tui kapau 'e 'i ai pe ha tokoni atu. 'E Fakafofonga ko e toki lele mai eni 'emau ki'i Pule'anga 'osi pe eni e ta'u 'e tolu pea kuo 'ai eni e *rehab* ko eni 'i Hu'atolitoli pea 'ai leva eni e *rehab* ko eni ki he vakai ki he *general*. Ke 'osi mea'i pe 'e koe ko u fa'a talanoa'aki 'a e fiema'u ke 'i ai ha faingamālie ke 'oua 'e te nau toe ō nautolu *rehab* 'i Hu'atolitoli ka nau lava pe 'o fai 'i koló ni hangē ko ia ko e falemahakí. Pea 'oku 'ikai ke u lava au 'o lea 'i he ngaahi Pule'anga kimu'á. Ka ko e me'a pe eni ia te u lava 'o lea aí. 'Oku mau tui tatau mautolu 'a e fiema'u ke 'ai 'a e *rehab* mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko u fehu'i pe ki he Minisitā he fo'i tu'unga ko eni he koe'uhī ko e *crisis* ko eni 'oku hoko hotau fonuá pea 'oku lolotonga kafu ia 'oku mo'oni pe ia. 'Oku 'i ai 'ene fakamatala 'o pehē pe 'oku totongi 'a e me'a ko ia mei he vouti ko eni 'oku totonu pe 'oku 'osi 'i ai pe 'oku totonu ke 'i ai ha ngaahi *halfway house* ke fai ai ha ngāue ki he fa'ahinga ko eni.

Fakama'ala'ala 'Eiki Minisitā Mo'ui mahu'inga e palani lōloa mo e tu'u 'a e 'Univesiti Fakafonuá ke ako'i e kau neesi mo e kau ngāue

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea mālō 'aupito e faingamālié. Ko e me'a mahalo 'oku mahino 'aupito pe 'a e me'a ko eni 'oku fakamalanga ki ai 'a e me'a hangē pe ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia.

Na'e 'osi 'i ai pe palani. Ko hono mo'oni 'o'ona ia 'osi 'i ai pe palani ia ki he *rehab center*. Ko e me'a pe ke fakatokanga'i he Fale 'Eiki ni 2020, 2021, 2022. Ko e taimi koviti ia. Taimi ia na'e 'i ai 'a e fakamalanga heni 'e taha na'e tō e *GDP* ia he 2022 'o *minus*. Sea ko 'etau toki fakaakeake faka'ekonōmika eni pea 'oku 'i ai 'a e fakatu'amelie ki he kaha'u 'e hiki 'a 'etau tupu 'o a'u 'o *positive* poini 'e 3 pe fiha. Ko u tui ko e fo'i *context* ko iá 'oku tonu ke fai ki ai ha ki'i fakakaukau 'a e Fale 'Eiki ni. Ko e taha e palopalema 'i he kau ngāue 'a e Potungāue Mo'ui 2020,21,22 ko hono uesia kinautolu fakaefakakaukau ko e 'uhingá ko e ngaahi ta'ota'omia ko eni 'o e koviti. Lahi pe 'etau fa'a feme'a'aki ki ai 'a e Fale 'Eiki ni. Ka ko u tui 'oku 'ikai ke fakatokanga'i he ko e taha ia e ngaahi 'uhinga 'oku mavahe ai 'a e kau neesi fakamāmani lahi. 'I he'enua pole ko ia ke nau hoko ko e neesi 'ikai ke ngata a' ka 'oku kau ai pe mo e kau ngāue 'a e falemahaki pea koe'uhī pe ko e taimi faingata'a eni ki he, tautautefito kia kinautolu 'oku ngāue he tafa'aki ko eni ki he *mental health*.

'I he Potungāue Mo'ui taha ia he fo'i 'elia 'oku faingata'a hono faka'ai'ai 'a e ki'i kau ngāue ko e 'uhinga ko hono polé. Pea ko u tui ko e me'a ia 'oku ou faka'amu pe ke fai ko eni 'etau talanoa ki hono fakavavevave'i ē ko hono 'ai he vavetahá. 'Oku tonu pe ke tokanga'i e *capacity* ko eni fonuá ni he ko hono mo'oni 'o'ona ia ko e ngaahi fokotu'u mai ko eni ke fakatokolahi 'a e kau ngāue. 'Oku 'osi 'omai ia 'e he pule ko eni 'a e tafa'aki ko iá, fuoloa hono 'omai 'o'ona, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'i Tongá ni 'e *train*. Pea ko e me'a ia 'e taha 'oku mau fakamālō ai ki hono fokotu'u ko eni 'o e 'univēsití, ko e 'uhinga ke tau lava 'o ako'i heni hotau kaka'i pea tau pukepuke ko e palani lōloa.

'A ia ko e anga pe 'eku fokoutua hake 'o *respond* ki he fehu'i ko eni fehu'i mahu'inga 'aupito. Ka ko u tui 'oku tonu pe ke toe tau ki'i fakakaukau lelei pe ki he anga 'etau fononga atu 'etau ki'i fonua ko eni mālō Sea.

Feinga tokoni 'a Tongatapu 4 ke fakamahino 'oku tokangaekina e faito'o konatapu he tafa'aki ki he Saiki 'a e Potungāue Mo'ui

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki'i tokoni mu'a ki 'Eua 11 he poini ko ena na'a hiki ia Sea. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō Sea. 'Oku ou hounga'ia 'i he ngāue 'oku fakahoko he 'Eiki Minisitā Mo'ui pea pehē ki he Pule'angá. Ka ko u tui Sea ko e fakafōtunga ko eni ko ē 'o e polokalama he'etau pepa 'Esitimetí Sea 'oku totonu pe ke ki'i ...

<003>

Taimi: 1135-1140

Māteni Tapueluelu : ... fakahā ai 'a e tokanga makehe ko ē 'oku fai ko ia ki he Saiki mo e faito'o konatapú Sea. 'Oku hā ia 'i he palani 'i he 'aitemi 3.28, 3.28b ka ko 'ene tu'u fakapolokalama mai ko ia 'a e pa'angá, 'oku fiu ia hono fakasio ko e fē koā 'a e Saiki heni. 'A ia ko e me'a ko ia 'oku mau tokanga ki ai, ko e ngaahi me'a fekau'aki mo e faito'o konatapú ko e 'asenita fika 3 ia hotau Pule'angá hono tokangaekiná. Ko e kolé pē ia pē 'e lava 'o fakafōtunga mai ke mahino 'oku tokangaekina 'a e faito'o konatapú.

Ko e va'a ki he saiki mo e faito'o konatapu ko e fiha, kae lava Sea ke tau muimui'i tatau pē eni ia mo e Potungāue Polisi mo e kole na'e fakahoko ko ia 'anepō kae lava ke tau hanga 'o muimui'i 'a e ngaahi fika ko ē 'oku 'ave mo'oni ki he faito'o konatapú. He ko hono to'o fakalūkufua tau pehē ko e \$53 'oku 'ave pē ko e 61 'oku 'ave ki he faito'o konatapú, ko hono momosí 'oku 'ikai ke fu'u 'ilonga hangē ko e me'a 'oku fai ki ai e kolé. Ko e *structure* ko e fakafōtunga atu ko ē polokalamá ke vahe'i mu'a ke mahino 'oku *priority* 'e tokanga ki ai 'e

Hou'eiki ko e kolé ia. Na'a lava ke a'u ko ia ki he ta'ufu'ou'ú 'oku 'ai pehē mai, kae faingofua 'emau muimui atu ko ē 'oo ko e ngaahi 'asenita mahu'inga eni 'a e Pule'angá 'oku 'ilonga mai hono fokotu'utu'u e fa'ungá ka 'oku 'alu foki ia 'o *mix* mo e ngaahi polokalama kehe 'o si'i hangē 'oku lonekina aí.

Ko e ki'i pou pou pē ia Sea he ko e me'a ko ē 'a 11 ko ē Sea 'e fuofuolao.

Lord Nuku : Sea ko 'eku ki'i kole pē 'aku ke u tokoni atu pē ki 'Eua 11.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku : Koe'uhí ko e lave ko eni ki he faito'o konatapu pea mo e fono fakafonua Sea. Ko e me'a ko ē na'e 'omai 'i he fonó, tau ngāue'aki 'a e me'a ko ē 'oku tau ma'u ke fai'aki hono fakasi'isi'i. Ko e me'a ko ia 'oku tau talanoa ki ai he ngaahi 'aho ní tau talanoa tautolu he 'ū fika pa'anga, ka ko 'eku tokanga atú ke tokanga 'a e Falé ko e hā 'etau me'a ko ē 'oku ma'u ke tau'i 'aki 'a e me'a ko ia he 'aho ní fakatatau ki hotau ivi fakapa'angá. He ko 'etau talanoa 'atautolu ia he fiká 'e fiu feinga'i e siliní. Ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au tau tali 'etautolu ē ka tau ō ki hē 'o lotu, mahalo 'e saiangē ia. Fokotu'u atu. (*ne pou pou*)

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea pou pou..

Taniela Fusimālohi : Sea,

Sea Komiti Kakato : 'Eua 11.

Tokanga 'Eua 11 ki he 'asi Līpooti 'Atita ko e 60 miliona tokoni ki he falemahaki he KOVITI na'e 'ikai mahino hu'unga pa'anga ko ia

Taniela Fusimālohi : Ko u tui ko e, sai pē ia te tau mālōlō kae ō ki he konifelenisí, ka 'oku mahu'inga ke tau talanoa'i e mo'uí he koe'uhi ko e me'a ia 'oku mahu'inga taha kia kitautolú. Ko 'eku talanoa eni ki he *sense of urgency* ki ha me'a 'oku mahu'inga. Na'e pehē 'e he 'Eiki Minisitā ko e taimi ko ia na'e tō ai 'a e KOVITI na'e ha'u e tokoní, pea 'oku mahino kia au ia na'e 'omai e 60 miliona ke fai'aki hono tokonia kitautolu 'i he KOVITI ke tau hao mei ai. Ko e 60 miliona ko eni 'oku 'osi 'omai e līpooti 'a e 'Atitá 'oku 'ikai mahino ia pē na'e ngāue'aki ia ki he hā. Ko 'eku 'uhinga pehē kapau pē 'e mahino mai he kamatá 'oku ai e palopalema ko u tui au na'e mei 'i ai pē ha pa'anga pehē ia na'e 'omai ke fai'aki e ngāue 'i he me'a ko ení. Ka 'oku ou to'o 'e au 'a e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 4 ke 'i ai ha *commitment*, ke 'asi hē 'oku ai e *commitment* ki he ongo 'ēlia mahu'inga ko ení. Ko 'etau talanoa ko ia ki he ...

Fakamahino 'Eiki Palēmia 'oku te'eki tepile'i mai ha Lipooti 'Atita ki Fale Alea hangē ko e me'a 'Eua 11 Fal

'Eiki Palēmia : Sai pē ke ki'i 'eke pē ki he Fakafofongá. 'A ia ko e līpooti fe'ia koā ia na'e pehē 'oku 'ikai ke 'ilo ia 'e he 'Atitá. Na'e pehē mai e 'Atita 'oku 'ikai ke ne 'ilo'i 'e ia pē 'okú ne fakatonutonu mai e fakamolé.

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko e līpooti ko ía na'a tau toloi mai mei he 'etau Fale Alea ko ia 'i 'Epelelí, ...

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku 'asi ia ai neongo 'ene te'eki ke tēpile'í ...

Taniela Fusimālohi : ‘A ia ko e *Performance Audit* na’a ne fai ‘i he ngaahi Potungāue ko ia na’a nau fekau’aki pea mo e ...

'Eiki Palēmia : ‘A ia ‘oku ne ‘eke’i ai e 60 milioná ‘oku te’eki ke..

Taniela Fusimālohi : ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e 60 miliona na’e ‘omai pea ‘oku tōnounou ‘ene ‘atitá ‘oku ‘ikai ma’u ha ngaahi lekooti ki he ...

'Eiki Palēmia : ‘A ia ko e *statement* ia ‘a e ‘Atitá ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo ‘e ia.

Taniela Fusimālohi : Te tau toki a’u pē ki he lipootí...

'Eiki Palēmia : Ka ko e hā e me’a ‘okú ke ngāue’aki ai e lea ko iá he taimí ni kapau ‘oku te’eki ke tēpile’i.

Taniela Fusimālohi : Mahalo ‘oku te’eki ai ke, mahalo ‘e fakahū mai ‘i Siulai.

'Eiki Palēmia : ‘A ia ‘oku te’eki ke tēpile’i te’eki ke mau ‘ilo ka ‘oku ke ngāue’aki ‘e koe ia ‘a e fo’i lea ko ia ke tukuhifo ai ‘a e tokoni mai ki ho fonuá he taimi na’e faingatā’ia ai.

Taniela Fusimālohi: Sea kuo ‘osi tēpile’i mai ia pea na’e ‘ai ke tau talanoa ki ai pea toloi mai. Pea ko ‘eku talanoa pē ‘aku ia kuo ‘osi tēpile’i ia pea ko u ‘osi lau ‘e au e lipooti ko iá.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō. ‘A ia ko e hā e me’a e ‘uhinga na’e toloi aí.

Taniela Fusimālohi: Ko e toloi mai he na’a tau fihia he talanoa ko ia ki he ngaahi me’a ki he ...

Sea Komiti Kakato: Sai te tau ngāue’aki leva ‘a e toloi ē. ‘Oua te ke toe me’a ‘aki he lolotonga toloi.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u hoko atu au ia ki he peesi 260. Ko e talanoa eni ki he *community health* he koe’uhi ‘oku ou sio hifo au he vouti ko ia ‘oku 0 ‘a e fefononga’akí ia mo e fetu’utakí. ‘A ia ko e va’a foki eni..

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i tokoni ki he Fakafofongá. Mālō e laumālie e Sea. Ko u kole ki he Fakafofongá ke me’a hifo ...

<004>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Fonua: ... ki he ‘ū peesi ‘i mui ‘oku ‘i ai e me’a ‘a ‘Eua ai, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke u ongo’i lelei e me’a mai ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e

Taniela Fusimālohi: Ke u sio

Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko ‘eku tokoni ‘oku ‘i ai e me’a ‘a e Vahefonua ‘Euá ke ke me’a hifo ki he me’a ‘a e Potungāue Mo’uí, mālō Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ke ke me’a hifo ki he me’a Vahefonua ‘Eua.

‘Eiki Minisitā Fonua: Me’a falemahaki ko e ‘ū ‘A’ahi Faka Falemahaki, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ko ē mo e ‘ū ‘a’ahi. ‘I ai e ‘ū ‘a’ahi na’a mou fai ki falemahakí.

Taniela Fusimālohi: Tuku pē mu’a ‘eku fakamalangá ‘a’aku ke u fai ‘e au ‘eku fakamalanga te mou hanga ‘e moutolu ‘o toe kau ...

Vātau Hui: Sea faingamālie ke u ki’i hū atu ai leva au he me’a ko ena ‘a e ‘A’ahi Faka Falemahaki Sea kae toki hoko atu ‘a ‘Eua.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai fakamolemole Niua 17. Faka’osi ē kuo ‘ova ho’o taimí fakamolemole Fakafofonga ē.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ko e toki ‘omai pē mu’a ha ki’i faingamālie ‘anai nai ange kau ‘alu atu pē ki he vouti ko eni ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Fakama’opo’opo miniti pē ‘e ua.

Fakafehu’ia ‘Eua 11 NCD he’ene felāve’i mo e fokotu’u ke tukuhau’i mamafa he ngaahi ‘apiako me’atokoni ‘ikai fakatupu mo’uilelei

Taniela Fusimālohi: ‘Oku mahu’inga koe’uhí ko e talanoa ko ē ki he ki he NCD he koe’uhí ‘oku ‘ikai ke toe ha founa hono vakai’aki eni ka ko u fie ‘eke pē ki he ‘Eiki Minisitā. Na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ke tukuhau’i ke mamafa ange ‘a e me’a ko ē ko ē ‘oku kovi me’atokoni ko ē ‘oku ‘ikai ke saí. Pea ‘ikai ke ngata aí na’e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e potungāue ko ení ki he ngaahi me’akai ‘oku ‘ave ki he ‘apiakó. Ka ko u fie ‘eke pē ki he Minisitā pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko ení he koe’uhí ko e pehē ko ē ‘oku ma’ama’a e fo’i ‘a e *fruit* mo e me’a vesitapolo ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘ene hā mai ko ē he taimi ní pea mo e hā ‘a e me’a ko ení ‘oku fekau’aki ko ē mo e ngaahi ‘apiakó ‘a e tu’utu’uni pē ko ē ‘a e Potungāue Mo’uí ke mama’o ‘a e me’akai kovi meí he ngaahi ‘apiakó.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Io mālō ‘aupito Sea. Mālō Fakafofonga lave’i mahalo ko ‘ene ki’i *raise* ko ení ‘a e me’a ko eni ki he 0 ko ē ‘a e *travel* mo e me’a koe’uhí pē ‘oku ‘oku faingofua pē ia he ‘oku meimei ‘ave kātōa e *travel* ki he ‘ū polokalama *corporate* ‘a ia ko e ‘i he *under one* ke na meimei hanga ‘o tokanga’i ke he ‘uhinga ko nautolu ‘oku ‘i ai e *capacity* ko iá ke nau hanga ‘o toki vahevahe ki ai e ki’i ngaahi *travel* ‘a e ‘ū va’a kehé.

Ko e me’a ko eni ki he ki he me’atokoni ‘a e fānaú hangē ko e ngaahi *policy* ē, ‘a ia ‘oku mahino pē foki, mahino pē ko e ko ‘etau fa’u *policy it’s a top down approach* ē. Ko ‘etau feinga ke fa’u ha me’a ke ne fakamālohi’i e ngaahi tu’utu’uni ke ‘uhingá ke faingata’a’ia ange ‘a e ma’u e me’a ko ē ‘oku kovi kae faingofua e me’a ko ē ‘oku saí ‘a ia ko e me’a ia ‘oku me’a ki ai e me’a. ‘A ia ko e *policy* ia ‘oku tau fa’u ko e hangē ko e lao ko eni ‘oku fa’u he Fale ‘Eikí ni ko ‘etau feinga’i pē ke fakamālohi’i ka ko e kongá pē ia kongá pē ia ‘o e *health promotion*.

Ko e konga mahu'inga tahá ia 'a e *bottom up* 'etau feinga'i ko ia ke fakaivia e kakaí ke nau tui ki he me'a ko ē 'oku tau faí. Pea ko e me'a ko ē 'oku nau faí 'oku faingofua 'a ia ka ko e me'a ko ē 'oku 'oku, ko e, pea ko u faka'amu ko u fiefia pē au he 'ohake e fehu'i ko ení ke ne hanga ke fakamahino'i ki he Fale 'Eikí ni mo me'a mai ki ai e kakaí. Ko e pēseti 'e 70 e *NCD* 'oku 'ikai ke pule'i ia he Potungāue Mo'uí. Ko e pēseti 'e 70 ia ko ia 'oku 'i he 'aofinima ia 'o e *community* 'o e kakai kau taki lotu. 'Oku 'i ai 'a e Potungāue Ako ko e, kau ai pē mo e *MOI*, mo e *MLA*, kau ai mo e kau Fakafofongá.

'A ia ko e ko e anga 'eku fakatokanga'i kapau he'ikai ke tau hanga 'o fa'u ha ngaahi 'ātakai 'oku faka'ofu'ofa ke ke ongo'i 'e he Tongá 'okú ne ma'u ai 'a e taukei mo e 'ilo mo e fili 'oku tonu 'oku ne lava 'o ma'u faingofua. Ko u tui mahalo ko e fo'i 'a ia 'oku tonu ke ko e hangē ko 'etau ngaahi me'a ko ení 'oku 'oku fai ko ení hangē ko e *policy* ko ení 'oku me'a ki ai e me'á. 'Oku mahino pē 'oku 'i ai e *policy* ki he akó ki he ako pea, ka 'oku fai hono *implement* 'o e feinga'i ke ta'ota'ofi e fānaú. Ka 'oku hangē pē ko e Lao ko ē 'a e Pilīsoné te tau tu'u pē lao hē kae kei fai pē kaiha'a hē, 'a ia ko u tui Sea ko e ngaahi me'a ko ení ko u faka'amu pē au ke mahino ko e ngāue fakalukufua e fonuá ki he *NCD* mālō 'Eiki Sea.

Fehu'ia 'e 'Eua 11 pe 'oku fai ha ngāue Potungāue Mo'ui ki he lahi mate fā'ele mo e fā'ele kei ta'u si'i

Taniela Fusimālohi: 'Eiki Sea ko e faka'osí ko e ki'i fehu'i pē ia 'oku 'i ai e hoha'a ia mei he fonuá ka 'oku ou tui 'oku 'i he peesi 261 mahalo 'a e va'a ko ena 'oku tokanga'i, ko ē 'a e 'a e hoha'a ia mei he kakaí 'a e ongonā mai ko ē 'a e me'a 'e tolu ko ení. 'A ia ko e lahi e fā'ele maté, mo e lahi 'a e fanga ki'i pēpē 'oku te'eki ke a'u 'o māhina 'e taha 'oku nau mate pea mo e mate 'a e fanga ki'i fānau 'oku nau kei 'i lalo he ta'u nimá, 'a ia ko e 'uluakí ia. Ke fai ange pē mu'a ha'o ha'o sio ki he setisitika ko ení mo fakapapau'i pē 'oku fai pē ngāue ia ki ai 'i he va'a ko ení, koe'uhí ko e hoha'a meí he kakai. Pea ko hono uá 'oku ki'i lahilahi 'a e 'alu atu ko ē 'a e fānau meí he vaha'a ta'u 15 ki he ...

<005>

Taimi: 1145 – 1150

Taniela Fusimālohi: ... 19 'o fā'ele pea nau mavahe nautolu meí he falemahakí 'o hoko atu e ngaahi palopalema kehe ia fakasōsaieti. Ko e hā nai 'a e ngaahi me'a 'oku fakahoko ia heni pe ko e ngaahi fakatātā ko ení 'oku 'asi maí ko ha me'a pe ia 'oku hoko 'i ha falemahaki koe'uhí kae lava ke mahino ki he kakai 'o e fonuá.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pe mo e Seá, mālō 'aupito 'a e fehu'i ko u tui mahalo te u 'ohake pe hono fo'i fika 'o e 'a ia ko e fika ení 'osi mahino 'a e lahi ko ia 'o e pekia e fanga ki'i fānau 'i he, tau pehē pe 'a ia 'oku 'i ai e fo'i fika ko e *infant mortality rate* 'a ia ko e pekia ia e ki'i fānau mei hono fanau'i a'u ki hono ta'u 1. 'A ia ko Tonga ní 'oku tau 'i he, ki he toko 1,000 kotoa pē. 'A ia ko e fo'i pekia fo'i fika, pēpē 'e fiha 'oku pekia mei he ta'u 11. Ko 'ene fanau'i mai ki he ta'u 1, 'i he toko 1,000 'o e fā'ele kotoa pe hūfanga he fakatapu. 'A ia ko Tonga ní 'oku tau tu'u meimei he laine 10.7.

Ko e fakatātā atu pe au ia 'a e Pasifikí, ko Fisi 'oku 18, ko *FSM* 22, Papua Niukini 35, 'a ia ko e fo'i fika ia 'atautolú 'oku meimei pehē pe ia. Ko u tui pe mahalo ka 'oku lahi 'aupito pe ngaahi me'a, ngaahi 'elemeniti 'oku tokoni ki ai, kau ai pe ngāue 'a e falemahakí. Ka 'oku toe kau ai pe mo e tokanga 'a e fa'ē, manatu'i ko e ngaahi fika ko ení mo e hangē ko e tu'u fakasōsaieti. 'Oku 'ikai ko e *depend* pe ia he Potungāue Mo'uí. Ko e fo'i fika ia ko ení 'oku kau pe mo e fakalalakaka 'o e mo'uí.

Ko e taimi ko ē 'oku fakalalakala ai e mo'uí, ako lelei e ngaahi fa'ē. Na u mea'i e feitu'u ke nau ō ki ai, ko e ngaahi 'elemeniti ia 'okú ne hanga 'o fakatupu 'a e holo 'a e fika ko ení. 'A ia ko e 'uhinga pe ia 'oku 'ohake. Ko e ngaahi me'a ko eni ki he ngaahi *allegation* ko eni 'oku 'ohaké ia 'oku 'ikai ha'aku fu'u ma'u 'aku ki ai mahalo ko e me'a pe 'a e *social media*.

Ko e me'a foki ia 'e taha ko u fakatokanga'i 'e au he pekiá 'i Tongá ni, 'oku *aware* e tokotaha kotoa pe ki he pekia kotoa pē. 'A ia kapau te mou fakatokanga'i 'a e fika 'o e pekiá 'i Tongá ni 'oku meimei 'oku 'i ai e pekia 'e 600 – 700 he ta'u. 'A ia ko e toko 2 he 'aho kotoa pē pea kapau 'e 'asi e fo'i fika ko iá he *social media* he 'aho kotoa pē 'e pehē pe 'e he kakaí ia 'oku lahi e pekiá. 'A ia ko u tui ko e anga e fakakaukau na ko hono 'uhingá ē, 'a ia ko e pekia pe 'e 1 'oku *post* hake ia. 'A ia 'oku hangē ka ko hono mo'oní 'oku toko 2 ia he 'aho kotoa pe, ko 'etau nōmolo ia. 'A ia kapau 'e *post* e fo'i toko 2 he 'aho kotoa pe ko e lahi pe ko ē 'a e sio feisipuka 'a e Fakafofongá 'oku hangē ai pe ia 'oku lahi e fiká, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e faka'osí pe ko e vouti faka'osi ko eni 'a e Potungāue Mo'uí

Sea Komiti Kakato: Me'a mu'a ke faka'osi, na'á ke me'a mai faka'osi

Taniela Fusimālohi: 'Io, ko 'ene 'osi 'aupito eni ia Sea

Sea Komiti Kakato: 'E faifai pea, na'á ke mea'i 'etau ki'i motu'a na'e ui ko Faka'osi na'á ne fa'a tā 'etau fafangu 'i Talalosia he taimi ko ē pea 'ai aipe 'io me'a mai Faka'osi

Fakamahino 'Eua 11 ta 'oku malava pē holo kakai sisino 'oka faitokonia fakame'angāue kinautolu

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko ia Sea ko e peesi 265 he polokalama ko eni 'a e Tonga *Health* 'oku ou sio 'oku kamata ke ake ia. Ko u sio ki he kakai sisino tokolahi hangē ko e kakai ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e Minisitā 'ikai pe toe lava 'o liliu ia. Ta ko ē 'oku lava pe ia 'o liliu 'aki 'a e 'omai ko ē 'a e me'angāué. Ko au ia te u lava pe au ia 'o liliu kapau 'e ha'u ha taha mo ha me'a lelei kia au, te u liliu au ia. Ka ko e polokalama ko ení 'oku 5 kilu pe ia Sea ki he ngaahi kolo 'e 200 tupu 'o Tongá ni.

Ko e ngāue ko eni 'a e me'a ko eni 'oku faí 'oku 'i ai honau 'ofisi 'i 'Eua ko u kamata ha'u ki ai koe'uhí ko e me'a ko eni 'oku talamai 'e he Minisitā Fonuá fai mo u afe ki 'Eua. 'Oku 'i ai 'enau 'ofisi ai pea 'oku faka'ai'ai 'a e ōmai 'a e finemātu'a hengihengi mo e efiāfi ke fai ha fakamālohisino pea 'oku hū ai pe mo e ngaahi ako ki he kai mo'uileleí mo e ngaahi me'a ke fakahoko 'i 'api ki he fānaú 'o 'alu 'o a'u ki he lēvolo 'o e *ECE*. Ka ko u faka'amu pe Sea ke toe ki'i faitokonia ange 'a e tafa'aki ko ení.

Ko hono faka'osi 'aupito Sea, ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā ko ení he tali lelei e ngaahi fehu'í ko u fakamālō ko u sio hifo ki he'ene palaní 'oku palani ke fai ha ngāue ki ha falemahaki lelei ange 'o e Vahe Fonua 'Euá pea ko u fakamālō lahi atu ai

Veivosa Taka: Sea, ke u ki'i tokoni ange ki he

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou, ko ia 'oku loto tali 'a e vouti ko ení

Vātau Hui: Sea ke kātaki mu’a kae ‘oleva ke ki’i faka’osi atu pe heni Sea e ki’i fakama’opo’opo ko ení. ‘Osi pe pea tau, peá u fokotu’u atu Sea. Sea ‘i he’eku vakai hifó, tapu mo e Feitu’ú na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Ko ‘eku vakai hifo Sea ki he polokalama 2 ka ko e *sub-program* 3 ‘oku ‘i ai e fo’i fika ...

<006>

Taimi: 1150-1155

Vātau Hui: ... Ko ena he Kupu 20, ngaahi naunau faka-falemahaki, peesi 260. Sea, ko e ki’i palopalema ‘oku mau fehangahangai mo ia ‘i motu, ko e ‘ikai ke ai ha na’a mau ō atu pe he ‘a’ahi pea fai e fehu’i, Sea,

Sea Komiti Kakato: Tui kote e, na’a ke tōmui mai ‘aneuhu na’e ‘osi tu’utu’uni he Sea ka haafe 12, liliu ‘o Fale Alea e, tui kote fokotu’u pea poupu, ‘o ta ko e ‘oku kei tokolahi pe e kau Fakafofonga e, mou tui kote, tui e koté Fakafofonga, tau liliu ‘o Fale Alea

Fakahā ‘Eiki Sea mahu’inga kau atu ki he Fale Alea Lotu toko 14 kau Memipa

‘Eiki Sea: Mālō ho’o mou laumālie Hou’eiki neongo ‘oku mahu’inga e ngāue e Fale Aleá ka ‘oku mahu’inga pe pea mo e ngāue fakalaumālié, hangē pe ko ia ‘oku mou mea’i Hou’eiki ‘oku ‘amanaki ke fakataha e Konifelenisi e Siasi Tau’atāina Uesiliana ‘o Tongá ‘i he 12 pea ‘oku ha’elea he ‘Ene ‘Afio ‘a ki he fakataha mahu’inga ko iá. Pea ‘i he anga ko ē ‘eku vakaí mahalo ko e toko 14 he Hou’eiki Mēmipa Fakafofongá ‘oku nau kau ki he fakataha ko ení.

Ko ia ko u fokotu’u atu Hou’eiki ke toloi e Fale ki he 2 toki hoko atu ‘etau fakatahá ‘a efiāfi ‘a pea toki tuku atu pe ki he Sea Komiti Kakató ke ne fakafuofua’i e taimi te tau toki mālōlō ai, ‘i he’etau foki mai ki he fakataha ‘a efiāfi.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia

Fokotu’u ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmiá ke toloi ki he 3 e Fale Alea

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea, tapu mo ho Falé ke ‘ai ki he 3 Sea ke ki’i faingamālie lelei he ‘oku hangē kiate au ‘e toki fai e fili Palesiteni ia ki he 2, ‘oku ‘ikai ke u kau au he Konifelenisi, ko u tui pe ke tuku ange ki he 3 ke taimi lelei Sea, mālō.

Mo’ale Finau: Sea, tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea, sai pe Sea ko e ‘uhingá ko e tonu ke *show* mai pe ‘oku ai ha’anau fa’ahinga *recommend* hū ki ai, ki he malangá. Na’a ‘osi angé Sea, ‘oku ‘ikai ha taha ia heni ‘e ma’u e fa’ahinga taukei ko ē ko e tangata malanga, Sea ka ko u fokotu’u atu Sea kapau ‘e lava pe 2 ko e ‘uhingá tukukehe kapau ‘oku fu’u fiema’u e 3 ia pea sai pe ka ko e anga pe ‘eku ‘oatu Sea. He mafatukituki hotau fatongia ki he Falé ko ia pe Sea, mālō.

Taniela Fusimalohi: Sea kātaki, ‘e ki’i lava ‘o hiki nima hake kau toko 14 ko ē ko e ki, ko u tokanga pe au Sea, ki he’enau malu mo e haó

Fakamahino ‘Eiki Minisitā Fonuá ‘e ‘Afio Tama Tu’i he Huufi Konifelenisi & fai e taliui he ouau ko ia

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea, ki’i tokoni atu ki he feme’a’akí ko e ‘uhingá ko e Konifelenisi

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fonua

‘Eiki Minisitā Fonua: Ka ko e me’a ko e tokolahi ia heni ‘oku ‘ikai pe ke nau ō ki ha Konifelenisi honau Siasí. Ka ko ‘eku mo’oni ‘aupito e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó, ‘e fai e tali ui. ‘Oku kau mo e Tu’i ‘o Tonga ‘i he fō’i *roll call* ko iá. Pea ‘i ai mo e ouau ke lotu pea toki fai leva e filí ka ko u lave’i mahalo ko e 3 ‘oku taimi lelei ke tau toki kamata ai fokotu’u atu ‘Eiki Sea

Taniela Fusimālohi: Sea, ‘ikai ke u tui au ki ai Sea, ko e taimi ko e ‘a e Falé ni ia ko e 2 ka ‘oku ko e me’a ‘oku ou tokanga lahi ki ai

‘Eiki Minisitā Fonua: Me’a pe ia heni

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea, ki he teuteu ko eni ke ō ki he Konifelenisi ke nau tokanga mu’a. He koe’uhí ko ‘eku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘a e loto ‘o e kau taki lotú mo e kau faifekaú he koe’uhí ko e toki ‘osi pe eni ‘enau maumau’i e Sapaté. Mou ki’i tōmui atu pē, mou ō atu pe ki he Sea muí ‘o talitali ai

‘Eiki Palēmia: Fakamanamana ia Sea pea ko u fiemālie pe au ki he hangē ke *judge* kita ia he tama ‘e taha ‘ikai ko e tama ko eni ‘oku me’a mai ko ē ko ia pe Sea, mālō kae ‘ai ka tau tuku he toe ‘osi pe taimí. Ko ‘etau tuli pe heni lahi *parking* mo e ‘ū me’alele ia he hala Sea, ke tau ma’u e 12 Sea, mālō.

Taniela Fusimalohi: Ke ‘omai mo ha’amau tikite ke ō atu mo mautolu

Mateni Tapueluelu: Ko u poupou atu au

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pe ke u fokotu’u atu ke

Mateni Tapueluelu: Ki he fokotu’u ko e ‘oku ‘omai ke ‘ai mu’a he 3, kae fakafaingamālie’i ‘oku fu’u mahu’inga ke me’a heni e Hou’eiki Minisitā he taimi ‘oku fakahoko ai e feme’a’akí Sea, mālō

Pāloti ‘o tali toloi ‘a e Fale Alea ki he 3:00 efiafi

‘Eiki Sea: Kalake tau pāloti. Ko ia ‘oku loto tali ‘eku fokotu’u ke tau toloi ki he 3 fakahā mai hono nima

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tepueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, *Dulcie* ‘Ileini Tei, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Sea loto ki ai ‘a e toko 22

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā ho nima ...

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai, 'ikai ke loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, 'ikai ke loto ki ai 'a e toko taha

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, toloi e Fale ki he 3.

(Toloi 'a e Fale ki he 3:00pm)

<007>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Ko u fakamālō atu homou tali ke me'a atu e kau Fakafofongá ki he fakataha taliui mo fili e Palesiteni e Siasi Uēsiliana Tau'atāina 'a Tongá pea kuo lava 'o fakakakato 'a e polokalama ko iá. Hangē pē ko e Tu'utu'uni 'a e Falé ko eni 'oku hoko atu 'etau fakatahá 'i he 3. Pea koe'uhí 'oku lahi 'etau ngaahi fatongia e 'ahó, kole atu ki he Sea e Komiti Kakató ke tau toki liliu 'o Fale Alea 'i he haafe 5. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki 'oku mahino pē 'etau 'asenitá. Kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Na'e liliu 'o Komiti Kakato.)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e Tokoni Palēmiá, Hou'eiki e fonuá mālō homou laumālie. Hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Seá, lahi 'aupito e fatongiá ka koe'uhí ko e Lao ko eni kuo pau ke tali ia kimu'a 'i he ta'u fakapa'anga ko eni makatu'unga he kakai e fonuá. Ka koe'uhí ko hono vahevahe taau e pa'anga 'o e fonuá, tokanga 'aupito 'aupito e kau Fakafofongá ki ai, 'oku 'i ai e 'ū palani 'oku 'osi hanga 'e he Pule'angá 'o fokotu'utu'u.

Ko u talanoa lahi ki he kau Fakafofongá he'eku nofo 'o fakatokanga'í he'enua nofo 'o tokanga he palani ta'u tolú, ka na'a ku faka'amu pē Pule'anga na'e totonu ke mou fakaikiiki mai ko e hā e ngāue 'oku malava he ta'u koe'uhí kae nounou. Pea 'ilo pea mea'i he kau Fakafofongá 'a e tu'unga 'o e palani mo e me'a te nau 'i ai, me'a eni 'oku lava fakapa'anga mo e me'a 'oku 'ikai ke lava malava ka 'oku hokohoko atu he ta'u 'e tolú. Kae kehe ko 'eku ki'i fakataukei atu pē mou tokanga ki he'etau lao 'etau ngāué.

Tongatapu 7 'oku ou talitali lelei koe, ko u 'ofa lahi atu kia koe, mālō ho'o foki mai koe'uhí pē ko u, mo'oni pē 'oku, kapau 'e a'u ki 'aefiafi 'e meimei ke 'alu ia 'o 'aho ua ia 'a hono tuku e Feitu'u na. Ka 'oku ou faka'amu pē ke ke talangofua. Ko 'eku ui atu pē pea ke tokanga ki he'eku uí he 'oku ui 'uluaki, ui ua pea u ui hingoa pea mahino leva te u fai leva hoku fatongia ko e Sea. Pea na'a ku 'amanaki pē 'e nounou ka koe'uhí ko ho'o toe fakamo'ui e maiká 'o ke lau mai kiate au pea 'oku ou pehē pē ke 'ai. Ka 'i he 'ahó ní 'oku ou talitali lelei koe ke hoko atu 'etau ngāué.

'I ai pē ha me'a te tau tau kimui pe 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ha Mēmipa pea ke me'a mai 'o fekau'aki mo e me'a fekau'aki mo e 'Esitimetí. Mou ki'i fakama'ama'a. Me'a mai angé 'a 'Eua 'a Ha'apai 13, ki'i lahilahi tama ho fakaulo maama. Ko fē 'a Niua 17? Ko e fa'ahinga kalasi eni ko ē 'oku tonu ke tautea'í. Malanga, oh kei konifelenisi. Oh ta 'oku sai pē 'oku 'alu ki he 'Eiki. Me'a mai.

Vouti Potungāue Mo'ui

Veivosā Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea fakamālō atu koe'uhí ko e ki'i faingamālie 'oku 'omai ke fai ai ha ki'i fakalavelave. 'Ilonga pē Sea 'a e vouti ko ē 'oku te manako ai pe 'oku te mo'ui aí pea 'oku tonu ke fai e tokanga ki ai. 'Eiki Sea 'i he peesi 255 polokalama onó. 'Eiki Sea ko e Vouti eni 'a e Tonga Mo'uillelei pea ko 'ene patisetí eni ko e 50000 Minisitā?

Sea Kōmiti Kakato: 500000.

Veivosā Taka: Uehe ta ko e 500000. 'Eiki Sea ko e fakahoha'á fekau'aki pea mo e polokalama ko eni 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'o tokonia 'a e kakai 'o e fonuá. ...

<001>

Taimi: 1525-1530

Veivosā Taka: 'I he kuohilí 'Eiki Sea na'e lava ke fakalele mai 'a e polokalama ko eni, ne si'isi'i hono *aware* 'e he kakai, 'a e fa'ahinga tokoni 'oku fakahoko 'e he polokalama ko eni ko e Tonga Mo'ui Lelei. Pea na'e 'oange kia kinautolu 'a e Patiseti ko e 700000, 'i he 22/23, 23/24, na'e kamata leva hono tukuhifo ki he 500000. 'I he taimi ni 'Eiki Sea hangē ko e me'a Ko ē na'e me'a ki ai 'a 11, ki he tokolahi 'a e ngaahi kakai kuo nau lava 'o 'ilo'i mo nau lava ongo'i ko e polokalama eni ko hono tokoni'i kinautolu ke mo'ui lelei.

'I he vāhenga ko eni 'e 5 ko ē 'i Tonga ni, kuo 'osi a'u ki Niua mo Niua, a'u ki Ha'apai, a'u ki he 'otumotu 'o Ha'apai a'u ki 'Eua pea mo Tonga ni foki 'Eiki Sea 'oku ne lava 'o tokonia 'a e ngaahi *nursery*, ki hono tō 'o e 'akau pea tufaki atu ki he kakai ke tokoni ki he 'enau mo'uillelei pē tuku 'i 'api hangē ha 'akau teuteu, ke ne 'omai ha 'ea lelei ki 'api.

'Eiki Sea pea ko e kole ia 'oku ou fakahoko ki he Pule'angá he **ne u** kole ki he Minisitā ko eni mālōlō pea ne fakahoko mai ko e 'uhinga na'e 'ikai ke toe 'ohake ai ki 'olunga, he na'e 'ikai ke 'osi 'a e Patiseti ia ko eni he ngāue'aki 'e he Tonga Mo'ui Lelei 'i he ta'u faka-pa'anga ko ia, kae fai pē ngāue pea kapau 'e 'osi eni pea te ne toe kol toe kole ange pea nau 'omai, 'a ia na'e *agree* kotoa ki ai mo e kau ngāue 'a e Minisitā Pa'anga.

Pea 'oku ou tui **ko u** fakamanatu pē mo kole ki he kau ngāue pē ne nau mea'i fuoloa 'a e kole ko eni. Ka ko eni 'oku toe 'omai pē he tu'unga tatau, pea ko e me'a leva 'oku fai 'e he motu'a ni 'Eiki Sea ko hono tu'utu'u 'a e ngaahi kole. Kole mai 'a e 3000 pea 'oatu pē 'a e 1000. 'Oku ongo fakamamahi ia ki he ngaahi kulupu pea mo e ngaahi fa'ahinga ko ia, kapau 'oku pehē 'Eiki Sea ke 'oange ha *speaker* ke nau *zumba*, ko e *speaker* lelei taha ko e *speaker* 'oku 1000 tupu ka 'oku mau *limit* mautolu 'a e *speaker* ko ē ko eni ko e 700, 'oku ta ia heni 'oku 'ikai ke ongo ia kitu'a.

Pea 'oku ou tui ko ē 'oku makatu'unga mei ai hono fakapotopoto'i ka ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai, 13 hā 'a e 'uhinga 'a e kau 'a e *speaker* ki he me'a ko eni 'a e mo'ui lelei, ki'i fakavetevete mai angé ke mahino ki he kakai 'o e fonua, 'a e tā *bis*-tuki ko ena 'oku fiema'u 'e he Feitu'u na.

Veivosā Taka: Mālō 'Eiki Sea. Na'e te'eki ai foki ke tau *zumba* tautolu ia 'i he taimi ko ē, ko e taimi ni ia 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā 'a e *zumba*.

Veivosa Taka: Ko e taimi ni ia, hangē koā ko e taa'i ha fasi ka tau 'ātunga ē, pea tau puna pē te tau, ko e hā ha fa'ahinga me'a hiki hotau nima pea 'a ia ko e ngaahi me'a ia 'oku 'omai ia 'e he kau Toketā ko e me'a ia ke fakatupu ha mo'ui lelei ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Ooo ko e fakamālohisino.

Veivosa Taka: Ko ia, ke tau ki'i nga'unu mei he feitu'u ko eni 'oku te tu'u ai ki ha toe feitu'u 'i he taimi vave.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko 'ete nga'unu mo hoto 'api ki ha 'api 'e taha, 'unu mei he 'api ko ē ki he 'api ko ē?

Veivosa Taka: Ko e pau ko e fo'i holo ko eni hotau 'api siasi, tau nga'unu holo pē he fo'i loto holó pē. Pea 'oku 'i ai mo e *speaker* 'oku ne angi 'a e 'uhinga 'a e me'a ko ia, hangē ha ta'olunga nai pē ko ha ...

Sea Kōmiti Kakato: Pē ki'i 'ahi'ahi ange pē ke mau me'a ki ai.

Veivosa Taka: Kapau 'e taa'i ha fasi ia Sea heni kau 'oatu 'e au 'a e ngaahi fo'i haka ko ē 'oku fiema'u ko ē ki he *zumba*.

'Eiki Sea 'oku ou tui ko e kongā pē ia 'oku ou lave ki ai, fekau'aki pea mo e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'etau, 'a e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e Tonga Mo'uilelei. 'Oku 'i ai foki 'a e kole 'oku ou fakatokanga'i hifo 'Eiki Sea 'oku kau ai 'a e kulupu 'a e Feitu'u na, ko e naunau fika 3, pea 'oku ou tui 'e ngalingali 'e lava, kapau 'e tu'utu'u 'a e ngaahi me'a ko ē kae ma'u, pea kapau 'e 'ave kakato 'oku ou tui te ke hala, hee, ka 'ikai hala 'a e Feitu'u na ia, 'osi loto lelei ki ai 'a e *CEO*.

Sea ko e peesi 257, 257 ko e vāhenga *salary* 'a e ngaahi, 'a e kau ngāue, 'oku ou, ko e kongā eni ia Sea 'oku 'i ai 'a e talanoa mai kia au 'e he kāinga hoku vāhengá mo e kāinga pē 'i Tonga ni fekau'aki pea moe talatala ko eni ki he falemahaki 'i he taimi po'uli. 'A ia ko e angamaheni 'Eiki Sea na'e lele 'enau ngāue 'o toki 'osi 'enau *shift* ki he...

<002>

Taimi: 1530-1535

Veivosa Taka: ...12 pea lava leva 'o to'o ma'ama'a ia 'i he *emergency* 'a e ni'ihī te nau tōmui mai he laini ko ia. Ka ko 'eku sio pe 'a'aku ia ki he vāhenga mo e 'ovataimi 'Eiki Sea ko 'eku kole 'a'aku ke toe fakatokanga'i ange mu'a ia. 'A ia 'oku hā ia he 10 xx loma kae 'alu hifo ki he fakaikiiki he peesi 257 'a e fakaikiiki 'a e pa'anga hū atu, *sub program* fakakātoa ia 'i lalo ai. Ka ko e kongā ia 'Eiki Sea 'oku lave 'a e ...

Sea Komiti Kakato: *Sub program 2.*

Kole ke foki 'o lele Va'a Talavai Falemahaki ke a'u ki he 12 po'uli 'enau faifatongia

Veivosa Taka: 'Io 'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e tokolahi 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kau ngāue neesi 4.2 pea ko e kau toketā 'oku 1. 'A ia ko e fika ma'olunga eni ia mei he Pasifiki hono fakataumu'a. Ka ko e tu'u foki ia he taimi ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai foki toe 'ovataimi ia 'a e kau toketā he taimi efiafi ngata pe *shift* ia he 7:00 pea fakamā'opo'opo e kau talatala va'i ia he 8:00. Ka ko e taimi ko ē na'a ku ...māhina kuo 'osi na'a ku lele atu ki ai mo hoku foha ko

e me'a tatau pe pea u ongo'i e mamahi ko ē 'oku ongo'i he kakai. Pea ko e kole ia ki he Minisitā ke anga'ofa mu'a pe 'e toe fakafoki ke 'alu e *shift* 'o ngata he 12:00 kae fakalahi e 'ovataimi. Ka ko 'eku lave ko ē ki he 'ovataimi pehē 'oku nau 'ovataimi, ka 'oku ngata pe ia he houa 'e 40. Ko e houa 40 ko ia Sea mahalo 'e toki totongi 'osi ha māhina 'e tolu pe ko e māhina 'e fiha.

Ka ko u tui ko e kongā ia 'oku ou ...ko e kau toketā foki *senior* 'Eiki Sea 'oku nau ma'u 'e nautolu e taimi mālōlō ko ē 'anautolu ia he ngaahi *clinic* pea 'oku pa'anga ia 'e 40 ki he fo'i 'ulu. 'A ia 'e fu'u mamafa ka nau ō mai 'o fakahoko ia. Ka ko e kolé pe 'e lava he ko e me'a pe 'oku tuku atu ia ki he 'Eiki Minisitā ke toki me'a mai 'o fakakakato 'a e kongā mo e hoha'a 'a e kāinga. Ko u tui ko e palopalema ko eni na'e talu pe ia mei mu'a. Ka ko e kole pe eni he ko e sino fo'ou eni te ne lava pe 'o fakakakato eni.

'Eiki Sea 'i he peesi 258 'i he palakalafi taupotu taha ko ē ki lalo. 'A ia 'oku fika 20 pea 'oku hā e fakamatala ko eni "fakaikiiki ki he ngaahi tokoni hū atu mei he ngaahi pa'anga tokoni 'a ia 'oku hū mei tu'a." 'A ia mei he ngaahi *donor*. Sea ko e kongā ko ē 'oku 'i ai 'asi mai ai. Ko e "faito'o fakafalemahaki *medical drugs*." 'A ia 'oku puli 'a e seniti pe ko e pa'anga 'e fiha 'a eni Minisitā 'oku 'asi mai ai. Ko e fakamālō eni 'Eiki Sea 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Minisitā he ne u fiu kumi ha feitu'u 'oku ne fakahoko ai 'a e poupou ki he me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e kakai 'o e fonuá ki he laveatamaki 'a e to'utupu kae pehē foki ki he'etau ngaahi longa'ifānau pea mo e ngaahi fānau 'oku tu'u laveangofua.

Ko u tui 'Eiki Sea ko e kongā ia 'oku ou lave ki ai te tau lava 'o tokoni pea mo poupou 'o kau ai pe pea mo e tokateu ki he Koviti hangē kia au 'Eiki Sea ko e Minisitā kuo ne me'a mai pe 'oku faka'ofisiale pe 'oku 'i ai e tokoua 'oku na ma'u 'a e fokoutua ko eni he ofiofi he Koviti. Ka ko u tui ko e kongā ia ko u fakamālō ai ki he 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā 'a e potungāue ngaahi ngāue lahi ko u lava 'o fakahoko 'o lava ke tau a'usia ai 'a e lelei 'o e 'aho ni. 'Eiki Sea ko e kongā pe ia 'oku ou lave ki ai ka ko u fakamālō atu he ki'i faingamālie 'oku ou ma'u mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'io Minisitā Mo'ui me'a mai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'Io tapu pe mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga. 'Io ko u fiefia pe ke fai ha ki'i tokoni atu ke tali atu ki he fehu'i mahu'inga ko eni. Ko hono 'uluakí pe ko e 'Esitimetí ko ena ki he polokalama fika 6 'oku ou poupou 'aupito pe au ki ai mo'oni 'aupito pe Fakafofonga ia. Ko e fanga ki'i palopalema fakatekinikale pe taimi 'e taha 'oku fa'a ki'i tuai 'a e 'omai 'a e palani ko ē 'a e tafa'aki ko eni ki he'emaui timi palani. 'A ia na'a ku toki fakatokanga'i 'e au he ta'u ni. 'A ia na'e 'omai e 'Esitimetí kae 'ikai ke 'omai 'a e palani ko e 'uhinga ke kau he *corporate plan* ko ia 'a e potungāue. Ka ko e ...

<003>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... ka neongo ia 'oku ou tui mahalo ko e me'a eni 'oku mahu'inga ai ke ai ha *Contingency Fund* 'a e Potungāue Pa'angá he na'e he 'oku lava pē kole ia ka nautolu ke fakalahi mai ha sēniti he tafa'aki ko eni, pea hangē kiate au na'e 'osi ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku hangē kiate au 'oku 'i ai 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'i he 'u Potungāue kotoa a'u ki Fale Alea ni.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko ia 'a ia 'oku hangē kiate au na'e ai pē 'enau kole 'anautolu ne 'osi hangē pē ko mautolu.

Sea Komiti Kakato : Hangē kiате au na’a nau fa’a me’a pea kole peseti ‘e 5 peseti ‘e 3.

'Aisake Eke : Tapu atu ki he Feitu’u na mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. ‘Ikai Sea ko e 5 miliona pē ia ‘oku tuku ‘i Falepa’anga ko ia pē, ‘o toki fai mei ai ‘a e fiema’u fakatatau mo e kupu ko ia ‘o e lao ki ha me’a...

Sea Komiti Kakato : He pa’anga *constituency* ..

'Aisake Eke : *Contingency Fund*..

Sea Komiti Kakato : ‘Io *fund*.

'Aisake Eke : ‘A ia ko e pa’anga pē ki ha me’a fakatu’upakē ka ‘oku mahalo ko e palopalema ‘a e Potungāue Mo’ui ia ko e ta’epalani ‘a e kaume’a ko ē. Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui : ‘Oku mo’oni pē. Ko ia Sea ‘a ia ko e mo’oni foki ko e fo’i lao ‘a e tafa’aki ko enī ‘oku toki ‘omai ‘enau patiseti ‘anautolu ‘aho 1 ‘o Suné ‘enau fokotu’utu’u. ‘A ia ‘oku hangē kiате au na’e ki’i hala ‘enau *interpretation* kai ke nau fakatokanga’i ko e *latest* ‘a e ‘aho 01 ‘o Sune kae toki ha’u ‘enau polokalama ‘anautolu kuo fuoloa ‘a e paasi ‘a e.. Kae kehe ko e ‘u me’a ko ia Sea ‘oku mau tokanga ‘aupito mautolu ki ai pea ‘oku ai pē faka’amu ko e ta’u kaka’ú ‘e ‘ikai ke toe hoko e me’a ko eni. Ka ko u poupou ‘aupito au ki he polokalama ko enī he ‘oku ‘aonga ‘aupito ‘a e tafa’aki ia ko enī ki hono tau’i ko ia e ngaahi mahaki ‘oku ‘ikai pipihi.

Ko e me’a pē taha ha koā ‘a e ki’i fo’i fehu’i ‘e taha fekau’aki mo e sio kuo ngalo ‘ia au e fo’i fehu’i ‘e taha.

Sea Komiti Kakato : Sai pē 'Eiki Minisitā Mo'ui kae hoko atu ‘a Tongatapu 2, pea Tongatapu 5 kapau ‘oku toe ai ha tali ai, ka ‘oku ‘osi fe’unga pē. Ko e poupou pē ‘a Ha'apai 13 ia koe’uhi ko e mo’uilelei mo e *zumba*.

Fakahā Minisita Mo’ui ‘oku ‘ikai ta’ofi ‘ovataimi e potungāue

'Eiki Minisitā Mo'ui : Kātaki ko e ‘ovataimi. ‘Oku ‘ikai ke ta’ofi e ‘ovataimi. ‘Oku ‘ikai ke ta’ofi ia he ‘oku fakangatangata. Ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘oku lava ngofua pē ke ‘ova he houa ko eni. Na’e ‘ai pē fo’i *policy* ia ki ai ke ne tokanga’i ke *control*. Pea ko e me’a ki he falemahaki mo e ngaahi fiema’u fakavavevave ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ia ki he kau toketā mo e kau neesi mo e kau ngāue ‘a e Potungāue Mo’ui. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Tongatapu 2, Tongatapu 5 me’a mai.

'Uhila Moe Langi Fasi : Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tapu pea mo e Hou'eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e taha foki e ngaahi me’a ‘oku ou faka'ofa'ofa’ia he patiseti ‘o e ta’u ni, ko e fo’i patiseti kotoa pē ‘oku fakamu’omu’a mai e fo’i veesi Folofola ki ai. Na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 6 ‘aneafi, pea ‘oku ou tui pē ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga..

Sea Komiti Kakato : Ki’i lau’i mai ange.

'Uhila Moe Langi Fasi : Te u lau au e fo’i veesi Folofola ko eni ‘a e Potungāue Mo’ui, telia na’a ‘i ai ha fa’ahinga ‘oku te’eki ai ke nau lau. Paloveape 4:20-22 “Tama, tokanga ki he’eku ngaahi lea, fokotu’u telinga mai ki he me’a ‘oku ou lau’ oua na’a puli ia mei ho mata. Tauhi ia ‘i ho lotó ‘i loto, he ko e mo’ui’anga ‘o kinautolu kuo nau ma’u ia. ‘Io ko e me’a faito’o te ne fālute hoto sinó kotoa.”

Ko u tui pē ko e ngaahi veesi eni na'e fili 'e he ni'ihi ko eni na'a nau fokotu'utu'u e patiseti. Ke hoko ia ko e tūhulu ke huluhulu 'aki 'a e ngāue 'a e 'u Potungāue pea ko u faka'amu pē te nau muimui ki he ngaahi veesi Folofola ko eni 'oku tu'u mai 'i mu'a he'enua ngaahi patiseti.

Sea ko e ki'i me'a si'i pē 'oku ou tokanga au ki ai 'i he patiseti ko eni 'a e Potungāue Mo'ui 'i he peesi 261, polokalama 3 fekau'aki pea mo e tokangaekina e mo'ui faito'o. 'I he *item* 14 'oku 'asi ai e patiseti ki he ngaahi koloa faito'o pē ko e *medical supplies* 'oku fe'unga ia pea mo e 3.383900. 'Oku toe 'i ai pea mo e pa'anga 'oku 'asi mai he *corporate services* ko e 700000 ki he faito'o pē mo ia.

Fehu'ia Tongatapu 2 pe 'oku lahi fe'unga silini he Patiseti ke fakatau 'aki ngaahi faito'o

Ko 'eku me'a 'oku ou fie'ilo ki ai ke tali mai mu'a 'e he Minisitā 'i he 'osi eni, pē 'oku fe'unga 'a e pa'anga ko eni ki hono kumi 'aki 'a e faito'o. Ko e 'uhinga 'eku 'eke eni Sea, he ko u fanongo ma'u pē kau e polokalama 'a e Potungāue Mo'ui ...

<004>

Taimi: 1540-1545

'Uhila moe Langi Fasi: ... he letio he ngaahi polokalama 'oku 'oku ou sai'ia he fanongo ki ai. 'Oku kau ia he ngaahi me'a 'oku toutou 'ohake ma'u pē he fa'ahinga ko ē 'oku nau 'oku nau fai e polokalama 'oku nau tokanga'i e tafa'aki ko eni ki he *Medial Supplies* ko 'enua pehē pē 'oku si'isi'i e faito'o, si'isi'i e faito'o hono 'ota mai he koe'uhí 'oku fakataua pē ki he patiseti 'oku 'oange kia kinautolu. Pē ko e hā hono 'uhinga he ko u tui 'e toki fakama'ala'ala mai 'i he, ka ko e ko e ta'u eni 'e fiha 'eku fanongo he polokalama ko ē 'a e Potungāue Mo'ui mo e me'a tatau ai pē 'oku fakahoko hake he polokalama 'oku 'ikai ke lahi e faito'o 'oku 'ikai ke fe'unga koe'uhí pē ko e ko e patiseti.

Pea 'oku 'osi 'i ai e ngaahi ngaahi talatala ia ki Fale Talavai 'oku ou 'ilo'i 'oku 'oatu ko ē tohi mei he Toketā ki he fo'i'akau totonu 'oku talamai ia mei ai "kātaki ko e fo'i'akau ko ena na'e 'ikai ke 'omai ia he 'oku fu'u mamafa ia fu'u mamafa hono totongi kae 'oatu pē fo'i'akau ko ē mei he fo'i'akau ko ē ke ke folo fakataha'i he te na fai pē ngāue tatau." 'Oku kau ia he ngaahi fakamatala 'oku 'oku fu'u ta'epau 'aupito ia he koe'uhí ko 'etau ko 'etau talanoa eni 'i he mo'ui 'a e kaka'i pea mo 'enua ngaahi alā alanga fokoutua 'oku nau lava atu ai ki falemahaki. 'A ia kapau leva 'oku mo'oni e lau ko eni 'oku 'ikai pē ke ai ha ta'u ia 'e fe'unga ai 'a e patiseti. Ko e hā 'oku 'ikai ke fakalahi ai 'e he kau palani ko eni 'oku nau hanga 'o fai hono 'ota mai e faito'o ke 'i ai ha taimi kuo tau fanongo he letiō kuo pehē 'oku faingamālie fakafaito'o 'aupito 'a falemahaki ma'u kātoa e ngaahi faito'o 'oku mou 'oku mou fiema'u.

Ko hono 'uhingá foki 'Eiki Sea he ko e si'i fa'ahinga ko eni 'oku nau lava ki falemahaki ko falemahaki pē 'oku nau fakafalala ai ki he faito'o 'oku 'i ai e ni'ihi ia 'oku nau lava atu nautolu ki muli mo e ngaahi feitu'u kehekehe 'oku ma'u ai e ngaahi faito'o ia 'oku 'oku lelei ange pea mo e fe'unga mo honau ngaahi alanga fokoutua. Ka ko u tui 'oku totonu ke fai ha toe vakai ki heni 'a e 'a e 'Eiki Minisitā mo 'ene kau palani ke palani'i faka'angataha ke mai e faito'o 'oku 'oku lahi fe'unga pea 'omai e faito'o totonu ko ē 'oku fiema'u 'e he kau mahaki.

Ko e ko e me'a hoko ko e 'oku ou vakai hifo 'i he fo'i 'i he fo'i item tatau pē 'oku 'asi ai 'a e ngaahi naunau ki he ki he *cleaning* ke fakama'a naunau ki he ko e patiseti ki ai ko e onoafe nimangeau pē. Ko 'etau fakakaukau pē ki falemahaki 'oku tau fakakaukau ki he ma'a pea mo

e haisini. Ka 'oku kau 'a falemahaki 'i he feitu'u 'oku lahi taha e lāunga mei ai fekau'aki pea mo e tafa'aki fakahaisini 'oku 'ikai ke tokanga'i ko e fakamatala tatau ai pē ko e patiseti 'oku 'ikai ke lava 'o kumi mei ai e ngaahi naunau pea mo e kemikale mo e ngaahi me'a ke fai 'aki hono fakama'a 'a e fu'u fale ko eni 'oku totonu ke ma'a taha pē 'i Tonga ni.

'Oku, 'aneafi na'a ku vakai hifo ki he ki he Patiseti ko ē 'a e Kasitomu ko 'enau patiseti 'a nautolu ki he ngaahi me'a *cleaner* ko e 40000 pē ko e hā 'enau me'a 'a nautolu 'oku fufulu 'aki e 40000. Ka ko e falemahaki eni ia 'oku 6500 pē. Tokanga na 'oku mahalo na 'oku 'i ai pē ha ngaahi ha ngaahi me'a ia 'oku fufuu'i holo hē. Ka ko e ka ko e pa'anga ko ē 'oku 'asi atu ki hē ko u tokanga 'aupito au ki ai he ko u tokanga au ki he mo'uilelei 'a e kakai mo e ma'a ko ē 'a e falemahaki ke tau lava atu ki ai 'oku fakafiemālie.

Ko e faka'osi pē Sea na'a ku tokanga 'aupito ki he hono 'ohake 'e he fa'ahinga na'e me'a kimu'a atu 'i he 'aho ni pē 'a e fekau'aki pea mo e *NCD* ko e *NCD* foki 'oku 'i ai e fu'u kaunga lahi ki ai 'a e me'atokoni. 'A e kalasi me'atokoni mo hono lahi mo e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke tau ma'u. Nau sio hifo 'i he 'i he patiseti fakalukufua, tānaki hifo e 'ū 'a e 'ū patiseti 'a e ngaahi potungāue ko ē ki he keita pea mo e fakamokomoko tānaki kātoa e 'ū me'a ko ia 'oku laka he 1.96 miliona. Ko e 'ū tukukehe ange 'a e *hospitality* ia ka ko e patiseti pē ko ē ki he keita 'ata'atā 'oku 1.96 miliona na ko e me'a ia 'oku faingata'a ai ke faito'o e *NCD* fu'u lahi e fu'u lahi e 'ilo pea mo e ngaahi me'a e 'ū potungāue 'oku fai ko e me'a kotoa pē 'oku fakatefito pē 'i he ma'u me'atokoni ke toe fakakaukau'i ange 'a e 1.9 miliona ko eni na'a lava pē ke toe ki'i fakaholoholo hifo kae afe'i mai e silini ko ia 'o 'ave ia ki falemahaki ke kumi 'aki e ngaahi faito'o ko eni he ko e me'a ...

<005>

Taimi: 1545 – 1550

'Uhila Moe Langi Fasi: ... fakaloloma 'eku fanongo ai pe he fakamatala ko eni e polokalamá 'ikai pe ke fe'unga e faito'o ia e *pharmacy* ha taimi, lahi fe'unga koe'uhí ko e fakangatangata 'a e patisetí. Pea ko e tahá ko e ngaahi faito'o ko ē 'oku fiema'ú 'oku fu'u mamafa ia, 'oku 'ikai ke lava ia 'o 'omai ki Tongá ni. Ko ia ko e ki'i me'a pe ia ko u tokanga ki ai fekau'aki pea mo e patiseti ko eni pea ko u faka'amu pe 'e lava 'e he 'Eiki Minisitā ke ne hanga 'o toe fakamaama mai mo fakama'ala'ala mai e ngaahi me'a ko eni, mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui

Fakamahino Pule'anga fe'unga pē patiseti ki he fakatau faito'o e potungāue ko e pole lahi tahá ko e lahi e 'ota faito'o 'oku fai

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Sea, fakamālō atu ki he, tapu pe pea mo e Falé. Fakamālō atu pe ki he fehu'i mahu'inga ko eni, ko e 'uluakí pe ko e fo'i'akaú. Ko hono mo'oni 'ona ia Sea 'oku fe'unga pe seniti ia pea ko u fakamālō au ki he Minisitā Pa'angá. Ko e palopalema eni ia 'oku hoko he Pasifikí 'a e faingata'a ko ē ke nau hanga 'o *predict* 'a e hangē ko e *supplier* ē. Ko e *procurement*, is a *procurement problem* ko hono 'uhingá ko e 'ikai ke lava 'e tautolu 'o pule'i 'a e *supplier*. Ko Tongá ni ko e 'uhinga lahi ia na'e fa'u ai 'a e *store house* ko eni e *warehouse*. Ko e 'uhingá ke tau lava 'o 'ota lahi mai pea lava ke tau tauhi ai ha koloa 'oku lahi ke lava 'o faingofua ange 'a e palani faka 'a eni ko ē 'a e kau ngāue ko eni he *pharmacy*. Ke nau ō atu pe 'oku lahi e *stock* ai 'a ia ko 'enau *stock plan*.

Ko e taha e palopalema ia he Pasifikí ko e 'ikai ke lava 'o *accredit* ke hiki'i e tu'unga faka-*pharmacy* 'i he Pasifikí ke 'omai e falala ko ē 'a e 'ū kautaha lalahí. 'A ia ko e kautaha lalahí eni ko nautolu 'oku nau malu'i ko ē koloa hū maí 'oku nau ui pe ko e *accreditation of*

pharmaceutical supplies. ‘A ia ko e ngāue ia ‘oku fai he taimi ní ma’u’anga fakataha mo e WHO ke lava ke hiki’i e tu’unga fakapolofesinale ‘a e tafa’aki ko ení ke tau lava ‘o *access* ‘a e ngaahi *big suppliers* pe ko e kautaha ko ia ‘oku lalahi ange ‘enau. He ko e tu’u he taimi ní ko e kau *middleman* ē, meimei ko e ‘ota he taimi ní ‘oku fai he Pasifikí ko e kau tama pe ia, kau tama pisinisi pe ia ‘oku nau ‘ota. ‘Oku nau lava ‘o ‘ota, ‘uluakí ‘oku iiki ‘etau fanga ki’i ‘ota.

Ka ko e fanga ki’i pole pe ia Sea ‘oku ‘ohake ke mahino ka ‘oku fai e ngāue ki ai. Mahalo ko e me’a ‘oku mahino hení ‘oku mau ngāue ki ai fakataha pe mo Nu’usila pea na’e ‘osi ‘i ai e kau ia he ‘ū polokalama he me’a ‘oku ui ko e *health corridors* ‘a ia ko e tokoni ‘a Nu’usila ki he Pasifikí ke fakafaingofua’i ange ‘a e *supply* ko ia ‘o e ‘omai e fo’i’akau mo e faito’o ki he Pasifikí. Pea na’e ‘i ai pe fakakaukau ke tau kau atu he kautaha ‘uhingá ki he Pule’anga Nu’usilá ko e *Pharmac* ke kau atu hono fonua Pasifikí.

Ka ko e taha pe ia e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai e alelea ka o e fehu’i mahu’inga eni. Ka ko e me’a ki he seniti ‘oku fe’unga e seniti ia ‘oku ‘omaí, ko e toe pe eni ke mau lava ‘o pule’i ‘a e anga e hū mai ‘a e koloa ke ki’i, manatu’i ko e ki’i māketi si’isi’i ‘a Tongá ni. ‘Ikai ke fu’u tokanga mai e ngaahi fu’u kautaha lalahí ia, ‘oku ‘ikai ke ma’u ha’anau tupu ‘anautolu he Pasifikí. ‘A ia ko e ngaahi pole ia ‘oku fehangahangai mo Tongá ni ka ‘oku kātoa pe mo e Pasifikí.

Ko e me’a ko ē ‘e taha ki he mo’oni ‘aupito pea ‘ikai ke u toe lave au ki he *catering* mau feinga ke fa’u ha *policy* ki he *catering*. ‘Uhingá ke mahino ‘oku *healthy* mo’oni ‘aupito e fakamatala ko iá. ‘Oku ou tui mahalo ‘oku takimu’ a pe mautolu he ki’i *unhealthy* ‘a e *catering*. Ka ‘oku ‘i ai e feinga ke toe ki’i *healthy* ange e *catering* ke hoko e ngaahi me’akai ko iá ko e faka’ai’ai ki he *public* ki he kakaí.

Ko e me’a ko eni ki he *cleaning agents*, ‘oku ou tui pe au ia ‘oku ki’i ngali si’i pe hē ka ‘oku manatu’i ko e ‘ū *cleaning*, ko e ‘ū me’á ia ‘oku *contract*. Pea ‘oku hangē kiate au ‘oku meimei hū e ‘ū patiseti ko iá he tafa’aki ki he *maintenance* ‘o e potungāué. ‘A ia ‘oku meimei fai kātoa ‘a e fakama’a ia ‘o e falemahakí he ‘ū kautaha *contract, cleaning contracts*. Mahalo ko e ki’i 6,000 ko ena na ko ha ki’i me’a fakangingila pe ia ka ko u tui au mahalo au ‘oku ke, ka ‘oku mo’oni pe hono ‘ohaké ka ko e kongá lahi ‘o e me’á ia ko e, kapau pe ‘e si’isi’i e fanga ki’i seniti ia ko ení.

Mou fakatokanga’i ange ko e fu’u *program 3* pa’anga e fiha miliona, lau miliona ia. ‘A ia ‘oku faingofua pe hano feto’oaki holo ha fanga ki’i me’a ke tokoni ki he tafa’aki ko iá, mālō Sea ...

<006>

Taimi: 1550-1555

‘Uhila-mo e- Langi Fasi: ... mālō ‘aupito

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva pe Ha’apai 12 ‘o ‘ai ke tau hokohoko e.

‘Uhila-mo e- Langi Fasi: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā mahino ‘aupito fakamālō atu ki ho’o tali mahino ta ko ē ‘oku lahi pe sēniti ia ka ko e ngaahi palopalema kehe pea ko u tui pe te ke toki fakahoko atu ki ho fai polokalama ke nau talamai e mo’oni. Ta ko e mo’oni ena ia ka nau talamai ‘enautolu e polokalama ‘oku nounou e sēniti. Pea mo ho mou ngaahi feinga ko ena ki he *accreditation* ‘o e me’a. Ko e me’a pe ko u tokanga ki ai na’e ‘ikai ke tau toki falemahaki hake pe na’a tau talu ‘etau falemahaki mei ‘anefē mo e ‘ikai ke fai e ngaahi ngāue ko ia ke a’u mai ki he taimi maama ko eni kuo mau e ngaahi ‘a e ngaahi me’a ko ia.

Pea ko e faka'osi pe Sea, fekau'aki pea mo e *cleaning agents*, kapau 'oku *outsource* kitu'a ko u tui pe 'oku tonu ke *supervisor* fakalelei e kau 'a e kau *contract* ko ena 'oku omi fai e ngāue ke fai fakalelei. Koe'uhi ke 'oua 'e toe fai ha lāunga 'a e kakai 'i he he ko e kakai 'e ni'ihī a'u ki he kau mahaki 'oku nau toe heka nautolu he'enu me'alele 'o 'alu ki honau 'api 'o 'ai ai 'enu pisinisi ko ia. 'Oku 'ikai ke nau lava nautolu 'o ngāue'aki 'a e ngaahi *facilities* 'a e falemahaki. Ka ko u fakamālō heni 'Eiki Minisitā hono tali lelei mai e ngaahi fehu'i mālō.

Sea Komiti Kakato: Vava'u 15.

Ngāue Potungāue Mo'ui fekau'aki mo e poloseki ki he sua 'a e falemahaki

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, ko e ki'i tānaki atu pe 'a e mo'oni 'aupito e Fakafofonga ka ko e ki'i fakahā pe ki he Fale 'Eiki, 'oku 'i ai pe mo e fo'i *project* na'u lave ki ai 'anenai 'a e fo'i silini 'oku 'asi he *dental program*, ko e 3 miliona hono hiki. Ko e feinga'i ia ke fakalelei'i 'a e *sewage system* ko ē 'a falemahaki he ko e taha ia 'o e palopalema 'oku palopalema'ia ai e kakai he ō mai ki falemahaki hufanga pe he fakatapu ko e lahi e *block* 'a e 'ū *bathrooms* ko ē'i falemahaki.

Pea ko e tupu ia mei he fo'i *mains sewer line* na'e fiema'u ai ha fo'i silini lahi ki ai ke fakalelei'i 'a ia ko e mo'oni 'aupito e fo'i lau ko eni ka ko e fo'i ngāue lahi ia 'oku fai ki ai. 'Oku ai e faka'amu ko e 'osi e fo'i ngāue ko ia 'e toe foki e falemahaki ki ha tu'unga 'oku faka'ofu'ofa ange. He ko e tupu'anga 'a e fa'a *blockage* ko eni ia ko e fo'i *main sewer line* ta ko e na'e 'oku *pull up* 'ikai ke lava 'o *maintains* 'ene taimi na'e lele mai ai ka ko eni 'oku faka'amu ke sai ko e ki'i poupuu atu ko e ki'i tānaki atu pe Sea, ki he fehu'i ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5 'oleva pe Ha'apai 12 e

Fokotu'u Tongatapu 5 fai ha sio fo'ou ki he anga hono fakapa'anga & fakahoko fatongia Potungāue Mo'ui ke toe fakalalaka ange he kaha'ū

'Aisake Eke: Mālō Sea, tapu ki he Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato pea fakatapu pea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi ko 'ene teuteu mai 'ene Patiseti Sea. Ke mea'i foki kau e Potungāue Ako mo e Potungāue Mo'ui, ko e ongo ngāue faka-sōsiale ia 'oku lahi taha ko ē 'ena fakamole. 'A ia ko e Potungāue Mo'ui ko 'enu 'Esitimetri ko e 'anautolu 'uhinga pe au ki he pa'anga ko e Tonga ē. Pa'anga Tonga pe 'ikai ke u lave au ki he pa'anga muli, pea nau 'Esitimetri ko eni 'i he faka'osinga ko ē ta'u ni na'a nau pehē te nau a'u ki he 57.5 miliona 'a e fakamole. Ka ko e a'u ko eni ki he 'Esitimetri fo'ou ia 'oku ki'i holo ia 'o 56.3 pe Sea, 'a ia 'oku holo 'a e 'a 'enu fakamole 'anautolu.

Ka ko 'etau fehoanaki ko e ki he pa'anga hū mai ko e Potungāue ko eni 'a falemahaki ko e fakafuofua ki he pa'anga te nau ma'u mai 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga meimei 'i he 900000 tupu pe 940000. Ko 'enu fakamole ko e 'oku fai 57.5 'a ia ko e *deficit* ko eni mo e fe'amokaki ko e Potungāue ko eni 57.4 miliona. 'A ia 57.4 miliona 'a ia 'oku fakafalala ki he tukuhau pea nau lau foki ia 'aneafi. Me'a ki he tukuhau ia peseti pe 'e 75 te ne lava 'o fua kātōa tautolu pea peseti pe 'e 12 'a e pa'anga kehē ko e peseti 12 peseti 'e 16 ia 'oku ha'u mei tu'a kau ai e *budget support* mo e me'a ko eni.

Ko e fakafuofua au ki he ta'u kaha'u 'e 'alu hake e pa'anga hū mai 'o 1.2 miliona Sea. 'A pea 56.3 'a ia 'e toe ko e *deficit* ko e mo e fe'amokaki e Potungāue ko eni 'e 55.1 miliona. Ka ko u 'ohake pe me'a ko eni ko u tui 'oku kehe 'a e 'ātaki ko e 'o Tonga ni he 'aho ni. Ko Tonga ni

ia ko u fakatokanga'i e kakai 'oku nau 'alu nautolu ki he *quality*. Ko e hā e me'a ko 'e 'oku nau ma'u sēniti ange e taimi ni pe ko fe me'a 'oku nau pehē 'e ma'u ai e mo'uilelei taha tatau pe mo e ako 'oku nau 'alu nautolu ki ai. 'A ia ko u tui ko e tu'unga fakapa'anga ko e fonua ni 'oku 'i ha tu'unga sai ange ka 'oku tonu ke toe fai ha fakakaukau lelei ia he 'oku fenānāpasi pe foki e 'u me'a.

Ko 'etau sēniti ko e 'oku ma'u ko ia pe te tau lava 'o kumi 'aki e 'u faito'o mo e pea totongi si'etau kau toketa mo e kau neesi he 'oku nau talamai 'oku si'isi'i. Me'angāue mo e ngaahi me'a lahi ka ko e me'a lahi foki 'oku tau tokoni 'oku tau falala ki muli. Ka ko u tui 'oku mahu'inga ke toe fai ha sio ia ki he ...

<007>

Taimi: 1555-1600

'Aisake Eke: ... pa'anga hū mai 'a e potungāue ko ení. Ko e ta'u kotoa pē foki 'oku fai e Uike Vaiolá. Pea ko e taimi lahi 'oku ou fa'a fakatokanga'i si'i faka'ofa'ia he kau neesi 'enau to'o e ngaahi poulu 'o nau lue he 'ū halá. Mahalo pē taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a 'ohofi 'e he fanga kulī he ve'ehalá ka ko e 'uhingá na'e mei omi nautolu 'o nofo pē 'i falemahaki ka tau fai 'etautolu e totongi. 'A ia ko e ngaahi founa ia ko e anga eni ko ē hono fakapa'anga hotau falemahakí ka ko u tui mahalo ke toe fai ha sio lelei ia, toe fai ha sio ia ki heni koe'uhí na'a toe lava pē.

Ko e kakaí he taimi ní ko e efiāfi fakatokanga'i 'e au ko 'ene 'osi pē 'a falemahaki ia, ko 'ene 'osi pē nautolu 'enau houa ko ē 'oku 'i ai e toketā 'i he fale talatalá he 8. Ko 'ene 8 pē 'a'ana ko 'ene toki, pea tuku kātoa pe ia ki he *emergency*. 'A ia foki ko e taimi ko e 8 ava e 'ū kilinikí ia. 'A ia ko e fakataumu'á ia o e kakaí ki he kilinikí. Ko e toe 'alu ia 'o kilinikí tokolahi, 'a ia 'oku te sio ki he pa'anga ko ē kakaí pea mo e *quality*. 'A ia he ko e me'á foki 'oku te fakatokanga'i. 'Oku 'i ai e 'ū me'a ia 'oku 'ikai ke ma'u 'i falemahaki, ma'u ia he 'ū kilinikí. Ka 'oku te pehē, mani 'oku pa'anga lahi pē Pule'angá na'e tonu ke ma'u pe ia. Ko e hā e me'a 'oku pehē ai?

Kae kehe ko e poini lahi pe ia 'oku ou 'ohake 'e au koe'uhí ko hotau falemahakí 'oku tau fiema'u ke tau 'oange 'a e ma'u 'a e fa'ahinga pa'anga mo e fa'ahinga kau ngāue mo e naunau 'oku nau lava 'o 'omai 'a e ngāue ki he mo'uí 'oku lelei ko ē taupotu te tau 'i aí. Ka 'oku fakatefito foki ia he me'a fakapa'anga 'Eiki Sea.

Ka ko u sio hifo ko ē henau halanga pa'anga ko eni 'a e potungāué 'oku 'asi he peesi 57, meimei ko e 'ū pa'anga lahi ko eni 'enau 1 milioná ko e lahi taha e pa'anga ko iá ha'u ia mei he 'enau tafa'aki ko eni ko ē tokangaekina ko ē e talatalá mo e mahaki fakavavevavé. 'A ia ko e *out patient* ia mo e *casualty services* 400000 ha'u mei aí. Pea toki ha'u leva 'enau, ko 'enau *clinical support* 'anautolú 'a ia ko e ngāue fakakilinikí 'oku 100000 meimei 200000 pe ia.

Pea ko e tafa'aki ko ē ki he fale'i ko ē ki he mo'ui faka'ehi'ehí ko u tui ko e lahi taha hení kau ai mo e me'a ko ē o 'ai *x-ray* mo e me'a ko ē ki muli e kau tolí 'oku 'i he 400000 ia, 430000. Ko e ngāue faka, ki he nifó ko e pa'anga hū maí 'oku nau 'omai ko e 47000 pea ko e ngāue fakaneesi 'oku 8000 pē. Ka ko u tui ko e lahi taha 'a e kongā ia heni he pa'anga 'e 400000 ko eni ki he ngaahi mahaki fakavavevavé ko e falematé. Falematé tupu atu 'a e tupu ko ē 'a e fale maté ko e lahi e si'i mate 'a e kāingá. Ko e kongā ia 'oku tupu 'aupito.

Kae kehe ka 'oku 'ohake pē au sio ko e ivi, tau ivi ē ke tau mafua 'aki ko e 55 miliona, ko e 1.2 pē 'oku tau lukuluku atu ki he ngāué pea ko e toengá ē 'a ia 'oku 56.3 ta 'oku *deficit*. Ka 'oku ou tui, tūkunga 'oku 'i ai 'a Tonga he taimi ní 'oku ou tui tonu ke fakakaukau'i mo e

pa'anga hū maí ia. He 'oku 'i ai pē me'a te tau lava 'o totongi ka 'oku ou tui 'oku hū ai pē mo e ngaahi me'a ko ē.

'Oku 'i ai pē 'ū ngāue ki he ngaahi fonuá ko e *main income test*. Ko ho'o 'ai pē, 'oku 'i ai pē ni'ihi ia 'oku mahino, 'oua te nau, 'ikai ke nau a'u 'enau siliní ki ai kau masivá pea sai pe ia. Pea ko e ni'ihi ko ē 'oku nau lava 'o *afford* 'a ia 'oku nau ō nautolu ki he 'ū kiliniki kehé. Tonu pē ke tau toe 'oatu hatau totongi ki ai he koe'uhí ko 'etau totongi pē kae tokoni mai kiate kitautolu Sea.

'A ia 'oku ou tui 'oku tonu ke toe fai ha sio fo'ou ia ki he anga ko ē fakapa'anga mo e fakahoko fatongia 'a e potungāue ko ení koe'uhí pē ke toe fakalalakaka ange ki he kaha'ú Sea. He 'oku ou fakatokanga'i au Sea ko 'eku lave ko eni ki he 'osi ko ē 10, nau 'ilo pē nau ki'i takai atu he fo'i taimi 'e taha ki ai. 'Ilo'i ko e ni'ihi ko ē na'a nau ō atu ko ē he 'osi e 8 kātaki, 'ilo'i e 8 ko e meimei ko e fanga ki'i fāmili ia 'oku ou fakafuofua meimei ko e ni'ihi ko ení 'oku toki ma'u fāmili fo'ou, si'isi'i he ta'u 30 'a e fanga ki'i fāmili mo 'enau ki'i fānau. Ko e ki'i efiāfi ko ē na'a ku 'alu atu ki ai, fiu nautolu he tali ki he, ki ha toketā pea 'alu atu ki he *emergency* femouekina pē foki nautolu 'i he'enau ngāue. Pea ko 'eku fanongo ko ē na'e ikú na'e pehē, sai tau ō ā tauhi lelei toe ō mai 'apongipongi, ka kuo mālō pē mahalo na'e hao ai pē toki **ō** mai he 'aho 'e tahá.

Ka 'oku ou tui 'oku tau, konga eni ia 'oku tau faka'amu ke tau tokonia koe'uhí ke tau fakaivia mo tau totongi. Hangē ko e me'á 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e totongi. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i māmani ko e ta'etotongi kuo pau pē ke 'i ai ha taha te nau totongi. Ka 'oku ou tui ko hotau loto ko ē ke lelei ange 'a e fakahoko fatongia ko ení, tonu ke toe fai ha sio fo'ou ia 'i he anga e fakapa'anga ko ē 'o e me'a ko ení.

Ko u tui ko e taha e me'a 'oku ou fa'a fakatokanga'i he 'oku ou tui 'oku lahilahi e *arrear* heni, 'ū pa'anga 'oku 'ikai ke tānaki. He kapau te u fika'i hifo au heni e kau nofo ko ē 'i he nofo ko ē 'i falemahakí tau pehē a'u 'o uike taha uike ua. Fakatatau mo e pa'anga ko ení, 'oku ou tui 'oku lahi 'oku ou tui 'oku lahilahi e pa'angá ia 'oku 'ikai ke tānaki 'i he me'a lolotongá. 'A ia 'oku ou tui 'oku tonu ke fai ha sio ia ki ai koe'uhí pē ke tokoni mai ki he'etau me'a ko ē 'oku fai.

Ko u faka'amu ange au Sea ko e a'u ki ha 'osi ha ta'u 'e 10 mei heni 'oku 'i ai e ngaahi me'a na'a tau fakafalala ai ki muli, Nu'usila, lava pē 'o fai heni. Monū'ia 'aupito e, 'a e Potungāue ...

<001>

Taimi: 1600-1605

'Aisake Eke: ... Mo'ui ia, meimei ko e toko 5 ia he kau toketā fo'ou 'oku nau 'osi mai 'i he ta'u kotoa pē, pea ko e fu'u koloa ia, 'a ia kapau 'oku pehē ta'u 'e 5 toko 5, ta'u 'e 6 toko 30, ka 'oku ou 'ai pē ki he 'Eiki Minisitā ko e ni'ihi talēniti eni. Ko 'etau kau ako'i ko ē pea tau specialist kau, ko e fa'ahinga 'oku 'i he tafa, mahalo ko e ta'u ko eni 'e 10, pea toko 1 pē toko 2. Ka 'oku ou tui ko e fetongi ko ē ni'ihi kuo nau mate, pekia pea nau hoko mai, 'oku ou tui 'oku tau lī pē fuá ki ai 'Eiki Minisitā ki 'olunga. Fisi ē na'a ku fa'a lave ki ai, kau 'a Fisi ia 'i he taimi ni, 'a e kapau te te 'alu atu 'o lele atú 'oku 'efihia, *clot* 'a e toto ko ē hoto mafu, nau lava pē 'enautolu 'o faito'o, fana'i pē 'a e *liquid* ia 'o 'alu 'o ne hanga 'o *break* 'a e me'a ko ia.

Ka ko e fa'ahinga fokotu'utu'u pehē, koe'uhi ke tau ke 'alu pē taimi mahino te tau lukuluku tautolu, tau lukuluku silini ki ai, kae 'alu 'etau fānau 'o ako'i ki he ngaahi makatu'unga taukei

ange te nau lava ‘omai ‘a e *health services*. Ko e ‘alu ko ē te tau ō ki muli, *referral* ko e ni’ihi pē, pea mālo eni ‘oku ‘ai ‘etau fale *dialysis*, ko e talu foki ia hono fa’a talu hono feinga’i mai ‘osi ‘a e ta’u ‘e 10, ka ‘oku fa’a ‘ai foki ‘e he Potungāue Mo’ui ‘o pehē ‘oku lahi ‘a e fakamole, kou pehē atu Potungāue Mo’ui, nofo moutolu, tuku ‘a e fakamole ia, te tau lukuluku tautolu, ko e hā ho’omou fokotu’utu’u tau tākaki ivi tautolu ki ai.

Fokotu’u fakakaukau Tongatapu 5 ‘e lava feau palopalema he ‘ota mai faito’o ki he falemahaki ‘i ha fengāue’aki mo Nu’usila/‘Asitelēlia

Ka ko e faka’amu ia ki he kaha’u ke ‘i ai ha palani pehē, ta’u ‘e 10 ka hoko mai, ko e hā ‘a e ngaahi faito’o ‘oku tau ‘alu ki muli foki pē ‘o fai heni. ‘Oku hangē pē ko e lave pē kimu’a atu Sea, mālo mo e KOVITI ke nau ‘ai ha’atau fale *lab* heni, *laboratory* ka na’e tonu pē ke tau lava pē ‘etautolu ia ‘i he ngaahi tokoni mo e ngaahi me’a pehē. Ka ko ‘etau faka’amu ē ki he kaha’u na’a te toki si’i leleaki’i atu kita ia ‘oku talamai ia ‘ikai ke toe lava ha toe ‘alu. Ko ‘ene ‘osí ai pē ia, ka ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga pē ke hā ‘a e me’a te tau lava ‘i Tonga ni ‘o fakahoko pē. ‘A ia ko e lau fakalukufua ia ki he potungāue ko eni.

Sea ko e taha foki ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 2 pea mo e ‘Eiki Minisitā ‘a e me’a ko eni ko e *procurement*, ‘a e ‘omai ko eni ‘a e palopalema ko eni ‘o hū mai ko ē ‘o e fo’i’akau mo e ngaahi faito’o hono taimi totonu, ko e palopalema fuoloa foki eni. Mahalo ‘oku ou manatu mahalo ko e 2000 na’e ‘osi ‘i ai ‘a e *project* ia ‘a e faka-feitu’u ko e *regional-project* ko e *common procurement*, feinga’i ko ē ke, he ‘oku ‘ilo pē ‘a e si’isi’i ke ō ‘o fai ha *project* fakalukufua tau hū koloa fakataha mai pē koe’uhi ke lava ai ‘o ma’u ‘a e lahi, koe’uhi ko e *scale* ko ē ‘o e lahi ko ē ‘o e me’a ‘o e faito’o, ka tau lava ‘o ma’u ha ki’i totongi ma’ama’a, hangē ko e me’a ‘a e Minisitā na’e ‘osi tokoni mai ‘a ‘Asitelēlia ko e *option* ‘e taha, fo’i ‘a Nu’usila.

Na’e toe ‘omai mo e ‘Asitelēlia, fēfē *hold* ‘e he *pharmacy* ko ē ‘a ‘Asitelēlia koe’uhi he ‘oku nau ma’u ‘enautolu ‘a e fu’u tokolahi, tau hū ai ‘o fai ‘etau kumi ai ‘etau faito’o, ‘i ha faito’o, ‘i ha totongi ‘oku ma’ulalo ange.

‘A ia ko e ngaahi me’a foki ia ‘a ia ‘oku ‘ikai ko ha palopalema fo’ou eni, ka ‘oku hangē ‘oku tau toe foki mai pē ki ai, ka ko e taha foki he palopalema ‘i he Potungāue Mo’ui ‘i heni ‘osi hanga foki ‘e he tokoni ia ‘a e *World Bank* ‘o ‘ai ‘enau *inventory management system* ‘i loto koe’uhi ke ‘ilo pē ko ho’o ‘alu hifo pē ho’o fo’i’akau ‘o a’u ki he tu’unga, toe pēseti ‘e 30 fai mo hu mai. Mahalo ko e taimi ‘e taha ia ‘oku ō atu pē ‘o *check* atu e *system* ia mo e fo’i’akau ‘oku kei toe kuo nau kehekehe, mahalo kuo kai ‘iloa ‘a e fo’i’akau mo e ngaahi me’a pehē.

Ka ‘oku ‘osi ma’u pē ‘e he potungāue ‘a e ngaahi, kau eni ia ‘i he potungāue ‘a e *institutional strengthening* ko e sio ko ē ki he tafa’aki ko eni ‘a e *management* ko eni ‘a e faito’o mo e me’a ko ia, ka ‘oku ou tui pē mahalo ‘oku lahi ‘aupito ko e kakai ‘oku ‘osi atu, ko e feinga’i ko ē ke toe ‘omai ha kakai fo’ou ke hoko atu. ‘I he tafa’aki ko eni, mahalo ko e me’a lahi ia koe’uhi ‘oku fetōkaki ai ‘a e taukei mo e ngaahi me’a ‘oku hoko ai ‘a e ngaahi palopalema ko eni.

Fehu’ia Tongatapu ‘a kinautolu he Potungāue Mo’ui ko e kau mataotao (specialist) & fakahaa’i ni’ihi ko ia he Minisita Mo’ui

Pea ‘i he ‘ene pehē leva ‘oku ou ha’u ki he vahe, ko u vakai hifo foki kau ‘a e vahe ko eni ‘oku ‘asi ‘i he’etau Fakamatala Patiseti, ‘e ‘i ai ‘a e vahe makehe kia kinautolu ko ē ‘oku taukei ‘oku ‘ikai ke ‘a ia ko ē ko e *specialist*, ‘oku nautolu ‘oku ma’u ngata’a ‘a e ngaahi ‘ilo ko ia. Ka ko ‘eklu ‘eke pē ‘Eiki Minisitā, ko hai ‘oku kau heni? ‘oku kau heni ‘a e kau Toketā mo e kau

Neesi mo e kau *Lab* mo e kau matala *lab*, mo e ‘u me’a ko ia, pea ko ha toko ni’ihi pē. ‘Ai pē na’a ‘ohovale pē kuo kē ‘a e potungāue. Ko e ‘uhinga ka ko e’uhi ko ‘eku vakai pē foki ‘aku ia, ko e Potungāue Mo’ui foki ko e potungāue ko e potungāue fā’utaha, nau fā’utaha pē nau ō nautolu ki falemahaki.

Ka **ko u** hoha’a pē ki he me’a ko ia, pē ‘oku fēfē eni, pē ‘e toe lava ha toe ki’i *walk out* heni pē ‘e sai pē, ki’i tali mai pē kau toki hoko atu.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito Fakafofonga. ‘Oku ou tui mahalo, ko e **he ‘ikai** ke u toe fu’u lave ki he *source of funding* ko ia mou mea’i pē ‘e moutolu, ko e ngāue ko ia pea ‘oku ‘osi mea’i pē ‘e he Fakafofonga ko eni, na’a mau ngāue fakataha pē ki ai hono feinga’i, ‘a ia ko e *health care financing* ia, lahi ‘a e ngaahi *option* na’e ‘ohake ‘e he *World Bank*, ke ‘i ai ha ...

<002>

Taimi: 1605-1610

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ...*insurance, medical insurance* ‘a e fonua. Pea ‘oku kei fai pe ‘a e ngāue ki ai. Kei fai pe ‘a e ngāue ki ai ‘aki ‘a e ngaahi fakatātā ‘a e ngaahi fonua, lahi ‘a e ngaahi fonua kehekehe ‘oku nau ‘ai, pea ‘oku ola lelei pea ‘oku te’eki ke tuku ‘a e ngāue ki ai ke mahino pe ia he ‘ikai ke mau hoko mautolu ko ha potungāue ‘oku fo’i nofo pe ‘o tānaki pe pa’anga tukupau ‘a e kakai kae ‘ikai ke mau toe feinga ke toe ‘omai **ha** *source of funding*.

Pea ko e me’a ko eni ki he ...kapau te u lave pe ‘a e ki’i fo’i fehu’i fakamuimui ko e fo’i fehu’i mahu’inga ‘aupito ‘a e mahino ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e *allowance* ‘a e kau *specialist*. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fika fakamāmani lahi ki he me’a ko e *safe and affordable surgery*. Pea ko e fika ko ia ko e fakatupu. Ko e tali ‘e he *WHO* na’e *base* ia ‘i he kole ‘a e kau *specialist* tafa mei he Pasifiki na’e kau ai ‘a e tangata’eiki pe tafa mei he Potungāue Mo’ui. Ka na’a nau *group together* ‘o ō ki he *WHO World Health assembly* ‘i he ...ko u tui mahalo ko e 2010 ‘o kole ke tokanga mai ‘a māmani ki he tafa *surgery specialist care*, he ko e fu’u Kautaha Mo’ui ko eni ‘a Māmani *World Health Organization* ko e fu’u *public health institution* ia. **‘A ia ‘oku** tokanga pe ia ke ta’ota’ofi ‘ikai ha’ane tokanga ‘a’ana ki he falemahaki. ‘Oku ne pehē ‘e ia ko e fu’u *institution* ‘oku fu’u mamafa ‘e fakamole ki he fonua kae ‘ikai ke ‘i ai ha’ane tokanga ‘e taha. Pea kole leva na’e kau ‘a ‘etau toketā mataotao ‘atautolu fakataha mo e mataotao Fisi, Nu’usila tama Kuki ‘Ailani ‘i Nu’usila.

Nau kole ke fai ange ha *study*, nau *study* ange pe ‘oku ‘aonga koā ‘a e tafa ki he kakai. Pea na’e tu’utu’uni ai ‘a e *WHO* ki he *Lancet Commission* ‘a ia ko e *specialist group* eni ke nau fai ha fakatotolo pe ‘oku ‘aonga koā ‘a e tafa **appendix** ki he kakai, pe ‘oku ne hanga ‘o fakahaofi mai ha mo’ui. Pea na’e fai ‘a e *study* ko eni ‘o fakatokanga’i ko e fanga ki’i ... kapau ‘e lava ‘o fakahoko lelei ‘a e tafa ko eni ‘i ha fonua ‘oku *safe*. ‘Oku ne hanga ‘e ia **ko e me’a ia ‘oku ui**, ‘oku ou tui ‘oku mea’i pe ia moutolu ko ena he *statistic* ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o *avert* ‘a e *larger amount* kātaki pe Sea he lea fakapilitānia, ka ‘oku ‘ikai ke u ma’u ha fo’i lea faka-Tonga ki he **Disability Adjusted Life Years** pe ko e *DALY*. ‘Oku lahi ange ‘ene hanga ‘a’ana ‘o holoki ‘a e mole ko ē ‘i he *disability* mo e mole ‘a e mo’ui ‘i he ngaahi polokalama *public health* hangē ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga’i ko ē ‘a e fānau ki he fanga ki’i vai masima pe ko e ‘oange ‘a e vaitamini ki he fānau, pe ko e fakahuhu ‘a e pēpē. Na’a tau pehē foki ko e fo’i polokalama lelei.

Lahi ange ‘a e hao ‘a e kakai ia ‘i he fo’i tafa *appendix* pe ko ē ‘oku *safe*. Pea na’a nau hanga leva ‘o *set* ‘omai ‘enau *recommendation* ki he *WHO* ke fa’u ha me’a ‘oku ui ko e *safe and affordable surgery strategy* ‘i māmani. Pea na’e ‘osi tali ia he *WHO*. Tali leva he Kautaha Mo’ui ‘a Māmani ke tali e me’a ko ia. **Pea** ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū *indicator* lalahi ‘e nima ko e taha ‘o e

indicator ko e fiema'u ke ai ha *specialist* 'e toko 20 ki he toko 100000 kotoa pe. 'A ia 'oku kau e *specialist* ia ki he tafa, *specialist* ki he fakamohe, *specialist* ki he tokanga'i e fanga ki'i pēpē mo ha *specialist* pe 'oku ...mo e *specialist* pe ki he kakai fefine.

Ko e fika 'a Tonga ni 'oku 11, 12 ki he toko 100000. 'Oku toe 'oku fiema'u 'etautolu ke tau 'omai e fo'i *extra eight* ki Tonga ni. Ko e 'uhinga lahi ia e fo'i ngāue ko eni Sea ko e 'uhinga ko e fo'i *background* ko ia. 'A ia 'oku faka'amu ke 'ohake e fo'i fika ko ia ka tau lava 'o *deliver* 'a e *safe affordable surgery*. Sai neongo ko e fo'i kau ngāue ia, ka 'oku ne muimui mai 'i mui ia 'a e *strengthen* 'a e 'ū konga kehekehe hangē ko eni ko e ngaahi e falemahaki ke sai, ko e *sanitation*, ko e *maintenance* ko e kau *support staff*. Pea ko e 'uhinga pe ia 'o e fo'i *budget* ko eni ko u fiefia pe au he pou pou ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e 'uhinga ke ...

<003>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Minisitā Mo'ui : ... ke tau 'alu he fo'i hala ko ia. Neongo 'oku 'ikai ke kau 'a e palani ko eni 'i he *Corporate Plan* ko eni 'a e Potungāue ka 'e kau ia he ta'u kaha'u, Ka 'oku mau 'omai pē ia ko e konga, 'osi hanga pē 'e au 'osi mea'i ia 'e he Hou'eiki Kapineti, ka na'a nau hanga pē 'o fakakau he patiseti ko e 'uhinga ke fai ha nga'unu 'i he tafa'aki ko ia. Mahalo ko e ki'i tali nounou pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Sea ko e ki'i me'a mai ai pē na'a ku ki'i fehu'i 'e taha ko ia ki he vāhenga ki he *duty allowance* 'a ia na'e 'ai ko ē ke *special allowance*, *allowance* ki he kau toketā ko 'eku 'ai atu pē ko hai koā 'oku kau he me'a ko ia. He ko e kau neesi pē mo e kau toketā pē ko hai pē ko hai 'i loto?

'Eiki Minisitā Mo'ui : 'A ia ko e kau *specialist* kau *specialist* pē. 'Oku 'ikai ke kau ki ai 'a e kau *medical officers* ko e 'uhinga pē ko e fakakaukau'i ke 'ai 'a e kau *specialists*. Pea na'e hangē kiate au 'oku 'i ai pē mo e kau *senior medical officers* kau tama meimei *specialists*. Mālō Sea.

Tui Tongatapu 5 ke fakaivia palani ngāue ki he ngaahi tūkuikolo & tānaki ivi fonua ke fakalalaka'aki ngāue ki he tu'unga toe lelei ange

'Aisake Eke : Mālō Sea. Ko ia ko e fakamālō pē ia koe'uhi ko 'eku 'ai pē 'e au koe'uhi na'a ai ha feta'efefiemālie'aki i he Potungāue. Ko u lave'i pē foki 'e au na'e kau mo nautolu he tohi tangi ka ko e 'ohake pē. Ka 'oku mahino pē 'a e tūkunga ko ia 'oku 'i ai 'a e me'a fakapa'anga ko ia.

Sea, kae kehe ko u fiefia au koe'uhi ko e ngaahi me'a ko e 12 eni toe pē 'etau fika 'e 9, 7 'etau. Ka ko 'eku sio ko ia he tamaiki toko 5 he ta'u talēniti lahi. Ko u tui ko e teuteu'i ia pea tau. 'Ai koe Minisitā ka tau tānaki tau ivi tautolu ki ai. Ko u tui te tau tānaki ivi mo e ngaahi tokoni 'o lava 'a Tonga ia ke a'u, 'osi e ta'u 'e 10 mei heni kuo tau a'u ki he ngaahi tu'unga lelei ko ia.

Ko e ki'i lave 'e taha felāve'i ko eni pea mo e ngaahi ngāue ko ia ki he ngaahi *community* ki he ngaahi tūkuikolo. 'A ia 'oku ha ia 'i he peesi 260 'i he 'esitimeti. Ko e pa'anga kātoa foki 'oku 'ave ki heni. Meimei ko e lahi ia heni ko e pa'anga ia mei pa'anga pē ia 'e 70000 'oku 'ave ko ia ki he ngaahi kolo. 'A ia 'oku 'asi ia he peesi 260 ko e toenga ia ko e fa'ahinga pa'anga

tokoni ia. Ka ko e ngaahi, tau talanoa foki he feinga'i ke fakalelei'i 'a e ngaahi *Health Centre* 'a 'ē ko ē he ngaahi kolo. Ko e fakasi'isi'i 'a e o mai 'a e kakai mei 'uta ki kolo.

Ka ko u lave'i pē 'e au Sea mau feitu'u, fa'a ha'u e Neesi Pule ko ē ai mo e toketā 'o kole mai sio 'oku 'ikai ke 'i ai ha *maintenance* ia 'i heni. Ko e 'ai ko ia ke feinga'i 'a e vali pea mo e ngaahi me'a pē felāve'i mo e *sanitations* ngaahi fiema'u faka'aho. Ko hono tauhi ko ē ngaahi tokanga'i ko ē mou ngaahi *Health Centre* ko ia e ngaahi kolo. Ka ko eni ko u 'i ai pē 'eku hoha'a lahi kapau ko eni ko e 70000 pē 'a ia meimei ko e 770000 pē, 'a ia 'oku 'ave ko ē ki ai, ko e toenga 'o e ongo silini ia ko ē 'oku ha'u ia mei he ngaahi me'a. Ka ko 'eku 'uhinga pē kuo hala eni ia he *travel* mo 'ene *communications* hala ia. Pea ko u toe sio au ki he *maintenance* mo ha *operation* toe hala mo ia ia 'i he 'u me'a.

Ka ko e kapau 'e ma'u 'etau taumu'a ko ē ke o mai fakangatangata 'a e o mai ki Nuku'alofa ko e fu'u tokolahi, pea tautautefito taimi ko ia na'e to ai e KOVITI toe lahi e ma'u e mahaki ko 'etau o mai ki loto kolo ki kolo ko e feinga'i ke tau nofo. Ko u tui ko e feitu'u ia na'e tonu ke fai ha 'inivesi ai. Ko eni ko e pa'anga pē 'oku 'ave heni ko e kau ngāue ko e toenga ko ia hono tauhi e 'u. fokotu'u atu 'e au ko e ton uke kau eni ia he *priority* ko ē 'etau tokangaekina koe'uhi kae lava 'o 'alu 'a e tūkunga ngāue ko ia 'a e ngaahi senita ko ia ki ha tūkunga 'e ongo'i 'e he kakai 'oku nau malu 'oua te nau toe oai ki heni. He ko e 'uhinga pē o mai ki heni ko 'enau vakai atu ko e lahiange 'a e ngaahi fo'i'akau mo e me'a pau ke nau toe ha'u pē ki loto kolo ni. 'A ia 'oku ou 'ohake pē ke fakatokanga'i eni. Na'a ku 'ilo 'e au na'e ai 'a e palani 'a e Potungāue ki he *community plan* ka ko e meimei nofo foki ia he langa fo'ou ko ia mo e fakalelei'i e ngaahi falemahaki. Ko u tui ko e me'a ia 'oku fai e tokanga ki ai he taimi ni 'a e tautefito ki he ngaahi me'a ko ē ke tauhi 'aki 'a e ngaahi ngāue ko ia, toki kau atu ai pē ki ai fo'i'akau mo e ngaahi me'a. Ko u 'ohake pē 'e au 'eku hoha'a 'i he tūkunga ko ē 'a e pa'anga.

'A ia 'oku mahino foki ko e *commitment* mo e *priority* 'oku 'asi pē he silini. Kapau ko e silini pē ia 'oku 'oange, 'oku ou tui 'oku tonu ke toe fakalelei'i 'aupito 'a e tokanga ia ki he ngaahi ngāue ko eni. He kapau 'e lava ia, ma'u e taumu'a ia 'ikai ke toe ngāue ha ni'ihiki tokolahi 'e toe ha'u ki kolo ni. Kae kehe ko 'eku fakatokanga ko 'eku 'ohake pē 'e au koe'uhi 'Eiki Minisitā ke toe fai ha sio ki ai kātaki.

Ko e taha foki 'a e me'a 'e taha ko u fakatokanga'i he vāhenga 'a ia 'a e Potungāue ko eni 'a e Falemahaki. Ko 'enau 'esitimetu ko ia na'e 'i ai ko ē 'i he fokotu'u fakalūkufua na'e fe'unga ia mo e 24.6 miliona 'i he 'esitimetu fakalūkufua. Ko 'enau fakafuofua ko ia 'osi ko ē ta'u ni 'e si'isi'i pē ia 21 pē ia. 'A ia mahino 'e toe 3.6 miliona...

<004>

Taimi: 1615-1620

'Aisake Eke: ... pea toe hiki leva 'enau 'esitimetu 'i he 26.6 miliona 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko. Ka ko e me'a eni ia ko u fa'a fakatokanga'i 'Eiki Minisitā 'a e potungāue ko e kau omai ko ē 'osi 'enau ako ko ē he Tīsema ko 'enau foki mai ko ē 'o ngāue ko ē 'i falemahaki mahalo toki 'osi ha māhina ia 'e 4 pea toki vahe. Pea na'e 'i ai pē taimi 'e taha ko u 'ilo pē na'e 'a e fānau 'e ni'ihiki, 'eke talamai ko e hā e me'a te'eki ke mou vahe talamai ko e pehē pē potungāue ia toki vahe pē nautolu ia 'i 'Epeleli pē fē ka ko u sio hifo au 'oku, 'oku, 'a e toenga silini pē eni koe'uhiki ke ngāue'aki ka ko e 'ai pē mālō tau fānau 'oku o mai nau vēkeveke pē. Kae 'oua toe si'ihiki hoko 'osi e ha fu'u māhina 'e fiha sai pē foki e ni'ihiki ia 'oku lahi a'u kau atu e mātu'a o nautolu 'o 'ai ai. Ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ko e palopalema 'oku hohoko 'aupito pea ko 'etau tokanga pē 'atautolu ki he 'etau fānau 'oku 'osi hono teu'i koe'uhiki ke nau omai 'oku nau fiefia pē ma'u ha'anau seniti koe'uhiki ke lava 'o tokanga'i kinautolu. Ka ko e 'uhinga pē ia ko

u 'ohake ai 'a e me'a ko ia koe'uhí ke toe fai ha tokanga 'oua 'e toe hoko ia 'i he kau 'osi mai ko ē ta'u ni.

Mahalo ko e ki'i me'a faka'osi pē ko u vakai au ki ai 'i he 'i he *contract services* ko eni 'a e potungāue. Ko 'enau *contract services* 'a ia ko 'enau ngaahi ngāue ia 'oku nau tuku kitu'a na'e 1 miliona e ta'u fakapa'anga lolotonga. Ko e fakamole ko ē 'oku nau 'amanaki te nau 'i ai nautolu 'i he ta'u ko 'eni 'oku 2.5 miliona ia lahi 'aki ia e 1.5. Ka ko e 'esitimeti ko eni 'oku 'omai he ta'u kaha'u 1 miliona pē ia. Pea ko e 'ai pē 'Eiki Minisitā 'e fēfee'i e 'a e 1.5 ko eni?

Pea koe'uhí na'e tukukehe kapau 'oku 'i ai ha 'ū *one off* 'i he 'ū me'a ko ia, ka ko e taha ia ko e me'a lalahi pē nau fakatokanga'i hifo ai ko ē 'i he hoko he potungāue 'a e me'a ko eni. Pē 'e anga fēfē leva 'a ia na'e 'ai foki ke mahino e ngaahi me'a mahalo ko 'eku 'ilo mahalo pē ko e *cleaning* mo ha 'ū me'a pehē 'oku kau ai 'i he fo'i fika ko eni. Pea ko 'eku 'ohake pē pē ko e hā ha fokotu'utu'u ki ai mei he mei he'ene 2.5 lolotonga 'o 'alu pē ia 'o 1. Pea 'oku 'i ai ha me'a 'oku lavea, lahi e 'ū fatongia hē 'ikai ke lava 'o fakahoko koe'uhí ki he fatongia ko ē 'o e 'o e potungāue. Kai kehe talamonū atu ki he potungāue 'Eiki Minisitā mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ko e 'ai pē ki'i fakahoha'a nounou pē Sea ko u loto pē ke u fakahoha'a he vouti ko 'eni koe'uhí he ki he motu'a ni ko u tui ko e mahu'inga taha eni ki he fonua pea ua atu ki ai e *Education* 'a e Ako 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou 'oku ou fakakaukau ki he kapau 'e me'a e Feitu'u na 'Eiki Sea ki he tu'u fakamāmani lahi ko e *health care* pē ko e *health* ko e me'a ko eni 'oku *top* ia he patiseti kotoa pē. Pea 'i he 'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou tui mea'i pē he Feitu'u na he ko e me'a eni ia 'o kau ki he mo'ui.

Ko e Pule'anga 'Amelika ko e fo'i me'a pē 'e tolu 'oku nau tokanga ki ai he'enu patiseti. Ko e *health care* mo e *social security* mo e *defence* tolu pē. 'Alu **ki ai** fu'u lau piliona. Pea tau sio leva ki ai 'Eiki Sea ki he mahu'inga 'o e 'o e vouti ko 'eni 'oku 78 miliona 'Eiki Sea 'a 'ene tu'u ko eni 'i he ta'u ko 'eni 'oku nau fokotu'u mai. Ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u toe hanga 'e au 'o fehu'ia 'a e 'ū polokalama 'e ono ko eni 'oku fokotu'u mai 'i he peesi 254 mo e 255. 'Oku 'i ai e polokalama 'e ono, ko u falala 'Eiki Sea ki he ni'ihī na'a nau fa'u e polokalama 'oku ou tui 'Eiki Sea ko hono fatu e polokalama ko e fakapa'anga'i na'e fakahoko 'aki he founga fakapotopoto. 'Ikai ke u tui 'oku toe 'i ai ha ni'ihī 'e taukei ange 'i he ni'ihī 'oku nau tataki 'a e ngāue.

Kapau 'oku 'i ai ha me'a ia 'Eiki Sea 'oku fatu ke 'ova atu ia tau pehē ko ha founga siokita *issue* kehe ia. Ka ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku ou 'oku ou kātoa pē ngaahi vouti 'oku ou loto ke u falala na'e fakahoko 'i he loto fakapotopoto 'o fakataumu'a 'Eiki Sea ke 'inasi ai e kakai e fonua 'Eiki Sea.

Fakatokanga'i hifo 'Eiki Sea 'a e taumu'a ko ē 'o e vouti ko 'eni ko u tui 'oku 'osi lave atu he kau Fakafofonga 'Eiki Sea ki he ngaahi fika 'o e vāhenga, ngaahi fika 'o e 'a'ahi ko e hā fua *consultant fee* hā fua e ngaahi me'a ko ia 'Eiki Sea ka ko u ki'i tokanga pē au 'Eiki Sea he ki'i miniti 'oku ou ma'u ki he ki he taumu'á 'oku 'asi ai ko e *effective health policy* 'Eiki Sea kapau 'e tefito pē 'a hono ngāue'i 'o 'etau *health* ke mo'oni 'a e fo'i lea ko e *effective* ke 'aonga pea ola mo'oni 'a e 'ū *policy* ko ē 'oku fa'u 'Eiki Sea ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'ikai ke tau lava 'o ma'u e tu'unga fakapa'anga 'o e ngaahi fonua kehe 'oku fakangatangata ko u manatu pē ki he me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Takimamata ko e fonua masiva. Sea kau ia he fo'i lea pea na'e 'ohake he Fika 5 'ene ...

<005>

Taimi: 1620 – 1625

Mo'ale Finau: ... faka'uhinga ki he masivá mo faka'apa'apa lōua ki ai, 'ohake 'e he Palēmiá 'a e *dimension* 'o tu'u 'i loto pea hanga leva 'e he Minisitā Pa'angá 'o 'omai 'ene ki' i fo'i veesi folofola ke tau hanga ki he 'Eikí ke ne tokanga'i 'etau masivá. Ko e 'uuni me'a kātoa ko ē Sea, ko e 'ū fiká 'ikai ke toe 'i ai hano fu'u me'a ia 'ona e 'ū fiká. Kapau te tau toka 'etau falalá ki he 'u me'a ko eni 'oku 'asi mai he patisetí ke tau hanga ki ai 'ikai ke 'i ai haku tu'atamaki 'Eiki Sea.

Ka ko u tokanga atu ki heni 'Eiki Sea te u ki' i nofo atu he polokalama fika 3, ko e 'uhingá 'oku 'i ai e ki' i me'a 'oku ou tokanga ki ai. He ko 'eku fakakaukau 'Eiki Sea 'oku pehé ni, kapau 'oku 'i ai ha me'a 'i hoku vāhengá te u sio he ngaahi *ministry* 'oku palopalema te u feinga ke ha'i mai ki he patisetí. He ko hono solová pe ia 'e ha'i mai pe ia ki he voutí he taumaiá ni 'Eiki Sea 'oku 'i ai ha silini 'a ha taha *personal* ke ne solova, ke 'utu ha me'alele ke leleaki' i ha taha, *ambulance*. Pe 'oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai hane pa'anga ke fakatau ha fo'i panatolo mo e me'a ko iá. Fakahā ki he Fakafofonga Fika 5 'a e fiema'u ke tānaki ke *effective* e tānaki pa'angá. Sea ko u mo'oni pe ia 'oku mahu'inga ka kiate au Sea 'oku mahulu ange e mo'uí he pa'angá. Kae tautefito ki he *health* ki he fonua ko ení 'Eiki Sea, 'oku tau ivi kehekehe. 'I ai e tokotaha ia 'oku lava 'o puna ki Nu'usila 'alu 'o kumi 'ene *health* ki Nu'usila ke faito'o 'oku ma'u 'ene pa'anga 'ana 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e ni'ihí 'oku ō ki 'Amelika, ko tautolu 'oku 'i ai 'etau *privilege* ke tau ō ki muli kae fēfē 'Eiki Sea 'a e kakai 'o e fonuá.

Ko e tui 'a e motu'á ni 'Eiki Sea 'oku mahu'inga ke tau tānaki ha me'a ka 'oku totonu ke tau fakakaukau' i ma'u pe 'Eiki Sea 'a e lēvolo 'o ha sōsaietí. Ko ia Sea ko u 'ohake e me'a ko ení he fika 3 'oku 'i ai e fu'u pa'anga ai mahalo ko e pa'anga 'e 37 miliona 'oku 'asi ai 'Eiki Sea. 'Oku 'uhinga ia ki he fo'i *title* pe ko ē, ko e fakafaito'o, mo'ui ko e tokoni mo e hā fua. Ko u tui 'Eiki Sea te tau feinga, te u feinga leva ke u to'o mai 'eku vāhengá, mahalo na'e 'ai hake 'e he ni'ihí ko e 'ai koe *zumba* mo e *exercise* mo e me'a ko iá. Ka te u to'o mai e fakakaukau ko ení.

Ko e fakakaukau ko ení 'Eiki Sea, fanga ki' i motú, pea te u 'oatu pe 'e au e motu kotoa pē a'u ki Vava'u. Ko 'etau talanoa he voutí 'Eiki Sea tau talanoa fakalukufua ki he kakai e fonuá. 'Oku 'i ai e polopalema 'Eiki Sea hoku ki' i motú 'oku 'i ai e ni'ihí 'oku 'ikai ha seniti ia 'Eiki Sea ke totongi ha vaka ke 'alu ki Pangai ko e sivi 'ene suka pe ko ha toto mā'olunga. Ko e fo'i mo'oni ia 'Eiki Sea he 'ikai ke lava ha taha ia 'o fakaikai'i. Te tau feinga tautolu ke tau talanoa fakapoto 'ikai ke lava ia 'Eiki Sea.

Pea 'oku 'i ai 'i he peesi 62 ko ē 'o e palaní 'ikai ke u fu'u lave lōloa ki ai 'Eiki Sea ke fai ha me'a ki ai e Feitu'ú na. Ke fakasi'isi' i 'emau lave ki he palaní ka 'oku 'asi ai 'Eiki Sea 'a e ngaahi 'a'ahí 'oku fai ki he ngaahi motú. Sea ko u pou pou au ki he ngaahi 'a'ahí, ka 'oku fiema'u ke *consistent*. 'Ai ha ki' i tohi māhina 'o 'ave ki he kau 'Ofisa Koló, ko e hā nai hano kovi 'Eiki Sea ke 'ai ha ki' i tohi māhina si'isi' i, Sanuali – Tisema. Pea 'oku kau lelei ia 'Eiki Sea ke tau ako' i hotau kakai ke *lift* 'enau 'iló mo 'enau 'amanakí ki ha ngaahi me'a 'oku fakapolofesinale. Ko 'enau ō mai mai pe mei 'uta to'o e tohi māhiná 'o sio, 'e 'i heni e toketā he 'aho 25 'o Siulaí.

Ko e me'a ia 'Eiki Sea 'oku ui ko e *policy* 'a 'eni ko ē 'oku 'asi 'i hē ke *effective* 'a e *health policy*. Pea kapau 'e hoko 'ikai ha fakatu'atamaki ko e omi pe mātu'á mei 'uta he ko e ō pe ki 'uta mo tahi mo e fakatu'otu'a pe 'Eiki Sea ke mo'uilelei honau sinó . Ka 'oku 'ikai ha seniti ia ke heka he vaká kae to'o e tohi mahina he kuo 'ave 'e he kakai 'enau pa'anga tukuhaú ha feitu'u pe 'i Tongá ni ke tokoni ki ha ni'ihí pe 'oku faingata'a'ia, 'oku 'i ai 'enau totonu ki ai 'Eiki Sea. Pea ko 'enau ma'u pe ko iá 'Eiki Sea 'i he fu'u pa'anga 'e 37 miliona ko ē 'e 'Eiki

Minisitā ke fakakau mu'a e me'a ko u fakahoha'a atu ki aí. 'Ai ha'anau ki'i tohi māhina, 'ave 'o tuku hangē ia ha ki'i *transformative* ha ki'i fo'i me'afo'ou ke tau lava Sea 'o fakaheheka hotau fonuá 'aki ha me'a 'oku fo'ou ka tau ma'u ha ola 'oku fo'ou pea fiefia e kakaí.

'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi fonua ia 'oku 'osi 'atita'i e me'a ia ko e *happiness*. 'Ikai ke ngata pe 'atita ia he *performance* mo e olá, 'alu nautolu 'Eiki Sea 'atita'i fiefia e kakaí. He kapau 'e ma'u e founga ko ení 'Eiki Sea 'oku tau 'alu 'o peseti 'e 90 'osi, ma'u 'etau *reward* 'atautolu. Pea fiefia, 'i ai ha 'aho 'oku tau foki ki 'api pehē mai hotau fanga mokopuna, Papa ko e ho me'a na'e fai he Fale Alea 'o Tongá, 'uhinga pe au ki he kau Papa. 'Oku 'i ai kautama heni 'oku 'ikai ha Papa ia heni kei *daddy* pe ia. 'Oku 'i ai e kautama heni kei iiki, Sea kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na he'eku lave ki he me'á ni ka o e anga 'eku ongo'i ...

<006>

Taimi: 1625-1630

Mo'ale Finau: ... 'oku fakakaukau ki he *health care* 'oku 3 pe me'a he ngaahi fonua lalahi ko e *health care* pe ia pea mo e *social security* mo e *defence*. Pea ha'i kotoa ko e *source security* ha'i e *education* me'a kotoa pe 'oku kau ki he fiefia 'a e kakaí mo 'enau mo'ui mo e ngaahi me'a ko ia ko e *health care* 'oku taha pe ia 'Eiki Sea, 'iate ia pe ke fakamahino ko e me'a ia 'oku mu'omu'a.

Ka ai pe ha me'a 'oku kau ki he mo'ui 'Eiki Sea, ko e me'a 'oku tonu ke tokanga ki ai e fonua ni. Ko e vāhenga 'a e kau ngāue 'Eiki Minisitā ko u kole atu ka 'oku ai ha ki'i me'a he ki'i momo he fakalelei'i 'enau vāhenga. Ko Nu'usila 'Eiki Sea, he māhina kuo 'osi lahi e kau neesi 'osi ō nautolu ki he, ko e hā ko ā e hingoa e falemahaki 'a Nu'usila 'oku 'osi 'i ai nautolu 'Eiki Sea ka 'oku sai 'oku nau ō pē nautolu 'o ako pea toe 'ohake nautolu ia 'i Nu'usila ki he fo'i tu'unga ma'olunga ange pea mo e vahe lelei ange.

Pea u 'eke ko e ha 'oku mou ō mai ai, nau talamai 'oku 'ikai ke hounga ki he fonua ko eni 'enau *performances*. Ko ia ko u kole atu Minisitā pea 'oku mo'oni pe Minisitā ia fakangatangata pe hotau ivi fakapa'anga. He 'ikai ke tau lava tautolu Sea, ke tau lele ke ma'olunga ange he *means* 'oku tau ma'u 'oku kovi ia 'oku 'ikai ke sai ia. Ka kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku teka he loto Vouti ko e Patiseti 'Eiki Minisitā pea ke hanga leva 'o fakalelei'i e vāhenga e seniti ko eni he ko e me'a 'oku kau ki he mo'ui ko e me'a ia 'oku ma'olunga taha mahu'inga taha.

'Oku 'ikai ke 'uhinga ko e pa'angá ka ko e 'uhinga ko e fakahaa'i 'etau *appreciation* mo 'etau hounga 'ia 'i ha ni'ihi 'oku nau foaki 'enau mo'ui koe'uhi ke toe mo'ui ha ni'i kehe ko ia pe Sea ko e ki'i fakahoha'a pe ia ki he me'a ko eni 'oku ou 'atu ko eni kae tuku atu e faingamālie 'oange ai pe 'eku ki'i kole ki he. Ai pe fanga ki'i me'a heni 'i ai e fanga ki'i *policy* pe ia heni hangē ko eni 'Eiki Sea, ko e me'akai tau pehē fa'u ha *policy* ke fakangatangata 'etau kai ko e 'i tu'a ko e he tuku ko e he tuku 'a e Fale Alea.

'Ikai ko e fakangatangata 'ai e me'akai totonu *healthy food* he 'oku ai e ngaahi fonua 'Eiki Sea 'osi fa'u 'e he ngaahi Potungāue Mo'ui 'enau *policy* pea ha'i mai e ngaahi Potungāue ko e 'a e Pule'anga ka ai hamou kai 'i he *hospitality* mo ha me'a ko e kai 'o me'akai mo'ui lelei. Ko anga ia hono fa'u ha *policy* ke tonu ke fakaheheka hotau vaka 'Eiki Sea ke hoko e fonua ko eni ko e fonua mo'uilelei. Mea'i he Feitu'u na 'Eiki Sea 'oku tau taki 'etautolu e me'a ko e sisino ko e *obese* ko e taki 'oku kau 'a Tonga ni ai. Tau feinga ke fatu ha tau *policy* ke lava ke tau 'unu pea ko u tui Sea, ko hono mo'oni kou 'oku ou 'ofeina e 'Eiki Minisitā he 'oku ne fai hono lelei taha he ko e falala ki honau poto mo 'enau taukei ki hotau ivi fakapa'anga mahalo

pe ‘oku si’isi’i kapau te tau ma’u ha faingamālie pea tau ngāue fakapotopoto ‘aki ia ki hotau fonua mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 7 me’a mai ‘o fakamolemole e mou ki’i kātaki ko u toki fakatokanga’i hake si’i mo Niua eni ‘oku me’a ‘i Fale ni Niua 17, me’a mai.

Kole Niua 17 ke tokoni Pule’anga fua e kongā fakamole fakafolau mai kau feitama ke fā’ele mai ki Tongatapu

Vātau Hui: Sea, mālō ‘aupito, tapu pea mo e Feitu’u na tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea, ko e ‘atunga foki ia si’i feleleaki holo he Konifelenisi, ‘oku mau lolotonga Konifelenisi foki, Sea pea ‘oku tali ‘a Ha’ateiho he efiāfi ni pea fai ai pe e feleleaki Sea, ko ia Sea ko u fakamālō lahi atu ‘i he ki’i faingamālie ‘oku ‘omai ko eni. Na’a ku kamata fakahoha’a foki ‘anenai. Sea ko e ki’i ongo motu foki ‘a e motu’a ni ‘oku mama’o taha pea ko u tui kau eni he Vouti mahu’inga taha he kapau ‘e toe lahi ange ‘a e faingata’a’ia ‘e toe faingata’a’ia ange ai e Pule’anga. Ko e ‘uhinga pe ko hono fakafolau mai pea ko u tui Sea, ‘oku kau eni ‘i he Vouti mahu’inga ki he motu’a ni pea mo ‘eku ki’i vāhenga. Ka ‘oku ai pe me’a ‘oku ou nofo siofi heni Sea, ‘i he peesi 261 ‘oku ‘i ai e ki’i kongā fika 14 ‘oku pehē ‘ave faka-falemahaki fakafonua.

Sea, ko ‘emau ko ‘eku fehu’i pe ki he ‘Eiki Minisitā ko e feitama ‘i Niua ko e teuteu pe ke fā’ele hufanga he fakatapu fakafolau mai ia ki Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ke fā’ele ia ‘i Niua, pea ko e ‘eke fehu’i ko **e** ki he toketaa ko e hā hono ‘uhinga ko ‘enau tali ‘e sai ange pe hono ‘omai koe’uhi ko ha ngaahi kapau ‘e ‘iloange kuo ‘i ai ha me’a ‘e hoko ofi pe ‘i Tonga ni.

Sea ka ko e me’a ‘oku ou fakame’apango’ia ai he ko e ki’i fāmili pe foki ‘oku nau ala ‘o totongi ‘a e finemotu’a ko ia ‘oku si’i feitama hufanga he fakatapu. Ka ko e ‘uhinga e fakahoha’a ‘e ‘Eiki Minisitā na’a lava pe ā ke tau vaeua. *Half, half* pe koe’uhi ke si’i ‘omai na’a ‘ohovale kuo fā’ele ‘i Niua he kapau he ‘ikai ma’u ha totongi mahalo ...

<007>

Taimi: 1630-1635

Vātau Hui: ... na’a toki pasi mai ‘i he Kelesí ka ko e anga ia ‘o e fakahoha’a mo e kolé he koe’uhi he ‘oku ou ‘iló ko ‘eku sio hifo he ni’ihi ki he vouti ko eni ‘oku meimei ‘i he pa’anga ‘e 20000.

Tokanga Tongatapu 1 kau Falemahaki Niuatoputapu he tu’ukimu’a taha he Pasifiki mo hono ngaahi naunau fakafalemahaki

Tevita Puloka: Sea kātaki. ‘Oku ‘i ai pē, mu’a ke u ki’i ‘eke ki he Fakafofongá. Ko e falemahaki ‘o Niua ko Niuatoputapu eni ‘oku ou talanoa ki a’i na’e langa he tokoni ‘a e EU. Na’e pehē mei he fakafofonga e EU na’e me’a mai mei Fisi ko ē hono huufi he Tama Tu’i ko e taha eni e falemahaki tu’ukimu’a taha he Pasifiki ‘i he ngaahi tokoni ‘a e EU.

Ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ko eni ki he me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofongá he na’a ku sio tonu he ngaahi naunau na’e ‘i he falemahaki ko eni. Ko e ngaahi naunau ia ‘oku tala ‘e he kakai, na’a mo Nu’usila he falemahaki ko iá, ‘o kau ai ‘a e ngaahi naunau hūfanga he fakatapu ki he fā’elé, ngaahi sea. Na’e ‘i ai ‘a e me’a ai, ko e ‘uhinga pē Sea ko u talanoa ki a’i ko e, kei

fakakaungatāmaki ‘a e motu’á ni he kautaha langa ko eni e Puloka *Construction* ko ia na’a ku ‘alu ‘o vakai aí.

Na’e ‘i ai ‘a e me’a na’e *specify* mai he mape ko ía ko e fa’ahinga *sink* ‘oku ui pē ko e *baby wash*. Na’a ku ‘alu ki Nu’usila ‘o kumi. ‘A ia ko e fa’ahinga *sink* ko ení ‘oku makehe pe ia, ko e taimi ko ē ‘e fānau’i mai ai e pēpē hūfanga he fakatapú ‘oku kaukau’i aí. Ko e falemahaki ko ē ko e *Starship* ko ē ‘i Nu’usilá na’e ‘ikai ai ha me’a pehē ia ai. Ka na’a mau kumi ‘emautolu ‘o toki ma’u mei ‘Aositelēlia ‘o ‘ai ‘o fokotu’u ‘i Niuá. Ko u tokanga atú ‘i he fa’ahinga tu’unga fakaeonopooni pehē ha ngāue kuo fai ki ai ha tokoni ‘o hangē ko e falemahaki ko ē ‘o Niuá.

Ko e *generator* ko eni na’e ngāue’aki ‘e he falemahaki ‘o Niuá na’a mo Tongá ni na’e ‘ikai ai ha me’a pehē ai. ‘Oku ‘otomētiki pē ‘ene *switch* ‘a naua ‘i he *timing*, mate ē mo’ui ē, mate ē mo’ui ē. Hangē kiate au ne ‘ikai toe lava ia ‘o lele. Ka ko e ‘uhinga ‘eku talanoa ‘akú ‘o hangē ko e me’a ko ena ke me’a ki ai Fakafofonga pea na’e mahino ko e tokoni mo e fakapa’anga ‘o e ngāue ‘o e langa ‘o e falemahaki ‘o Niuá mo e ngaahi mohenga na’e ‘i ai.

Na’e ‘i ai, ‘oku ‘i ai ‘a e sisitemi ia ai na’e fakakomipiuta ko e *nurse call* ‘a ia na’e *design* ke pehé ni. Ko e taimi ko ē ‘oku lomi’i ai he tokotaha ‘oku fokoutuá ‘a e ki’i *button* pē ko ē he holisí ko ‘ene lomi’i pē ko ía kuo ulu ia he *reception* he komipiuta ai. Ko ‘ene sio pē ko ē ‘a e toketā he komipiuta ko ía, ‘osi ‘asi ai e faile ia ‘a e mahaki ko ē hūfanga he fakatapú ‘a e tokotaha ‘oku fokoutua ko ē ‘oku tokoto. Pea ‘oku lava pē mei ai ke nau ngāue ki ha ngaahi ‘ilo ‘a e ngaahi faito’o mo e me’á.

Ka ‘oku ou faka’ohovale au ki he motu’á ni ‘e Sea ‘o kapau ko e tūkunga ē mo e ngaahi fu’u naunau makehe na’e fakanaunau ‘aki e falemahaki ko eni ‘o Niuá. ...

Fakamahino Tongatapu 17 neongo ta’ehano tatau Falemahaki Niuatoputapu ka ‘oku kei fakafolau mai pe faifa’ele fai ‘i Tongatapu

Vātau Hui: Mālō Sea. Sea ko u tui au ko e, ‘oku mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 1. Ko e falemahaki ko ē ‘a Niuatoputapú ‘oku faka’ofu’ofa pea ‘oku ou tui au ko e tali ko ía ‘e fakamo’oni ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí. ‘Oku ta’ehano tatau ‘a e faka’ofu’ofa ‘a e falemahakí ka ‘oku kei ‘omi pē fā’elē ia ki Tongá ni. Ko hono ‘uhinga pē ‘e Tongatapu 1 hangē ko e fehu’i na’a ku fehu’i ko ē ki he kau toketā, ka toki a’u atu ki ha taimi ‘o ‘ikai ke malava ‘o ‘omai he ‘ikai ke toe ‘i ai ha fili kuo pau ke fā’ele ai pē.

Ka ko e ‘uhinga hono tuku mai ke ‘omai ‘i he’enu fakamatalá ‘oku malu ange koā pea tokolahi e kau toketā heni pea ka ‘ilo angé ‘oku tafa hūfanga he fakatapú ‘e tafa. Ko e ‘uhinga ia ‘a e me’a ‘oku ou fakahoha’a ai Sea. Ka ko hono mo’oní falemahaki faka’ofu’ofa taha ‘a Niuatoputapu. Maau hono me’a kātoa mo hono naunau hangē kuo ke me’a ki aí ‘oku ‘i ai pē ‘a e kau toketā ‘a e toketā ‘e taha ai pea mo e kau neesi ‘oku nau fakahoko fatongia ai faka’ofu’ofa ‘enu fakahoko fatongiá Sea. Ka ko e ‘uhinga ‘a e motu’á ni ka ‘ilo angé ‘oku ‘omai ke ‘omai ‘o fā’ele ‘oku ala pē ki he kato ko ia ‘a e fanga ki’i fāmili ko ía ke fakafolau mai ‘aki.

Ko Niuafu’ou ‘oku mahalo pē ‘oku mau lolotonga tatali pē, ‘oku ‘i ai pē ki’i ongoongo ‘oku pehē ngalingali na’a ‘i ai ha taimi ‘e fakafu’ou ai ‘a e falemahaki ‘o Niuafu’ou. Ka ‘oku mau fakafu’amu pehē pē Sea. Ka ko ia Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fakafu’amu pehē ko hono ‘uhingá ‘e a’u ki he kaha’ú ‘e toe lelei ange ‘a e fakahoko fatongiá ‘i motu pea ka toketā ‘e ua pe tolu mahalo te nau ...

Taimi: 1635-1640

Vātau Hui: ... lava ‘o fakahoko ‘a e fatongia ko eni. Sea na’a ku, ‘oku ou fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui, mau ‘a’ahi atu ko ia ki Niuafo’ou ‘oku ‘i ai ‘a e timi ai ko e timi ngaahi nifo. Mau faka’amu Sea kapau ‘e hokohoko pehē ai pē. He ‘oku ou tui ko e taha ia he me’a mamahi taha he anga ‘etau mo’ui ka ‘iloangé kuo langa ha fo’i nifo, pea ko ‘ete nofo ai pē kita mo e fo’i mamahi ko ia kae’oua pē kuo fai hano faito’o.

Kole ha me’angāue fakatolonga pekia ma’a e kāinga Niuafo’ou

Sea ko e hoko pē faka’osi ‘aupito pē eni ia ‘Eiki Minisitā ko ‘emau kolé na’a ‘i ai ha ki’i me’angāue ‘i falemahaki, me’apango he ko e talanoa eni ia ki he mate. Ki’i me’angāue ‘i falemahaki, ko e ‘uhingá ke fakatolonga ai ha pekia. Ko Niuatoputapu na’e ‘i ai ‘a e ‘aisi na’e ‘ave ki ai, fakamālō lahi au ki he ‘Eiki Minisitā kuo ne folau, pea na’a ku fakalea pē ki he ‘Eiki Minisitā ko eni, kole ‘e he ki’i mātu’a ko ia ‘o Niuafo’ou. Mau **ō** atu ko ē ki he falemahaki, talamai ‘e he Toketā me’a pē ‘e taha ‘oku mau faka’amu kapau ‘e lava, fo’i me’a pē ‘e taha ko ia, ‘eke atu, ko e hā, ka ma’u mai pē ha’amau ki’i ‘aisi mate ‘amautolu ke tuku heni, ko e ‘uhinga pē Sea na’a ‘i ai ha taimi kuo folau atu ‘e sai ‘a e kau Niua ia te nau mate pē nautolu pea fai ai. Ka ko ha kau folau atu mei Tonga ni ‘o si’i hoko ha me’a fakatu’upakē ‘o si’i pekia ai, pea ‘ai ‘o ki’i tuku ai ke ki’i fakatolonga kae toki feinga atu ‘a e vakapuna.

Na’e ‘i ai ‘a e tokotaha na’e folau ange mo e pātele ki Niuafo’ou Sea, tō ‘a e tokotaha ko eni ‘o pekia, pea ‘ohake pē ko ē ki ‘uta ki he falemahaki pea na’e ‘ikai ke toe lava, malava ha feinga pea ne pekia ai pē, pea tanu ai pē he 11 he pō ko ia. ‘A ia ko hono ‘uhingá ko e ‘ikai ke ‘i ai ha ki’i me’angāue fakatolonga, ke fakatolonga’aki ‘uhi kae fai ha ngāue lelei ki he ‘aho ‘e taha ke tuku ke toki faiange ha feinga ‘a e fāmili.

Ka ko e anga ia ‘a e kole ‘a e motu’a ni, ki he fekau’aki pea mo ha ngaahi fiema’u vivili ‘aupito mei he kāinga ko ia mei Tokelau Mama’o. Mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tongatapu 7 me’a mai.

Paula Piveni Piukala: Sea, Tapu mo e Sea pea tapu mo e kau Mēmipa. ‘Oku fai ‘a e tālanga’i ‘a e potungāue ko eni ka ‘oku ‘i ai’ a e fie fehu’i ki he Minisitā Mo’ui, ‘oku ou fakatokanga’i hifo ko e pa’anga *local* ko e 42 miliona, pea fe’unga leva ‘a e, 41 miliona, pea fe’unga leva ‘a e pa’anga mei muli mo e 37 miliona.

‘Oku ou mo’utāfu’ua au pē ko e ha ‘a e fakamole ‘Eiki Minisitā ki he *recurrent operation*, mahino kiate au na’a ke lave ‘oku ‘i ai ‘a e \$3 miliona ia ‘oku fakahū mai he polokalama 4, ko e fakalelei ia ki he *sewage system*, ka ‘oku *under* mai ia he *dental services*. Ko e fakakaukau pē eni ia ki he kaha’u ‘a e mahu’inga ko ē ke ‘omai ‘a e fakamole ‘o fakapatonu pē, he ‘oku ‘e *misinform* ‘a e Mēmipa ia, ‘o pehē ko e fakamole ē ke fai ki he *dental services*, ka ko e taumu’a ia ki he me’a kehe.

Ka ko ‘eku ‘eke ‘aku ia he tu’u ko eni ‘i he taimi ni, ko e ‘ai pē ke ma’u ‘eku fo’i fakafuofua kau toki hoko atu ‘e Minisitā. Ko e ngaahi pa’anga tokoni ko eni ‘oku mahino ‘oku ‘i ai hono ngaahi *project*, ‘oku ‘i ai ‘a e falemahaki pea ‘i ai pea mo e fakalelei ko eni ‘o e **sewage** ko e fiha he pa’anga ko eni ‘oku toe fiema’u, ko’eku talanoa ko ē ki he *recurrent operations* Sea, ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia kapau **he ‘ikai** ke toe fai ha ngāue fo’ou ko e vahe pē ‘a e kau ngāue mo e fo’i ‘akau mo e ngaahi me’a, *normal* ‘oku fiha faka-kātoa pē tau lava ‘o ma’u ha

fakafuofua totonu 'a e fiema'u fakapa'anga ke fakalele 'a e *medical services* 'i he fonua ni. Te u ki'i kamata pē ai 'e 'Eiki Minisitā kau toki ...

Tali Pule'anga ki he lahi 'ohake fiema'u ke tokangaekina kau ngāue Potungae Mo'ui & tokanga'i ngaahi fiema'u mei tokelau

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō, Sea **ka u** ki'i fakahoha'a atu pē 'o, sai pē kau ki'i tali atu pē 'a e fanga ki'i fehu'i hokohoko hifo pē mei he kau Fakafongā pea 'oku ou fakamālō atu ki he 'u fehu'i. 'Uluakí pē ko e na'e 'i ai pē 'a e fakatokanga mai ki he anga hono tokanga'i 'a e kau ngāue, *human resources* ko 'eku 'oatu pē 'e au ia 'a e ki'i ongoongo pē ki he Fale 'Eiki ni, ko e ta'u 'e 2 mo e 3 ko eni kuo 'osi. Na'e 'i ai 'a e *project* lahi 'a e potungāue, 'a ia na'e ...

<002>

Taimi: 1640-1645

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...*fund* ia 'i Nu'usila ki hono fa'u ha palani fakafonua ki hono tokanga'i ko ia e kau ngāue. 'A ia 'oku 'osi fa'u 'a e palani ko ia pea ko u tui 'e vave ni pe hano 'oatu ki he Kapineti. Ka ko e palani ko ia ke ne hanga 'o toe siofi ange 'a e tokolahi mo e fiema'u ke ako'i mo e ngaahi *risk* tau pehē mo e ngaahi pole kehekehe 'oku ne hanga 'o fakafē'ātungia'i 'a e ngāue 'a e tafa'aki ko eni ke ne faka'ai'ai 'a e kau ngāue ko ē 'oku ako'i ke nau nofoma'u 'i Tonga ni, he 'oku mahino foki 'a e lahi 'a e ngaahi pole, lahi e mole atu hotau kakai ki muli.

'A ia pea 'oku kau ia he me'a pea te nau talamai e fo'i fika totonu nau lave atu pe au fakalukufua 'aneuhu he 'oku talanoa atu ki he tokolahi e kau neesi mo e kau toketā ka te nau talanoa mai leva eni ki he fa'ahinga fakafuofua ke faingofua ke lava 'o fai 'a e tokanga'i ko ia 'a e kakai 'o e fonua. Mou fakatokanga'i foki ko e taha e *health* ha tafa'aki 'oku mālie he 'oku 'ikai ke ngata pe 'i he tafa'aki he tokanga'i ko ia 'a eni 'oku puke ai 'a e kakai. **Ka ko** e ngāue he fo'i 'elia hono ta'ota'ofi mo e 'elia fa'u *policy* na'e me'a ki ai 'a e Fakafongā Ha'apai ke ne hanga 'o 'ai ha 'ātakai 'oku mo'uilelei ki he kakai. Pea taimi tatau pea a'u ki ha fo'i taimi kapau 'e tōlalo ai 'a e tokotaha ko ia tau pehē pe 'oku vaivai pe 'oku *disable* ke ne toe hanga 'o toe fakaakeake ke foki ke hoko ko e tokotaha ngāue he fonua.

Pea 'oku hangē pe ko e fakamalanga 'a e tokotaha 'a e Fakafongā mei Ha'apai ke mahino pe ki he Fale 'Eiki ni 'oku 'ikai ko e 'uhinga lahi pe 'a e ngāue ko e *effectiveness* ka 'oku 'i ai ke tokanga'i 'oku mahino 'aupito 'a e fiema'u ke mau *accountable* ke mau **ō mai** 'o taliui ki he Pule'anga kae 'uma'ā 'a e kakai 'oku 'i ai ha fa'ahinga ngāue 'oku fiemālie ai 'a e tokotaha kotoa, kau ai 'a Niua, ko u tui ko e mahu'inga 'aupito 'a e talanoa ko eni ki Niua he ko e 'uhinga foki ia ko e *service* ko eni 'oku mau fiema'u ke 'avé ke tatau pe 'i Tonga ni mo e feitu'u 'oku faingata'a taha. Pea ko u faka'ohovale au he me'a 'a e Fakafongā 'o pehē 'oku totongi he kakai 'enau **ō mai**. Fakafongā ko hono mo'oni 'oku mau faka'amu ko e ngaahi me'a pehē na ke 'omai ke mau 'ilo'i he kau ngāue, he 'oku 'ikai ke mau tui 'oku tonu ke 'i ai ha taha 'i Tonga ni 'e faingata'a'ia ko e 'uhingá ko ha fa'ahinga me'a fakapa'anga, tautautefito mei he ngaahi motu 'i tahi.

Ko e me'a ko ia ki he nifó angē pe ko ia ko e tafa'aki nifo 'i me'a, hangē pe ko ho'o me'a, 'Oku fa'a fai pe foki 'a e 'a'ahi ki ai ko e faka'amu ko e a'u ki Siulai 'e 'oatu ha taha ta'aki nifo ke nofo 'i Niua. Ka ko e *health officer* ko ena na'e 'osi ako'i ki he ta'aki nifo. Ka ko u tui mahalo 'oku taka ilifia ai e kakai he taimi ko ē 'oku 'alu atu e tama ke ta'aki e nifó. Ka 'oku fiemālie pe ko eni 'e 'oatu e toketā nifo *dental therapist*.

‘Ikai ke u toe lave au ki he tu’unga faka-Patiseti, ko ia ko e me’a ko eni ‘a e Fakafofonga Fika 7 fekau’aki mo e tu’u ‘a e Patiseti. ‘Oku mo’oni ‘aupito pe ia ‘a e ...nau lave pe ki ai ‘anenai ‘a e ivi fakapa’anga ko ē pea toe *raise* pe Fika 4 Fakafofonga Fika 4 ke tau fakakaukau’i ange ha founa ‘e toe lava ke hū mai ai ha pa’anga ke ne fakalele ‘a e tafa’aki ko eni. Pea ko u tui ko u tui mahalo ko hano taimi pe eni ke fai hano tālanga’i he na’a ku ki’i lave atu pe ‘anenai ki he founa ko ia ki hono ‘ai ha *insurance* ‘a e Pule’anga ke toe lahi ai ha *responsible* e kakai he ‘oku lahi pe fa’ahinga founa ‘ikai ke u fu’u ‘alu fakaikiiki ‘oku mea’i pe he *economist* heni ka ko e ...mahalo ko e ki’i talanoa pe ia ki he anga e tu’u ‘a e Patiseti ia. Ka ko e konga lahi foki ‘o e ‘ū *project* ‘oku fakapa’anga he ngaahi va’a... ‘oku ‘asi pe ia he...kapau te mou me’a pe ki he *briefing budget briefings* ‘oku ‘i ai ‘asi pe ai ‘a e fakaikiiki ‘o e ngaahi *project* mo hono faitu’u ‘oku ha’u mei ai e silini. Pea ko e peesi 19 ki he 21 ‘o e palani, *Corporate Plan* ‘a e potungāue ‘oku toe ‘asi pe ia ai mo e fanga ki’i *project* ‘oku fakataumu’a pe ki he ‘ū *development funds* ko eni. Mahalo ko e ki’i me’a pe ia ko u tali atu e fehu’i pe ‘ikai.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ke ke ki’i fakama’ala’ala mai peesi 261 ‘e Minisitā ‘oku ou fakatonga’i hifo ko e tu’unga vāhenga e ki’i *sub program* ko eni ...

<003>

Taimi: 1645-1650

Paula Piveni Piukala : ... ko e 1.4 miliona pea ko e ‘ovataimi 1.5 miliona. Ko e ‘ātakai fēfē ‘oku lahiange ‘a e pa’anga ‘ovataimi he pa’anga vāhenga. Ko e ‘uhinga ke ki’i fakama’ala’ala pē Minisitā kau toki hoko atu.

‘Eiki Minisitā Mo’ui ; ‘Io hangē pē ko ‘eku lave ‘anenai ko e taha ia e ngaahi pole taha ia e ngaahi pole mo’oni ‘aupito pē hono *raise* hake, ke toe saiange hono *manage* ko ia ‘o e kau ngāue *human resources*. Hangē pē ko ‘eku lave ‘anenai ko e fo’i project lahi ia ‘oku mau fai mo e Pule’anga Nu’usilā ke lava hono mape’i lelei pē ko e **toko fi**ha ‘oku ngāue ai he faitu’u. Pea hangē ko eni ko hono ako’i e kau Pule Ngāue ki hono *manage* e *staff*. He ko e konga lahi foki e kau ngaahi palopalema ‘oku ‘ikai ke u lava fakamatata’i ke ‘oku mahino mo’oni ‘aupito pē ho’o me’a ‘au ki he fo’i fika. He ‘oku mahino ‘oku ‘ikai lava ke *manage* ‘a e *leave* ‘a e *leave* ‘a e kau ngāue. Pē ko e *vacancy* ‘oku ‘ikai ke *recruit in time*.

‘A ia ko e taha ia ko e *project* ko eni ‘oku mau fai mo Nu’usila ko e ‘uhinga ko e ngaahi palopalema pēhé ni. ‘A ia ‘oku faka’amu ke ne hanga ‘o solova pea ngaohi ha fo’i *system* ‘a ia ko ha *human resources management system* ke ngāue’aki ‘e he ‘etau kau ngāue ke nau lava pē ‘o tala he fo’i taimi pē ko iá ko hai fua ‘oku livi ko e hā fua e *position* ‘oku *vacant* fai mo *recruit* mai ki ai ha kau ngāue taimi ko ia. Pea faingofua ai ke ‘oua te tau sio ki he ngaahi me’a pēhé ni. Ka ‘oku mahalo *hopefully* pē Fakafofonga mahalo ko ‘ene ‘asi faka’osi mai ena he patiseti ko eni.

Hoha’a Tongatapu 7 pe kuo ‘osi lava he Patiseti e Potungāué ke solova palopalema he tohi tangi kau neesi/toketā

Paula Piveni Piukala : Ko ia, sai pē Minisitā ko ‘eku fie.. Na’a ku fifili pē au ia he’ene he ko e *pattern* ia ko ē ko ē ‘o e ngaahi tu’unga vāhenga hangē ko e peesi 258 ‘oku 2 miliona ka ko e ‘ovataimi 300000 pē. Ka na’a ku pēhé ‘e au ia fakatupunga he ‘ātakai ngāue. Ka ko u fie fehu’i pē au ia pē na’e, ko e patiseti ko eni na’a ne ‘osi *address* ‘a e fiema’u ‘a e kau ... na’a ku manatu’i pē na’e ai e tohi tangi ‘a e kau neesi ‘i ai mo e tohi tangi ‘a e kau toketā. Ko u fie ‘ilo pē ‘e au ia pē na’e ‘osi *address* e fo’i *issue* ko ia ‘i he patiseti ko eni pē ‘ikai?

'Eiki Minisitā Mo'ui : Ko ia Sea ko ia Fakafofonga 'osi *address* e ongo me'a ko eni.

Paula Piveni Piukala : 'A ia kuo 'osi kau mai ia he patiseti ko eni 'a e fo'i fakalelei na'a nau pehē tokua ke hiki.

'Eiki Minista Mo'ui: 'Io

Paula Piveni Piukala: 'E 'i ai ha ma'u pē ko e peseti 'e fiha he kuo ma'u hake pē ko u manatu'i na'e na'a nau kole 'enautolu 'a e peseti 'e 100 'i he hingoa pē *transparency*.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Ko ia Sea ko e taha foki eni ha ngaahi tali pelepelengesi ko e 'uhinga he 'oku mahino 'aupito pē. Na'a ku ki'i lave atu pē ki ai 'aneafi 'a e ngaahi lāunga pehé ni. Pea na'u tui au ia ko e kongā lahi 'a e mavahe atu 'a e kau neesi, mavahe mo e kau ngāue 'a e falemahaki ko e tupu mei he faingata'a ko ē na'e fepaki 'a e kau ngāue mo ia he 20, 21, 22 taimi Koviti. 'A ia ko e taimi ia na'e kau 'a e kau ngāue 'a e Potungāue Mo'ui 'i he faingatā'ia lahi he ngaahi *stress* mo e ngaahi faingata'a ko ia 'o e Koviti fu'u ta'u hokohoko 'e 3. Pea ko e me'a ia 'oku fakatokanga'i 'i māmani.

Lahi e nofo 'a e kau neesi ia mei he ngāue ko e 'uhingá ko e 'ikai ke... Ko u tui pē mahalo ko e taimi ia na'a ku *CEO* ai pea ko u toki fakakaukau pē na'e 'ikai ke mau mateuteu ki hono *counsel* mo hono tokoni'i kinautolu ke fakafokifoki mai mei he fu'u taimi pehē. Ko u tui au ia hono mo'oni na'e 'ikai foki ke 'i ai ha taha ia na'e 'i ai ha'ane 'ilo ha me'a pehē. Fo'ou ki he tokotaha kotoa, pea 'oku 'ikai ko Tonga ni pē ka na'e pehē 'i muli. Pea ko e 'osi ko ē fo'i ta'u 'e 3 ko ē Koviti na'e lahi 'a e mavahe 'a e kau ngāue ia. 'Ikai ke toe fie neesi e kau ngāue nau fie 'alu kātoa nautolu, ko e hā e me'a te tau ō ai 'o fai e ngāue ko eni ko eni ia te tau iku tokoto falemahaki tautolu ai. 'A ia ko u tui au ko e kongā lahi ia 'o e ta'efiemālie.

Ko e me'a ko eni ki he vahe ko u tui au ko e me'a pē ia 'oku mau talanoa'i pē 'e mautolu. Manatu'i foki ko e fa'ahinga, pea 'oku ai 'e te fiemālie ki ai 'a e kau ngāue pea ko u kole fakamolemole pē Fakafofonga ko u tui pē 'oku 'ikai ko ha me'a lelei ke tau hanga 'o 'ai e fu'u fika. 'E 'asi atu pē ia he patiseti ka ko u mahalo na'a tupu ai ha toe lotomamahi ia 'a ha kau kulupu...

<004>

Taimi: 1650-1655

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mālō Minisitā. Sea ko e 'oku 'i ai e pou pou ia 'a e motu'a ni ke tokangaekina e *ministry* ko eni tautautefito ki he kau ngāue he ka kuo tau 'osi mavahe foki tautolu mei he Minisitā Tā Kātoa e.

Ka ko u ko u fie tānaki atu pē ki he Minisitā 'a e fakakaukau ko eni. Na'e 'i ai e ki'i keisi ko e ongomātu'a na'e ō mai mei 'Amelika mo 'ena ki'i pēpē. Pea na'e *diagnose* pehē tokua 'oku kanisā pea 'ai hono sivi toto 'o 'ave ki Nu'usila pea fakafoki mai pea ko e taimi ko ē na'a nau hoha'a 'o fetu'utaki mai ka au ke ai ha'aku fetu'utaki ki he ki he keisi ko eni pea u faka'eke'eke atu 'o 'ilo 'oku pepa pē 'a e ongomātu'a ia 'i 'Amelika. Pea u kole nau feinga nautolu ki 'Amelika. Ko e ko e me'a ia na'e hoko 'e Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Kātaki pē 'e Fakafofonga ē he ko e Sea 'oku 'osi faka'ilonga mai. Ko e tu'utu'uni pē na'a ne me'a mai ko e haafe nima pea ko u tuli pē ki he taimi 'oku ...

Paula Piveni Piukal: Ke ...

Sea Komiti Kakato: Ka ke toki hoko atu he ‘oku he ē.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai. Tui kote tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki he toe liliu mai ki he Fale Alea ka koe’uhí na’e toloi ‘etau Fale ‘aneuhu ke toki foki mai ‘o fakataha he 3:00 pea hangē pē ko e taimi angamaheni ko eni e Falé ‘oku fa’a mālōlō pē Fale he 4:00. Ka koe’uhí ko ‘etau ngāue he tu’ataimi ko eni ke feinga’i ke fakakakato ‘a e Patiseti e Pule’anga te u fokotu’u atu Hou’eiki ke hoko atu pē e fakataha ki he 7:00 ‘aefiafi pea ko e ni’ihi ko eni e kau Fakafofonga ‘e toko 14 ko ē ‘oku kau atu ki he Konifelenisi ‘e lava ‘o fakakakato atu ‘enua fatongia ki he haafe ‘a e valu ‘a ia ko e Polokalama Huufi ia ‘a e Konifelenisi e Siasi Uēsiliaana Tau’atāina ‘o Tonga. Kapau ‘oku mou laumālie lelei pē ki ai te u kole atu ke tau liliu ki he Komiti Kakato kae hoko atu pē hono tataki kimoutolu he Sea ‘o e Komiti. Poupou pē ki ai? ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai Sea ko ‘eku tu’u ‘a’aku ia ‘o tali ke fetongi ko ē ki he Sea ‘o e Komiti Kakato mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Pea na’e liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki mou kātaki pē fakamolemole he na’e ‘i ai pē me’a na’e tokanga ki ai e Sea he haafe e ka ko ena ‘oku ne ‘osi me’a mai ‘aki ke tau hoko atu tautolu ‘oku ‘i ai pē ni’ihi ‘oku me’a ki he polokalama pea ‘e pau pē ke ke me’a kae kei hoko atu pē feme’a’aki. ‘Io hoko atu Tongatapu 7.

Fokotu’u Tongatapu 7 na’a lava Potungāue Mo’ui tālanga’i ha keisi ngali fihiki kongape ngāue fakasevāniti he fakahoko fatongia

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea ka ko ia Minisitā koe’uhi na’a ku ‘ilo’i ‘oku ‘i ai ‘ena pepa pea nau hanga au ‘o *advise* ke na feinga’i e leka ki ‘Amelika. Ko e ko ‘ene tau atu pē ki ‘Amelika ‘o leleaki’i ki he *emergency* ko e *diagnose* ko ē ko ē na’e ‘omai ko e niumōnia. Ko ‘eku fokotu’u fakakaukaú pē ‘e lava ‘e he potungāué ‘o ‘oange ha fa’ahinga *space* ki he kau Toketā ke nau hanga ‘o tālanga’i ha keisi ha natula pehe ni hangē ‘oku ki’i fihiki he ko u tui ‘e ‘aonga ‘aupito e *discussions* ‘a e kau *expert* ke kimu’a ‘oku nau hanga ‘o he ko e me’a mālie he na’e fakakikihi e fāmili pea mo e mo e falemahaki ki hono **remove** ko ē pēpē he ko e fakamatala ko ē na’e ma’u mei he Toketā ko ē mei he *emergency* ko ē ‘a ‘Amelika ka ne tuai hono ‘oange ‘e matu’utāmaki e leká ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ke faka’ai’ai ha fa’ahinga *environment* ‘ataakai ‘e lava ke **ō m** mai mo ha ngaahi keisi ‘oku fihiki pehē ki ha fo’i *space* ‘a e potungāue ...

<005>

Taimi: 1655 – 1700

Paula Piveni Piukala: ... Ke nau lava tālanga'i ai e ngaahi keisi mamafa pehé ni, mahu'inga 'aupito Sea. Ko e me'a eni ia 'oku ou fa'a fakatalanoa ai e mahu'inga ko ē ke tau hanga 'o fakatokanga'i hotau ngaahi fatongiá mo e ngaahi tu'unga fakasevāniti. He 'oku tafe pe 'a e fa'ahinga fakakaukau ko iá 'o a'u pe ki he kau ngāue fakapule'angá.

Ko e uá pe Minisitā ko e konga ia ko eni ho'o 'a e patiseti ko eni ki he mo'uilelei. Ko e vakai 'a e motu'á ni 'oku fu'u si'isi'i pea 'oku 'ikai ke fu'u 'ata, 'oku 'ikai ke 'asi mai kitu'a. Na'e fai ko ē 'etau ki'i sivi mo'uilelei ko ē hení na'e ma'u hake hoku suká 'oku 'i he 15.7 ia. Pea *advice* leva 'e he

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, tāne'ine'i ke fa'a tuputamaki vave e Fakafofongá 'oku suka, mālō

Paula Piveni Piukala: Pea *advice* leva he 'e

Sea Komiti Kakato: Ko e hā Minisitā Leipa

Paula Piveni Piukala: 'E he ta'ahine 'oku toketā hení ke 'omai ha'aku *medication*

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki na u fakalea atu pe au ta ko e me'a 'oku fa'a tuputāmaki vave ai e Fakafofonga 'oku suka, 'oku mā'olunga

Paula Piveni Piukala: Pea na'e ta'ofi mai leva 'e hoku hoá kae 'ai e ki'i liliu e kaí, ko e 'uhingá pe ko 'eku fie poupu ki he potungāue ko ení. Na'e liliu leva 'eku kaí he fo'i 'aho 'e 21 pea kau mai mo e ongo fāmili 'e toko 2 'o mau fononga he ki'i fo'i, ko e sivi atu ko ē he 'osi e fo'i 'aho 'e 21 Sea 8.2 'a e fakanatula. Ka ko u tui 'oku totonu ke 'asi mai meí he va'a mo'uilelei ko ení ke nau **ō mai** 'o *educate* e kakaí, *it's all in the mind* ke nau lava 'o tokoni ki he anga e ngāue 'a e potungāué.

Ko e fokotu'u fakakaukau pe eni ia, na'a lava ke 'ai ha ki'i *levy* he ngaahi me'akai ko eni ko eni me'akai. Ko e *levy* ko ia ke fakafou mai ia ki he falemahakí, **kuo pau** pe ke totongi **kuo pau** pe ke 'i ai ha totongi 'a e kau ngāue 'oku nau feilaulau aí. *One way or the other*, ka tau feinga'i ko eni 'oku tau lava pe 'etautolu 'o 'ai he sipotí 'a e ki'i *levy* ia he *foreign exchange*. Ka ko e sipotí ia *it's not as critical*, ka 'i he fakahoa ki he 'etau, 'a ia ko 'eku sio pe 'e Sea ko e patisetí ia 'a e potungāue ko ení 'oku 'osi vahe ka 'oku hangē ko e lave ko ē ko e 'a e Minisitā ki he **Contingency Fund**. Ko e *allowance* 'oku 'omai 'e he Laó ko e peseti 'e 5 ke 'i ai ha fa'ahinga *flexibility* pehē 'i he Potungāue Mo'uí.

Na'á ku sio hifo au ki hono vahevahe ko ē ko e **Contingency Fund** 'i he ta'u kuo 'osí na'e 'alu pe ia he me'a kehekehe ia *not as critical* 'o hangē ko hono *refer* e kau mahakí mei Tongá ni ki tu'apule'anga. 'Oku mahu'inga ia ke tau tokanga'i ke kau kātoa, 'oua 'e *selective*, 'oua 'e filifilimanako.

Ko e faka'osí pe 'e 'Eiki Minisitā ko u fie 'eké, 'oku 'i ai e polokalama ko e *HIS, Health Information System*. Ko e fo'i *project* foki eni ia 'a e *E-government* ka ko e konga ia na'a mau hanga 'o *consider* 'o *factor in* 'a e fakakaukau ko ē *satellite communication connectivity*. He na'e 'i ai e, na'e talanoa'i e 'ū me'a ko ení he taimi ko iá, ko e 'uhingá ko e ngaahi **remote health centre** 'i he ngaahi motu Vava'u mo Ha'apai pehē foki ki Niua. He 'ikai ke mahu'inga mālie 'a e fakakaukau 'a hono fakakomipiuta'i 'a e fu'u fo'i sisitemi 'o e falemahakí kapau 'oku 'ikai ke kakato 'a e ngaahi **health centre** he *connect* mai ki ai kae lava ke tñaki e *data, data* lelei te ne *inform* e faitu'utu'u ní.

Ko e fehu'i 'oku lava 'e he polokalama ko eni 'o ne fetu'utaki mo e ngaahi **health centre** 'o a'u ki Niua.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pe 'o ...

<006>

Taimi: 1700-1705

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'Io, tapu pe mo e Sea, ko e

Sea Komiti Kakato: Me'a mai me'a mai pe Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'Io, ko 'eku 'uluaki tali pe ki he fakamālō atu ki he fehu'i ko eni ko u tui ko e fehu'i ko eni 'oku *relevant* tautautefito ki he ki'i pēpē ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'oku te'eki ke u fu'u lave au 'o lave ki he *case* he 'oku 'ikai ke u fu'u **ma'u** lelei ki hono fakaikiiki.

Ka ko e *guess* ko e mahalo ko e ko e mo'oni 'aupito e 'a e fiema'u ia ko ia 'a e *forum* ke talanoa'i 'a e kau toketa. Pea 'oku ko e taha ia e ngaahi *core values* e Potungāue Fakafofonga 'oku fiema'u ia ke nau ngāue fakataha. **Fiema'u** ke 'ata **kitu**'a 'a e tu'utu'uni pea fiema'u ia ke *criticise*. 'A ia 'oku 'ikai ko **ha** me'a ia 'oku ta'ofi ko e me'a ia 'oku faka'ai'ai ke mahino ki he tokotaha kotoa 'e lava ke ne **make a mistake**.

Pea ko u tui ko e pea ko e kātoa ko eni e kau tau tefito ki he kau *specialist* 'oku nau hanga 'o pou pou'i ke nau *open* ki he kau *specialist* muli mo talanoa'i e ngaahi *difficult cases* ko e 'uhinga pe 'e mahino pe ia 'e ha'u 'e hela'ia pea taimi 'e taha pea 'oku fakanatula pe ke 'i ai e tōnounou. Pea ka ko e me'a mahu'inga tahá 'a e 'a 'enau hanga 'o *respect* 'a e *patient* pea ko u tui ko e ngaahi *core values* pe ia 'oku 'ohake pe ia ko e me'a. Ko u tui ko e me'a ko ia 'osi mea'i pe ia he kau ngāue faka-Pule'anga fiema'u ia ke ai e tokotaha ngāue faka-Pule'anga 'oku ne fai e me'a ko ia. 'Ikai ngata pe he Potungāue Mo'ui ka 'oku mahu'inga foki e Potungāue Mo'ui koe'uhinga ko e tautautefito ki he fanga ki'i fānau pea 'oku mo'oni 'aupito e fakamatala ko eni pea te toki fai ha faka'eke'eke ki ai pe ko e hā e 'uhinga na'e hoko ai e me'a ko eni. He 'oku lahi pe 'ene hoko 'ana 'i mamani 'a e taimi 'e taha 'oku 'ikai ke maa'usia 'a e tau pehē pe 'a e *diagnosis* totonu ko e 'ikai ke **sai** e *communication*.

Pea ko u pou pou pe au ki he *comment* ko ia 'oku ou tui ko e me'a pe ia ke fakalelei ke 'oua 'e hoko 'i hotau ki'i fonua ko eni. Ko e talanoa ko eni ki he **HIS**, ko 'eku ma'u 'oku lava pe 'o tānaki mai 'oku 'i ai e sisitemi ko e **TOBUYER** 'a ia ko ē ko ia 'oku ne hanga 'o tānaki mai *data* mei he 'ū *health centre* 'oku nau *connect* mai pe ki he **HIS** 'a ia 'oku ne hanga 'e ia, 'o lava pe ke te *access* he *internet* ka ko e kātoa e 'u *health centre* 'i Tonga ni kau ai mo e ongo Niua 'e lava pe ke te 'ilo'i ai 'a e lahi 'o e *stock of supplies*, tokolahi e kau ngāue mo e tokolahi e *agents* 'oku sio ki ai 'oku *real time* ia.

Tukukehe kapau 'oku ai ha fanga ka ko e taumu'a ia ke pehē ko e 'uhinga ko e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a e, na'e me'a ki ai e Fakafofonga mei Niua fiema'u ia ke mau lava *monitor* mei Tonga ni 'oku **access** 'a e tokotaha kotoa 'i Tonga ni tatau ai pe, pe ko fē **i** he, ki he *services* 'oku hao mo *quality* hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Minisitā. **A ia** ko e ki'i tali nounou pe ki ai tukukehe kapau 'oku ai ha'aku ngaahi tōnounou 'ikai ke u maa'usia ka ko 'eku mahino'i ko e taumu'a ia ke lava **access** e fo'i poini kotoa, 'oku 'i ai e *World Health Centre* 'i Tonga ni, mālo.

Fehu'ia Tongatapu 7 ha fokotu'utu'u Pule'anga ke ngāue'aki fetu'utaki satelaite *Starlink* ke fakalalakaka fetu'utaki mo e ngaahi feitu'u mama'o 'i he 'initaneti

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu'inga foki Sea 'a e mahu'inga ko e ko ē 'o 'etau *modernise* pea ko e *project* ko eni 'a falemahaki 'a e *HIS* mahu'inga e *connectivity* ia. Ko e mahino pe ia kiate au na'e 'omai e fakakaukau e *Kacific* ki he Pule'anga pea ki he Fale ni ka na'e 'ikai ke nau *embrace* e fakakaukau ko ia ka ko e fakakaukau ko ia 'a e laumālie ia 'i he *redundancy* pea mo *connectivity*. Ko u fie 'ai ange pe 'e au ki he Palēmia mo 'ene ngaahi *project* ko eni 'oku 'ai he keipolo pe 'oku ai ha'ane fakakaukau ki hono *strengthen* 'a e mahino ia 'oku 'osi paasi tautolu *water under the bridge* 'a e Kasifiki.

Ko e me'a ko ē *ke tau* toe feinga ke tau heka ai 'osi tomui ia ka ko e ui ko e vaka fo'ou eni 'oku paasi hake 'i mu'a 'ia tautolu 'e *Starlink* ka ko u 'eke'eke pe ki he Palēmia pe 'oku ai ha'ane fa'ahinga fakakaukau ki he *strengthening* e *connectivity* koe'uhi ko e ngaahi *project* ko eni e *E-Government* tautautefito ki he me'a ko eni hangē ko e ma'a e ko eni na'e fakalave ki ai 'a Niua 17 mahu'inga 'aupito ke lava 'a e *specialist* ia mei Tonga ni 'o *observe* atu *in live communications* 'a e me'a 'oku hoko ka ne ...

<007>

Taimi: 1705-1710

Paula Piveni Piukala: ... ha faitu'utu'uni lelei 'i he *patient*. Ko u fehu'i pē au ki he Palēmia pe 'oku 'i ai nai ha'anau fokotu'utu'u he neongo kātoa 'etau fakalalakaka, feinga ke *modernise* e, ka 'oku nofo kātoa pē he mahu'inga e tekinolosiá pea mo e *connectivity*. Ka u toki hoko atu.

Fakahā Pule'anga fai pē ngāue fekau'aki mo e feinga ke ngāue'aki tekinolosiá ki he ngaahi feitu'u mama'o kau ai hono fakakaukau *Starlink*

'Eiki Palēmia: Nau mei tu'u hake pē au 'o 'io Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakató. 'Io 'oku fai pē ngāue ki ai. Hangē pē ko ē ko 'eku fakahoha'asi e Falé ni kimu'á 'a e ngaahi me'a na'e fai e sio ki ai, ko e *Starlink* ia *is an option* pe ia. Kae hangē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā Mo'uí 'oku 'osi lava pē he ... 'o *download* mai 'a e *data* mo e me'a. Ko 'etau sio foki ko ē ki mulí 'i he 'etau pehē 'oku lava pē faitafa mei hē kae pule'i atu 'e he tama ko ē mei hē. 'Oku tokosi'i, 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko hai e tokolahi 'o e kau toketā te nau lava 'o fai 'a e ngaahi ngāue *remotely* pehē. 'A ia ko e 'uluakí ia pe 'oku 'i ai ha taha 'e lava 'o fai 'a e ngaahi ngāue pehē.

Ko e uá pē hangē ko ē ko e laú ko e, pe 'oku fiema'u ai pe 'oku sai ange pē 'a hono 'omai hangē ko e keisi mei Niuá ke 'omai ki heni ki he kau toketā 'oku nau lava 'o fai 'a e ngāue ko iá *face to face* nau 'i he *operating table* ka fiema'u ha, ka 'ikai ke a'u ki he lēvolo ke faitafa atu pē mei Tongá ni ki Niua pe ko Vava'u mo me'a. 'A ia ko e *demand* pe ko e *requirements* 'e tipeni mo ia 'i he lēvolo ko ē 'o e fakahoko fatongia 'a 'etau kau *health practitioners* pe 'oku nau lava 'o a'u ki ai. Ka 'oku 'io 'e Fakafofonga, 'oku fai e feinga ko e 'uhingá pē 'oku 'omai foki he *cable* ia 'a e me'a fakalukufuá ka ko e *TCC* mo e *Digicel* te na *distribute*.

Mau *currently consider* 'a e *Starlink* 'oku, 'a e 'ū fehu'i ko ē na'a ku lau ki a'í ke 'omai ha'anau tali ki ai. Hangē pē ko ē na'a ku laú pe 'inivesi 'i Tongá pe 'oku 'ikai ke 'inivesi ia 'i Tongá ni kae 'omai pē 'enau tisi 'anautolu mei Fisi pe ko Nu'usila kae 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ki Tongá

ni. Ko e hā 'ene *affect* 'a e ongo *local operator* ka mate ongo ua ko ē 'e mole e ngāue 'a e kau Tonga ko iá. 'Osi ange ko iá 'oku 'ikai ke 'i ai ha *local investment*. 'A ia ko e fa'ahinga fehu'i pehē pe ia 'oku tonu pē ke 'ave kia nautolu pea ko e tonu pē ke nau 'omai e talí ke fakafiēmālie ko e 'uhingá pē kae toki hoko atu.

Ka ko e ki'i tali nounou pe ia Fakafofonga hangē pe ko ia, ko e kau 'a e *health information system* he kau ia he ngaahi *system* 'oku fakahoko 'e he *Health very successfully*. Hangē pē ko ē ko 'ete lava pē 'o ma'u e lekooti e kau *patients* mo e me'á he, ha taimi pē mo e fanga ki'i me'a pehē. 'Oku, pea ko u fakamālō ai ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui he ngaahi ngāue ko iá mālō.

Fehu'ia Tongatapu 7 pe 'oku malava ke liliu 'o ngāue faka-*shift* kau ngāue falemahaki koe'uhi ko e lahi ngāue 'ovataimi

Paula Piveni Piukala: Ko e, fakamālō atu ki he Palēmiá he ngaahi tali ko iá. Mahalo pē 'e toe 'i ai pē ha ki'i faingamālie ke u toki lave ki ai. Ka ko e, ko 'eku fie fehu'i pē ki he Minisitā Mo'uí fekau'aki mo e me'a ko ē na'a ku 'uhinga ko ē ki ai 'oku, 'oku, 'a e 'ovataimí. Pe 'oku, ko e mahino ko ē kiate aú leva 'oku tau ngāue 8, 'oku 8 ki he 4 leva. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakakaukau ke liliu 'a e sipinga 'o e fakahoko ngāue 'a e falemahakí ke *shift*? 'E fakama'opo'opo mai leva e 'ovataimí he'eku laulau hifo e 'ovataimí 'oku 'osi a'u atu pe ia ki he 4 miliona pe ko e 5 miliona. Pē 'e lava 'o fakakaukau *shift* kae, ke ngāue ke mahino 'e 'i ai pē toketā 'i he taimi po'ulí ka 'oku 'ikai ke nau toe 'ovataimi nautolu, nau *shift* nautolu pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga faingata'a'ia ai?

Taha e pole fehangahangai mo e Potungāue Mo'ui ko e tokosi'i fakakau ngāue

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Fakafofonga. Hangē pē ko 'eku lave 'anenaí 'e tipeni, 'e toki makatu'unga pē foki ia he tokolahi e kau ngāue hangē ko e *demand*. Taha 'o e pole 'o e tafa'aki ko ení ko e 'ikai ke lava 'o *predict* pe te nau 'ilo'i e *demand* ko hai 'oku puké, ko e toko fiha, ko e hā e, hangē ko ení te u fakatātā 'aki. Kapau 'e 'ohovale pē 'oku 'i ai ha fo'i, fo'i fakatu'utāmaki he pooni, lavea ha toko 5. 'A ia ko e fo'i, tau pehē pē ko e fo'i tafa ko iá 'e fiema'u e *surgeon*, fakamohe, fiema'u mo e kau *theatre staff* 'e toko 4, fiema'u mo e kau ngāue he *ICU*. 'A ia 'oku, 'e *blow up* e fo'i me'á ia. 'Oku fa'a ...

<001>

Taimi: 1710-1715

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... hoko e, ko e taha eni he ngaahi 'elia ko ē 'oku tokosi'i, *ICU*, *specialise nurses*, ko e *specialise doctor*, 'a ia ko e taha ia 'i he ngaahi *challenges*, pea 'oku hangē ko 'eku lave ko ē ki he *system* fo'ou ko eni hono 'ai 'a e *human resources management system* 'oku mau ngāue ki ai mo Nu'usila, ke lava 'o toe ki'i *more efficient* ange anga hono *control* 'a e fo'i *process* ko ia. 'UHINGA ke mahino ko hai kapau te ke *leave* he māhina kaha'u, pea ke *leave* he māhina kaha'u, kae 'oua te ke *leave* koe he mahina kaha'u pea, ka ko e fo'i me'a foki 'e taha manatu'i foki 'oku lahi pē mo e ngaahi me'a kehekehe.

Kae kehe ko e fanga ki'i pole ia 'oku mau feinga pē ke *efficient* ka 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ke tonu ke, 'oku ou tui 'e kei *priority* pē 'e kei pule pē 'a e tokanga'i 'o e mahaki. Kapau 'oku fiema'u 'e he mahaki ia ke tokanga'i 'i he taimi ko ia, pau pē ke lele 'a e *overtime* ia he taimi ko ia. Ka ko e fa'ahinga me'a pē 'oku faingofua hono talanoa'i ka ko e taimi ko ē *in practice*, mahalo ko e polé ia Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia he *normal on call* ‘e Minisitā, kou fakatokanga’i ‘i he’eku ta’ahine ‘ohovale pē ‘oku *on*, ko e taimi ko ē ‘oku *on call* ai ‘oku toutou lele ki falemahaki, ko ‘eku fakakaukau, ‘i he fakakaukau ko ia, *shift*, ngāue ‘aho ‘a e Toketā ko ē, ngāue po’uli ‘a e Toketā ko ē, ke *shift*. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke toe fai ha *overtime* ia ‘oku *shift* pē, pē ‘oku ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fai pehē ‘oku ‘ikai ke tokolahi fe’unga, ko ‘eku ‘uhinga pē ke tokoni ki he’etau fakakaukau.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Io kapau leva ‘oku ‘i ai ha tafa’aki ia ‘oku ‘ikai ke lava ‘o *shift* mahino ko e tokolahí. Ko e fo’i me’a lahi pē ia kapau ‘oku ‘ikai ke tokolahi pē ko e toe fiema’u ia ke toe tokolahi ange ‘a e kau ngāue ‘i he fo’i taimi ko ia. ‘Ikai ke toe lava ‘e he tama ia ‘e taha ‘o ngāue ‘o fai tokotaha. ‘A ia ko e fanga ki’i me’a ia ‘oku, ka ‘oku hangē pē ko e ngaahi fakamalnga ‘anenai ‘oku fiema’u ‘a e *safety* ki he mahaki pea mo ‘emau tokanga pē ki he *safety* ‘a e kau ngāue. ‘A ia ko e fanga ki’i me’a ia ‘oku faka-palapanansi ko e taimi ‘e taha ‘oku faingata’a ki ai ke ‘ai ko fē fo’i palanisi, na’a ‘osi angé ‘oku fu’u lahi ‘a e ngāue ‘a e kau ngāue. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Faka’osi pē au Sea ko e Minisitā Pa’anga, ki he fakatonutonu ko ē na’e fai mei he Kōmiti Pa’anga, ‘e peesi 244, ‘ikai peesi 259 mo e peesi 260. Na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fakatonutonu ai ‘o fekau’aki pea mo e *original estimate*, fie ‘ilo pē ‘e au ia ki he Minisitā Pa’anga pē ko e hā ‘a e **ātakai** ngāue na’e tupunga ai ‘a e fehalaaki ko ia. He ‘oku fakafehu’ia pē ia, he ko e pē ko ē pē ‘oku fai ai ‘a e fakatonutonu?

Ko e tali ko ē na’e ‘omai mei he potungāue, talamai ke tali ‘a e fakatonutonu, ka ko e fakatonutonu ‘oku fai pē ia ‘i he tepile ko ē ‘oku ‘ohake ko ē hena ‘i he 259. ‘Oku ‘ikai ke, me’a ní ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi tepile ‘oku *depend* ‘a e *amount* ko ia ‘i he ngaahi fo’i *value* ko ē, ‘ai hake ‘a e 259 ‘e kalake. Ko ia, ‘oku liliu ‘a e ‘u mata’ifika ko ē ka ko e tui ‘a e motu’a ni, fakafika, ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘a e liliu hē, ‘e ‘i ai ‘a e tepile ‘oku makatu’unga ‘a e, ‘i he ngaahi mata’ifika ko ē ‘oku totonu ke liliu, pē ko ē pē ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, tapu atu Sea tapu atu ki he Hou’eiki Kōmiti Kakato kae tali atu ki he Fakafofonga. ‘Io, ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e liliu ko ia na’a tau fakahoko he *original estimate* ko e liliu ko ia pē, ko e fo’i kongā pē ko eni na’e hā ai ‘a e ki’i kehekehe ka na’e fai ki ai ‘a e liliu. Ko e toenga foki ‘a e me’a ko ē kimui ki he Patiseti ko eni kimui hangē ko e ‘Esitimetī ko eni ko e ta’u ia ko ē kimui ni, ka ko ē ia ko e ta’u pē kimu’a, mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘Alu hake angé kalake ki he peesi 256. 254 mo e 256. 254, kamata mai mei he 254.

<002>

Taimi: 1715-1720

Paula Piveni Piukala: ...Ko ia ke sio ki he *total* ko ē ko ē ‘o e polokalama 2, **11,961,300**. Ko e *total* ia ‘a e *value* motu’a. Ko e liliu ko ē ki he *value* fo’ou ‘oku totonu ke liliu e *total* ko ē. Ko e tokanga atu pe ‘a’aku ki he *technicality* ‘o e *document* ‘oku ‘ai ke tau paasi ko e Lao mo ‘ene *accuracy*.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia ‘o Tonga me’a mai.

'Eiki Palēmia: Sea ko e Lao foki ko e *amount* ko ē ‘o e ta’u ko eni ka hoko mai. ‘Oku ‘ikai ko e *amount* ko ē he ta’u kuohili pe ko e ta’u atū. Ko e ‘ai pe ko e ki’i fakama’ala’ala pe ko e fakatonutonu ko e ‘uhinga pe ko e pehē ko e lao ē ko e lao hangē pe ‘oku mou me’a ki ai ‘i mu’a ko e me’a ko eni ki he ta’u fakapa’anga hokoó. Pea ko e ki’i kole fakama’ala’ala pe taha. Sea kapau te tau lele’aki e founa ko eni he ‘ikai ke ‘osi e potungāue ‘e taha ia he ‘aho ‘e taha. Na’e ‘ikai ke u fa’a tu’u ‘o fakatonutonu ki he Fakafofonga he ko e ‘uhingá pe na’e lahi e taimi na’e ‘i tu’a ai pea tuku ke ki’i me’a ko e ‘uhinga pe na’e ‘i ai pe ‘ene ngaahi me’a na’e fie tokanga ki ai. Ka ko e ‘uhinga pe eni ia ki he’etau founa ngāue Sea ko eni ko e 5:00 eni toe ‘a e potungāue ‘e 10 tupu. Ko e anga pe tapou pe Sea mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia, ‘e Fakafofonga ko e 259 na’a mou ‘osi fakatonutonu ē ‘i he ha koā Komiti pea na’e tali he komiti ‘o e Potungāue Pa’anga ‘a e fokotu’u fakatonutonu ko eni ‘o fakahū mai ‘i he peesi totonu.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ka ko e *total*.

Sea Komiti Kakato: Ko e 259 ia. Ko e 260 tali he Potungāue Pa’anga ‘a e fokotu’u fakatonutonu ko eni pea fakahū mai he peesi totonu., ‘a ena ia ‘oku faikehekehe ai ‘i he kulupu 12xxx. ‘A ia ko e 60,800 ‘a ia ko e kehekehe’aki ‘a e 2,200. Pea pau leva ko e fakatonutonu ia ko u kole pe ki he Feitu’u na ke ke me’a ki ha me’a ‘e taha ka tau fokotu’u ā e Patiseti ko eni ke tali. ‘A ia na’e ‘i ai ‘a e ‘ū me’a ‘oku kehekehe 260 mo e 259.

Paula Piveni Piukala: Ko ia kehekehe’aki ‘a e 200000 tupu Sea, 268.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku he ‘oku *impact* e fo’i liliu ko ē ko ē he ongo peesi ‘i he ngaahi tēpile ko ē ‘i mu’a tatau ai pe mo e ngaahi tēpile tolu, tēpile 4, tēpile 5, tēpile 6 kātoa e ‘ū tēpile.

Sea Komiti Kakato: ‘Io 361, 362.

Paula Piveni Piukala: ‘Ohake pe au ke tokanga’i he Fale ni ko e ‘uhingá ko e mahu’inga ko ē ke fakatonutonu ‘a e ‘ū fika ko ia mei he Potungāue he hili ko ē ko ē hono tali mo e ngaahi fakatonutonu Sea, he ko e anga ē ‘enau ...’oku ‘uhinga pe ‘eku ‘ohake he na u toki fakatokanga’i pe ia ‘e au he na’e toki ‘omai pe ‘enau talí ‘anautolu pea ko e fo’i tali na’e pehē ni, tali ‘e he potungāue ‘ikai ke nau toe ‘omai ‘enautolu e *implication* hono liliu e mata’ifika. Pea ko e taimi ko ē na u foki mai ai ko ē he sio ki he ‘ū mata’ifika ko u fakatokanga’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko e ‘uhinga pe ke fakatokanga’i ke fakatonutonu mai. He ko e liliu ko ē ‘oku totonu leva ke II ke holo’aki ‘a e *total* ko ē fo’i polokalama ke 268000. Kaikehe ka ko e poini pe ia Sea pea ko u tukuange atu ‘e au Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ka u ki’i miniti faka’osi ko eni ke u ‘oatu mu’a e ki’i fo’i me’a ko eni ki he Minisitā Mo’ui. Ko e ‘uluaki ko e talanoa ko eni ki he ‘ovataimi.

'Eiki Palēmia: Sea te ke faka’atā pe koe ke laulau houa e Fakafofonga ko eni Sea, ‘ai ke tau fakapotopoto pe.

Taniela Fusimālohi: Ki'i miniti 'e taha pe, miniti pe 'e taha.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e miniti 'e taha ko koe te ke 'alu koe 'o 'ova he miniti 'e taha. Pea ko e tu'ofīha eni Sea e me'a 'a e Fakafofonga ni ko e anga pe 'o 'ai atu ka 'ikai 'e 'ikai pe ke tau 'osi tautolu.

Sea Komiti Kakato: 'Oku mo'oni pe Feitu'u na 'Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Fehu'i faka'osi ki'i miniti pe 'e taha pea 'osi, ko e fehu'i pe ki he Minisitā 'a e tafa'aki ko eni 'e Sea ki he *medical supplies* ko e fie 'ilo pe ia he koe'uhī 'oku mahino ko e faito'o ko ē ki he suka 'a ia ko e *NCD* mo e toto ko ia 'oku ne *consume* lahi taha 'a e pa'anga ko eni 'oku *available* ki he Patiseti ko eni. Ka na'a ke pehē foki 'anenai 'oku fa'a toloi 'a e *procurement* ka ko e pehē 'e he Fakafofonga 'oku 'i ai 'a e mahino mai 'oku pehē 'e he kakai 'oku hala pe faito'o ia ko ē 'oku 'ikai ke *order* mai koe'uhī ko e nounou 'a e seniti ko ē 'oku 'oatu. Pea **mo** e fakama'ala'ala ange pe 'oku ma'u mei fē 'a e ngaahi faito'o ko eni pe 'oku 'omai mei Nu'usila pe ko ...he ko 'eku ma'u 'oku hangē ko *India* 'oku 'omai mei ai 'a e *supply* ko eni. Pea ko hono ua...

<003>

Taimi: 1720-1725

Taniela Fusimālohi : ... Sea ke ki'i tali mai ange 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e tafa'aki ko eni ki he fakavahavaha fānau he 'oku 'asi he'ene polokalama ko eni ka 'oku 'ikai mahino pē ko e fē 'oku *fund* mei ai. 'Oku mahino mei he'ene lipooti 'oku ma'olunga 'a e *fertility rate* 'a Tonga ni, ko e sio eni ko ē ki he kaha'u. Ka 'oku mahino mai 'oku hangē 'oku ki'i tukutuku pē tafa'aki ko eni 'oku 'ikai fai ha tokanga ki he tafa'aki ko eni ki he ...

'Eiki Palēmia : Kau eni he miniti 'e 1 lōloa taha eni Sea 'oku tau fekuki mo ia. Ko e 'ai pē eni ia Sea 'oua te ke ilifia koe ki he'enua fa'a lau atu, tu'utu'uni ko e 'osi pē 10 'osi. Hangē ko 'eku lau ...

Sea Komiti Kakato : 'Ikai 'oku

Taniela Fusimālohi : Sea ko e ongo fo'i fehu'i pē ia.

'Eiki Palēmia : 'Oku nau hanga 'enautolu 'o ngāue kovi 'aki ho'o anga'ofa Sea. Kole miniti 'e 1 faai atu eni miniti 'e 5.

Sea Komiti Kakato : Mo'oni 'aupito 'aupito pē Palēmia, tangata kātaki lahi au.

Taniela Fusimālohi : Kātaki pē 'Eiki Palēmia kae tukuange mu'a ke ne tali mai. Pea ko e faka'osi Sea ko e kole mu'a ki he *PSC* ke tukuange 'ovataimi ia 'a e kau toketā mo e kau neesi he 'oku pehē ko e 'ova ko ia he peseti 'e houa 'e 40 he uike pea puke ia 'enautolu.

Sea Komiti Kakato : Sai tali mai 'Eiki Minisitā Mo'ui ē ka tau 'unu ē.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Mālō Sea ko e 'ovataimi ia kuo 'osi tukuange pē, 'a ia 'oku 'ikai ke toe fakangatangata. Na'a ku 'osi lave pē ki ai 'anenai tautautefito ki he kau *technician*, kau toketā mo e kau neesi. Ko e me'a ko eni ki he 'ota na'a ku ki'i lave pē ki ai 'anenai hangē kiate au na'a ku 'osi lave pē ki ai fekau'aki mo e kau *middleman* ko e *challenge* ia ko ē 'oku tau ma'u ko e meimei 'oku 'ikai ke fa'a tau lava 'o hū ki he 'u kautaha lalahi. 'A ia ko e 'uhinga

ia ko ē 'oku fai ai e ngāue ke *accredit* 'a e 'u *pharmaceutical* ko eni 'a Tonga ni, kae lava 'o tau hū ki he ngaahi kulupu lalahi. Pea na'a ku toe lave pē 'anenai ko e ngāue ia mo e *health corridor* ko ia 'a Nu'usila na'a lava ke kau 'a e fanga ki'i fonua he Pasifiki 'i he ngāue ko ia 'oku fai e he *Pharm Med* 'i Nu'usila 'ene hanga 'e ia *order* mai 'a e *drugs*. 'Oku mai kei toe talanoa pē ki ai mo e toe kulupu kehe Sea 'oku fai pē ngāue ki ai 'oku te'eki ke me'a mai ka 'oku mahino kia mautolu 'a e 'u pole ko ia ko e 'uhinga pē ko e fanga ki'i *small suppliers*. Mālō.

Pālōti 'o tali Vouti Potungāue Mo'ui

Sea Komiti Kakato : Fokotu'u pea kuo pou pou ko ia 'oku loto ke tali e vouti ko eni fakahā 'aki e hiki ho nima.

Tokoni Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Eiki Sea loto ki ai e toko 21.

Sea Komiti Kakato : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki nima.

Tokoni Kalake Tepile : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto pehē.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue

Sea Komiti Kakato : Hoko Potungāue Ako ē. Minisitā me'a mai. 'Ai ha'o ki'i fakaikiiki mai ki he Potungāue Ako & Akongāue.

'Eiki Palēmia : Potungāue ko eni Sea hangē ko ē ko e me'a 'oku fa'a feme'a'aki kau ia 'i he Potungāue lahi taha 'a e sēniti ko eni 'oku tuku ko ē ki ai. Hangē ko ia ko e ta'u lolotonga Sea 'oku 135 miliona, pea 'oku hiki 'aki 'a e 2 miliona 'o 137 ki he ta'u fakapa'anga hokó. 'A ia ko e konga lahi heni Sea hangē pē ko ia ko e 'ene angamaheni tokolahi ko eni 'o e kau ngāue he Potungāue ko eni 1455 'a kinautolu 'oku lolotonga ngāue 'a e 'u *established post*. Ko kinautolu ko ia oku lau 'aho 68 ia , 'o fakakātoa leva 'a e kau ngāue ki he Potungāue ni toko 1523. 'A ia pea ko e taimi pē ko ia 'oku fai ai e *COLA* 'oku mahino 'aupito pē 'a e lahi 'o e sēniti 'oku fiema'u **ki** heni koe'uhi ko e konga lahi 'o e patiseti ia ko e vāhenga. 'A ia 'oku lahilahi hiki leva 'a e patiseti ko eni ko e 'uhinga pē ko e lahi ange 'a e pa'anga ko ia ki he vāhenga.

'Oku kau foki heni Sea pea mo e sēniti ki he Kuini Salote *Nursing School* 'a ia ko eni ki'i pa'anga na'e ma'u ke fai e langa 'aki 'a e ako fo'ou 'Apiako fo'ou ki Kuini Salote *Nursing School* ai ke toe langa fo'ou ko eni. 'A ia 'oku 'ova he 5 miliona. 'Oku toe tatau pē eni pea mo e fakalahi ko eni 'a e 'u *grant* mo e *subsidies* ko e 'uhinga ko e fakalahi peseti 'e 10 ko 'Eiki Nōpele 'a e 'u tokoni...

<004>

Taimi: 1725-1730

'Eiki Palēmia: ... tokoni ko eni 'a e Pule'anga 'a ia 'alu hake leva ai 'o 9 tupu miliona 'a ia 'oku meimei taha miliona 'a e hiki 'aki he ko e pēseti foki 'e 10. Ko e me'a pē 'e taha Sea ko hono 'uhinga pē ko e fakalahi 'aki 'a e ngaahi kau *consultant* ko e 'uhinga 'oku 'i ai e ngaahi *project* kehekehe 'oku lolotonga lele. Kau ai hono fakakomipiuta'i ko eni 'a e 'ū sisitemi ki he 'ū akó 'a ia 'oku lolotonga *deploy* ia 'oku lolotonga lele he taimi ni.

Ko e ki'i me'a faka'osi pē Sea ko e toe hiki hake pē pea mo e fanga ki'i me'a 'i he *safer school* 'a ia ko e langa ko eni 'oku fa'a ui pē ko *tsunami school* ko e 'ū 'apiako ko ē na'e *affect* he *tsunami* 'oku kau heni 'i he'enua patiseti'i'a hono langa ko eni e fanga ki'i 'a ia 'oku kau ai 'a Kanokupolu, Te'ekiu ko 'Eueiki mo e fanga ki'i, mo Kolomotu'a 'a e fanga ki'i kolo fanga ki'i 'apiako na'e na'e uesia 'i he *tsunami* Sea. Ko e ki'i fakamatala to'oto'o konga lalahi pē ia fekau'aki pea mo e Potungāue Ako Sea ka 'oku fiefia pē ke tali ha ngaahi fehu'i pea 'oku fokotu'u atu ai pē.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'e Tongatapu 2 ē. Tongatapu 4, 'Eua 11, Ha'apai 12 me'a mai.

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea ko u kole ke u fakatapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Uluaki pē 'eku fakamālō foki ki he 'Eiki Minisitā Ako ka ko e 'Eiki Palēmia 'o Tonga 'i he ngāue ko ē na'e fakahoko fekau'aki pea mo e Potungāue Ako. Kimu'a ke u ke u lave atu ki he fanga me'a iiki pē 'oku ou tokanga ki ai Sea 'oku ou fie fakamanatu pē 'a e veesi folofola ko eni 'oku kamata 'aki e ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tokanga Tongatapu 2 ki he fakamole he hikitatau 'Ofisi Minisita Ako & fokotu'u 'ikai lahi pa'anga vahe'i he Patiseti ki hono matauhi ngaahi 'apiako

'Uhila moe Langi Fasi: Vouti ko eni 'a ia 'oku Semisi vahe 3 veesi 13. “'Oku 'i ai 'a pē ha ni'ihi 'iate kimoutolu 'oku poto mo maama homou 'atamai pē 'e mou fakamo'oni'i leva 'aki ha'amou failelei mo anga fakatōkilalo mo fakapotopoto 'i he ngaahi me'a 'oku mou fai.” Ko u tui pē Sea 'oku 'oku mahino pē 'a e potu folofola ko eni pea 'oku ai 'a e faka'amu 'oku muimui 'a e potungāue ko eni ki he veesi folofola kuo tuku mai hē ko honau tataki.

Ko e ki'i me'a si'i pē ko u tokanga ki ai kae tuku atu e toenga ki he kau Fakafofonga 'i he peesi peesi 270 Sea 'oku 'i he 'i he polokalama 'uluaki pē 'a e 'Eiki Minisitā ki he *item* 14 'oku 'oku 'asi ai e 'a e 'a e pa'anga 'oku vahe'i ki he paaki pea mo e kumi 'o e naunau ki he 'ofisi 'i he 14, 14 ko ē 'i 'olunga ko ē, ko e pa'anga 'e 1200. Pea 'i lalo leva 'i he ngaahi pa'anga tokoni 'oku 'asi ai e \$500000 ki he *printing* 'a e 'Ofisi 'o e Minisitā. 'Oku ou sio he toenga 'o e vouti 'a e potungāue ko eni 'oku tonu foki ke lahi taha e *printing* he hangē ko e ngaahi 'apiako pea mo e ngaahi va'a ko ē 'oku nau tokanga'i hono teuteu'i e ngaahi naunau pehē ki he ngaahi sivi mo e ngaahi me'a ko ia. Ka ko e 'ū vouti *printing* ia ki ai 'oku 'oku lahi taha pē ai ko e ko e *primary* ko e 12000 pea toki fakaholoholo hifo ai. Ko 'eku fifili pē pē ko e hā e me'a 'oku hā e ngaahi me'a 'oku faka'aonga'i ki ai e 'a e vouti *printing* ko eni he 'Ofisi e Minisitā 'a e 500000.

Ko e 'a ia 'oku ou fakahoa hifo ia ki he ki he *printing* ko eni 'a e *primary* pea mo e *secondary* ko e ngaahi 'apiako 'oku 'i heni. Ko e vouti *printing* 'a e *primary* 'oku 12600 pē 'a ia ko e *primary School* foki ia 'e 100 tupu pea 'oku ko u sio hifo 'oku hangehangē 'e ofi 'enua 'enua pa'anga *printing* faka'apiako 'i he pa'anga 'e 126 ki he 'apiako ki he ta'u. Pea ko e ngaahi kolisi ko e 10200 'a ia 'oku fika'i hifo ia ki he mei he *high school* ko eni 'e 7 'a e Pule'anga

‘oku meimei ko e 1400 tupu si’i ki he ‘apiako ki he ta’u. ‘A ia ko e ko e fiema’u pē ia ki he kehekehe ko eni ‘a e *printing*. Pea ko e me’a foki ‘e taha Sea ko e ko e lahi e ngaahi fiema’u fakapepa fiema’u faka-toner; fiema’u fakanaunau ki he *printing* mo hono *photocopy* ko eni e naunau ‘a e ‘a e ngaahi ‘apiako ‘oku ‘oku meimei lahi ia ‘enau hanga ‘o fakakavenga’i ‘aki ia ‘a e *PTA* pea mo e ngaahi ...

<005>

Taimi: 1730-1735

'Uhila Moe Langi Fasi: ... kulupu kolisi tutukú. Ko u fiema’u pē ke fai mai ha fakamatala ki he fo’i kehekehe ko ía.

Ko hono hokó pē Sea ko e peesi 278 – 279 fekau’aki eni pea mo e *maintenance* ko ē ‘a e ngaahi ‘apiakó. Ko e peesi 278 ‘oku ou vakai hifo ki he *maintenance* ‘a e ngaahi *primary schools*. Ko e pa’anga ‘oku vahe’i ki ai ko e 32300. ‘A ia ‘oku ofi ia ‘i he 300 tupu si’i pē ki he ‘apiako ki he ta’u. Pea ki he *maintenance* ‘a e ngaahi kolisi ko e 136600 ‘oku ofiofi ia ‘i he 19000 ki he ‘apiako ki he ta’u.

Ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake e me’a ko eni he ‘oku ‘ikai ke lahi fe’unga e pa’anga *maintenance* ia ko eni ki he ngaahi ‘apiako kātoa ‘o Tongá ní. Ko e ki’i pa’anga ‘e 313 ki he ‘apiako ko ē ‘oku kau ia ‘i he ki’i pa’anga si’isi’i ‘aupito. Fakatātā ‘aki pē Sea ko e ‘apiako ko eni ko e Tonga *Side School* na’e fakamoleki he *PTA* e pa’anga ofi he 20000 ‘i he, mei he ta’u kuo ‘osí pē ki he ta’u ní ‘i hono feinga’i ke fakalelei pea mo ngaahi ‘a e ngaahi palopalema ‘i he ngaahi falemālōlō hūfanga he fakatapú.

‘A ia pea ko e toenga leva ‘o e ngaahi ‘apiakó ‘oku lahi ‘aupito e maumau ia ‘oku hoko ki he ngaahi ‘apiakó. Ka ‘oku ‘ikai ke lava hano monomono mo hano ngaahi koe’uhí pē ko e si’isi’i ‘a e pa’anga *maintenance* ko eni ‘a e ngaahi ‘apiakó. Na’a mau lava atu ‘o ‘a’ahi ‘i he fai ko eni ‘a e ‘a’ahi faka-Fale Aleá ki he ngaahi ‘apiako ‘i he Vāhenga Tongatapu 2. Pea na’e ‘asi ‘aupito ai ‘a e lahi ‘aupito ‘a e ngaahi fiema’u. Pea na’e tokoni’i lahi ‘e he vāhengá ‘a e ngaahi fiema’u ko ía hangē ko e ngaahi mau’anga vai, ko e ngaahi fakatali, ko e ‘ato mo e ngaahi me’a kehekehe pē he ngaahi ‘apiakó. Na’e ngaahi ia ‘e he vāhengá pehē ki he ngaahi kupu fekau’akí hangē ko e *PTA* pea mo e kolisi ngaahi kolisi tutuku, koe’uhí ko e si’isi’i ‘a e seniti ko eni ‘oku vahe’i ki he *maintenance*. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu kapau ‘e lava ke toe fai ha sio ange ki ai ‘i he tafa’aki ko eni.

Lipooti Tongatapu 2 kau ngaahi naunau ki he ngaahi ‘apiako he tu’unga faka’ofa mo’oni

Ko e hokó ‘oku fakasio hifo ‘i he tafa’aki ko eni ki he *primary schools* pea mo e ngaahi kolisi ‘a e vouti ko ē ke kumi ‘aki ‘enau ngaahi naunau ki lokiakó. ‘A ia ka ko e tafa’aki ko ē he *primary school* ‘oku ‘asi pē ‘i he tafa’aki ki he *training* ko e 51200 ki he ‘apiako ‘e 103. Pea ko e tafa’aki kolisi ‘oku ‘ikai ke ‘asi hake ha me’a pehē ai. Ka ‘oku kau eni he tafa’aki ‘oku fu’u fai, faka’ofa ‘aupito he ngaahi ‘apiakó.

Na’a mau lava atu ko ē ‘o fai ‘emau ‘a’ahí na’e ‘ilonga ‘aupito ‘a e ngaahi ‘api lautohi foki kuo toe fakalalahi mai ‘a e *form one* mo e *form two*. ‘A ia ‘ikai ke ‘i ai ha naunau fe’unga ke fai ‘aki, fakahoko’aki e ngaahi ngāue ko eni ki he ako’i ‘o e fānaú. Tautautefito eni ki he ngaahi lēsoni ‘oku fiema’u ai ha ngaahi me’angāue hangē ko e ngaahi lēsoni Saienisi mo e ngaahi lēsoni kehe pē. Pea mo e ngaahi naunau kehe pē ‘a e ‘apiakó ‘oku ‘ikai ke lava ‘o kumi koe’uhí ko e ngaahi nounou fakapa’anga ko eni.

Hoha'a mātu'a fānau ki he mamafa totongi ako he 'Univēsiti Fakafonua 'a Tonga

Ko ia 'oku ou fie lave nounou pē ki he 'Univēsiti Fakafonua ko ē 'a Tongá. Ko e ngaahi me'a na'a mau fanongo, na'a mau a'u 'o talanoa mo kinautolu pea mo e ngaahi mātu'á. Na'a nau fakahoko mai 'enau hoha'a ki he fu'u mamafa ko eni 'a e totongi ako 'o e 'univēsiti 'o fakatatau ia ki he taimi ko ē na'e te'eki ai ke fokotu'u ai 'a e 'univēsiti, kae kei nofo 'a e ngaahi 'apiako ko iá 'i he Potungāue Akó pea mo e Potungāue Mo'ui. Na'e fakatātā 'aki 'e he ni'ihi 'a e ako neesi he'enau pehē 'oku 'ikai ke ngata pē he fu'u mamafa 'a e totongi akó, ka 'oku fiema'u ke nau takitaha kumi pē 'ene me'angāue hangē ko e me'a fakaongo mo e ngaahi me'a kehekehe pē 'oku fiema'u ki he'enau akó. Ka 'oku fu'u mamafa 'aupito 'a e ngaahi me'angāue ko iá 'i hono kumí.

'Oku 'i ai foki 'a e hoha'a ki he totongi ako ko eni 'a e ngaahi ako 'a e Pule'angá 'i he 'amanaki ko eni ke to'o 'a e totongi akó. He koe'uhí 'oku ...

<001>

Taimi: 1735-1740

'Uhila mo e Langi Fasi: ... 'oku 'i ai 'a e hoha'a mei he kakai he koe'uhi 'oku 'ikai ha palopalema ia 'i he'enau totongi ako ka ko hono to'o ko e 'a e silini ko ia 'oku mole ai 'a e **revenue** ia mei he Potungāue Ako na'e mei faka'aonga'i ia ki he ngaahi tōnounou ko eni 'oku hoko ko e 'i he ngaahi konga kehekehe ko eni ngaahi va'a kehekehe ko eni 'o e Potungāue Ako.

Ko e me'a 'e taha foki 'oku ou fakatokanga'i hifo 'oku 'i ai 'a e konga 'o e meimei 'i he ngaahi va'a kotoa pe ko e kau ngāue *contract* kau konituleki leipa 'oku fe'unga ia mo e \$890400 pea ko e kau ngāue ia 'oku 'osi taimi ke nau penisoni ka nau **toe** fakafoki atu pe nautolu ke nau ō atu 'o ngāue. Pea 'oku toe fakamoleki leva e pa'anga ia ko eni 'i hono totongi 'aki e ngāue e kau ngāue ko eni kae 'ikai ke toe faka'aonga'i atu ia ki ha me'a 'e taha 'e 'aonga ki ai.

'A ia ko e ngaahi me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'a ka 'oku tukukehe ange 'a e ngaahi me'a kehe ia fekau'aki pea mo e sivi pea mo e ngaahi me'a ko ia 'oku toki ai hono taimi kehe 'ona ia. Ka 'i he ka ko e ngaahi me'a eni 'oku ou tokanga ki ai 'i he Vouti ko eni 'a e Potungāue Ako kapau pe 'e fai mai ha tali ki ai 'a 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Ako. 'Oku 'i ai foki pea mo e hoha'a ki he ngaahi pa'anga 'oku vahe'i ki he totongi 'o e ngaahi mo'ua hangē ko e 'uhila pea mo e vai 'oku 'ikai ke lahi fe'unga ia 'a ia 'oku fua leva he 'a e konga lahi ia 'e he mātu'á.

Hoha'a Tongatapu 2 ki he mole pa'anga hū mai ki he Potungāue Ako he teu ta'etotongi ako ngaahi ako Pule'anga & fokotu'u ke toki ta'etotongi ako ma'olunga ange mei he ako kolisi

Ko e me'a faka'osí pe Sea, ko e tokanga ko eni ki he ngaahi tōnounou ko eni 'i he Vouti pea mo e 'amanaki ko eni ke to'o 'a e totongi ako mei he ngaahi ako 'a e Pule'anga. Ko e to'o foki 'eni ia ko e pa'anga lahi 'aupito ia 'e mole mei he **revenue** ko ē 'a e Pule'anga ka ko e hili ko ia 'ikai ko e palopalema ia 'i he totongi ako. 'A ia ko e me'a leva 'e hoko ia ki heni 'e fili pe foki e fa'ahinga ia ke nau hū ki he ngaahi ako 'a e Pule'anga pea ko nautolu pe ia 'e ta'etotongi ako ka 'oku 'i ai foki 'a e faka'amu ke 'ai ke tatau kotoa ki he ngaahi ako 'a e ngaahi fanau ako kotoa 'a Tonga ni 'a e monū ia ko ia.

Pea ‘oku ai e tui lahi kapau ‘e lava fakalelei’i ‘a e ngaahi me’a ko ia he ‘oku kei ‘oku kei fiefia pe mātu’a ia ke nau hanga totongi e ako ‘enau fānau kae ‘ave atu e silini ia ko ia ‘o tokoni ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ikai ke lava a’u ki ai ‘a e pa’anga ko eni he ‘Esitimetī. Hangē ko e tānaki atu ki he totongi ‘o e ngaahi naunau pehē ki he ngaahi me’a fakaako pea mo tokoni foki ki he fakalukufuá ki he ako. ‘Oku nau lava lelei pe ‘enautolu ‘o totongi ‘e, ‘a e ako ‘enau fānau ‘oku ‘i ai e tui ia ko e feitu’u ia ‘oku tonu ke fai ki ai e tokanga ki he totongi akó he ko e ‘osi ko e ‘enau ako mei he kolisi pea ko ‘enau hoko atu.

Hoko atu ko e ki he ngaahi ako ma’olunga ange ‘oku ai e faka’amu ia ke lava ‘o tokoni’i ange ‘a kinautolu he ‘oku lava lelei pe ‘o fua e ngaahi kavenga fakatotongi ako ia ko eni ‘a e fānau ako ‘i he ako kolisi mālō. ‘A ia ‘Eiki Sea, ko e me’a pe ia he taimi ni ka u toki hoko atu ‘a nainai ange

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Minisitā

Tali Pule’anga ki he hoha’a fekau’aki mo e teu ta’etotongi ako & ngāue fakahoko he kau ngāue aleapau

‘Eiki Palēmia: Sea, ko e ‘io ko e fokotu’utu’u foki eni ke tau kamata ke feinga ke tau ako ta’etotongi kotoa ‘osi me’a ‘aki pe ‘e au ‘i Fale ni ‘e ‘i ai e faka’amu ia ke ‘i ai ha ‘aho ‘oku tau ako ta’etotongi ‘i he *high school* pea tau hoko atu pea tau a’u hake ki he ta’u ‘uluaki he Univesiti ko e mālō ia. Ka ‘oku pau pe ke tau ‘alu sitepu pe ko e fu’u ako ko e ‘oku lava e motu’a ni ‘o faitu’utu’uni ki ai fekau’aki mo e totongi akó ko e ako pe ‘a e Pule’anga he tu’u ko e he taimi ni.

Ko e me’a ko eni ki he *contract* ...

<007>

Taimi: 1740-1745

‘Eiki Palēmia: ... mo’oni pe ia ‘oku lahi ka ko e ‘uhingá ‘oku pehé ni Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e *category* ‘e taha, nautolu ko eni ‘oku ‘osi a’u ko ē ki he ta’u motu’á, ‘a ia ko e kau matu’otu’a ia lahi ‘enau *experience* ‘enau ‘ilo mo e ‘ū alāme’a pehē. ‘Oku fā’a to’o mai leva ia ‘e he potungāue ‘a e konga lahi pe ko e konga ‘o nautolu ‘oku nau ma’u mo e, hemau fakakaukau ‘a e ‘ilo mo e taukei. Fiema’u ke vahevahe ki he toenga ‘o e kau faiakó, ‘omai leva ia ki he *professional development*. ‘A ia ko e ‘uhingá ia ke nau ō mai mo ‘enau ‘ilo mo ‘enau, ‘osi ko nautolu eni ta’u onongofulu tupu ē, onongofulu. Ta’u ia meimei tolungofulu tupu ‘enau ngāue he potungāue.

Ko e fakakaukau te nau ō mai ‘o vahevahe ‘enau ‘ilo mo e taukei ko iá ki he kau faiako fo’ou ko eni mo e kau faiako ‘alu’alu hake ‘i he akó. Ko e toko 1200 tupu Sea ‘a e kau faiako ‘i he Potungāue Akó. Pea ko e ‘omai leva ‘a e fā’ahinga ko eni ke nau hanga ‘o feinga’i hei’ilo na’a nau ma’u ‘a e ngaahi ‘ilo ko ē ‘oku ma’u ‘e kinautolu ‘oku mālōlō ta’efai ha fo’i ha palopalema ‘o nau, tau pehē ‘o fehalaaki ‘o toki ako mei ai. ‘A ia ko e ‘uhingá leva ke ha’u ‘o ako’i, vahevahe ‘ene ‘ilo he ngaahi ta’u tolungofulu tupu pe uofulu tupu ‘i he’ene faiakó ki he kau faiako fo’ou.

Ko e taha leva mo e kau *contract* Sea ko kinautolu ‘oku mea’i pē he Fakafofongá ‘oku fai e *review* lahi ‘o e *curriculum*. Pea ‘oku fiema’u ke toe tohi fo’ou, *rewrite* mo e ‘ū alāme’a pehē pea na’e fiema’u leva ke ‘omai e kau *writers*. ‘A ia ko e kakai eni ‘oku nau ō mai ‘o toe tohi pe *write* ‘a e *curriculum* fakatatau ki he ngaahi liliu na’e *recommend* mai mo e alāme’a pehē.

‘Oku kau eni ia he meimei toko 20 Sea ‘oku nau meimei nofo ki he ngaahi *subject* kotoa pē ‘o fai e fo’i ngāue ko ení, hei’ilo na’a lava ‘o toe lelei ange ai ‘a e akó Sea.

He ‘oku kehe pē foki tau pehē me’a ko ē ki he foomu ko ē foomu ko ē mo e kalasi ono, kalasi nima. ‘A ia ‘oku tokotokolahi ‘enau ngaahi ngāue ko ení pea ko e konga lahi ia ‘a e kau ngāue ko eni, hangē ko ē ko e me’a ‘a e Fakafofongá ‘oku ‘asi lahi ai ko ē ‘a e *contractor*. Ko e ‘uhingá tautefito pē ki he ongo fo’i kalasi ‘e ua ko ení. Ko kinautolu ‘oku *retire* pea toe *contract* mai ke hoko, *self develop* ke *develop* ‘a e kau faiakó mo kinautolu ‘oku ‘omaí ko e ‘uhingá ko ‘enau taukei mo ‘enau ‘iló ke nau tokoni ki hono leleaki’i hono toe tohi fo’ou ‘o e *curriculum*.

Tali Pule’anga ki he pa’anga fakalūkufua ke matauhi ngaahi ‘apiako

Fekau’aki mo e *maintenance* Sea, ‘i he polokalama ‘uluaki *sub program* nimá ‘oku ‘asi ai ‘a e *maintenance* ko ē ‘oku mei ngāue fakalūkufua ‘akí. Ko e pa’anga ‘e 1.47 miliona ko e pa’anga, ko e konga lahi ia ko eni ‘i he tafa’aki pa’angá ‘oku nau hanga ko ē ‘o mei *support* fakalūkufua ‘a e potungāué.

Tānaki atu ki ai Sea ‘i he polokalama ‘uluakí *sub program* ‘uluakí pē, 5 miliona ki he *Safer School*. 5 miliona ia Sea ‘oku nau ‘omaí ko ē ‘a eni na’e ‘osi ‘i ai pē feme’a’aki ki ai, me’a ‘oku ui ko e *Risk Base Assessment* ke nau sio ko fē ngaahi ‘apiako ‘oku tonu ke fakalelei’i mo alāme’a pehē, ko e 5 miliona ena Sea ‘oku tuku atu ki aí. ‘A ia neongo pē ‘oku fa’a tōnounou he taimi ‘e ni’ihi ka ‘oku mau feinga pē ke fakaivia ki he 1.45 miliona ko ená pea mo e 5 miliona ko ē mei he *project* ko ē *Safer School* ko e ‘uhingá ke tokoni ki ai.

Pea mo e me’a angamaheni pe ia ‘oku tau maheni kotoa ki ai talu ‘etau tupu hake ‘a e fengāue’aki ‘a e potungāué mo e *PTA* mo e kau ako tutuku ‘i hono tokanga’i ko ia ‘o e ki’i ‘apiako ko íá. ‘Oku me’a pe ia ‘oku ‘ikai ko ha pehē ko ‘emau fakasi’isi’i ‘emau tokanga ki aí kae si’i kavenga’ia ai ‘a e mātu’á mo e alāme’a pehē.

Sea na’e ‘i ai ‘a e ki’i ngāue na’e fai he ‘apiako ‘e taha. Na’e ha’u pē mātu’á ia ‘o talamai, ei ‘ai mo ha ki’i fale fakatolo ‘o ‘ato’i ko e ‘uhingá ke mau ō mai pē ‘o tau hē ‘o hū mai ‘a e fānau ia ko e ‘uhingá hao mei he ‘uhá. Ka ko e me’a na’e fai e talanoa lahi ki hení Sea ko e ‘uhingá na’e ‘ikai foki ke mau fakatokanga’i ia ‘e he potungāué, ko e vili pē eni ia ‘a e mātu’á pea mo e ki’i kau faiako ko ē ‘i he lokiako ko ení ke fai e fo’i ngāue ko ení. Ka na’e ‘uhinga mautolu ia pea kapau ko ha me’a lahi, tonu ke ‘ai fakalūkufua ki he ‘apiakó kae ‘ikai ko e ki’i lokiako pē ko eni mo e ‘ū me’a pehē. Fanga ki’i me’a pehē Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhingá ia ko ha mau ta’efiefakahoko ia kae mahalo ko e fetu’utakí. Pea na’e *keen* pē pea na’e fiefia pē mātu’á ia ke nau hanga ‘o fai ‘a e ngāue ko ení ko e ‘uhingá pē ko ‘enau fānau ‘oku ‘i ai.

Ko ia Sea hangē ko e veesi folofola ko ena ‘oku ‘así, fai’aki pē e fakapotopotó. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha tōnounou, fakafiefia ke tu’u mai ha kakai hangē ko Tongatapu 2 ke mau fengāue’aki ke fetokoni’aki ko e ‘uhingá pē ki he lelei e kaha’u e fonuá. Mālō Sea. ...

<001>

Taimi: 1745-1750

‘Uhila moe Langi Fasi: Mālō’aupito ‘Eiki Palēmia ‘a e, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a ‘oku ou kei tokanga pē ki ai. Hangē pē ko e me’a ko eni na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga te tau foki he kuo tu’o fiha hono fakamanatu mai ‘e he ‘Eiki Palēmia kia au ‘a e miniti ‘e 10 ē. Ko ē kuo ‘osi tali mai ho’o fehu’i, kuo ‘ova ia kuo a’u

ia 'o miniti 'e 20, ka tau hokohoko pē, he 'oku ou tui pē 'e toe foki mai pē 'o hangē ko ho'o me'a 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a 'oku ke tokanga ki ai. Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato Sea kae 'oatu pē ha fanga ki'i kole fakama'ala'ala fekau'aki pea mo 'etau vouti ko eni 'etau Potungāue Ako, fakamālō lahi atu 'Eiki Minisitā ka ko e Palēmia 'o Tonga, 'i he to'o 'a e fatongia ko eni. Neongo pē ko e ki'i pa'anga si'isi'i 'oku tokoni 'aki ki he ngaahi kolisi ta'e-fakapule'angá ka 'oku 'i ai'a e fiefia 'oku laka kimu'a, pea 'oku 'i ai 'a e fakamatala mai 'i he kei sio atu pē 'i he kaha'u.

Fehu'ia Tongatapu 4 tūkunga totonu hoko ki he ako fānau sikolasipi ki USP & ngāue fai Va'a Tokangaekina Ma'u Ako

Tuku mu'a Sea ke u kamata atu 'i he peesi 274, 'a e vouti ko eni, 274, 'a ia ko e sikolasipi. 'I he fakamuimui taha, mahalo ko e 9 miliona Sea, ko 'eku kole pē 'aku ke fakama'ala'ala mai mu'a 'a e tūkunga ko ē 'oku 'i ai pē te u poaki fakataha pē 'e 'Eiki Minisitā pea tuku pē mu'a ke mou toki tali faka'angataha mai. Ko e hā 'a e tūkunga totonu 'oku 'i ai 'a e kau sikolasipi, 'a eni pē ko ē ki **USP**, kuo 'omi 'a e kole fakama'ala'ala ki he motu'a ni Sea fekau'aki mo e kau sikolasipi, 'oku 'ikai ke tau toe 'alu ki **USP** 'oku nau ako pē heni. Ko e kau *full time scholarships students* eni ē, nau ako pē heni pea ko e hā nai 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ke nau folau ai, ngali 'oku 'i ai ha'atau *arrear* 'i Fisi, ngali 'oku fonu *capacity* 'a e *USP* ke talitali 'a e kau ako, kae ke 'omai mu'a 'a e 'uhinga totonu. Pea Sea na'e fai 'a e kole 'i he'etau polokalama ko eni ki he faka-naunau faka-komipiuta 'a e fānau ako 'i he *laptop*, 'i ai 'a e ni'ihī ai ko e 'oatu fakakakato ko ē 'a e *form* ia talamai ia pea mei **USP** *centre* he'ikai ke nau lava 'o fakamo'oni mai 'i he **form** he 'oku te'eki ai ke totongi 'enau 'u *semester* 'anautolu, ka ko e kau sikolasipi. Pea 'oku ou kole atu pē ke fakapapau'i mai mu'a ko e hā 'a e tūkunga totonu ko ē 'oku 'i ai 'a e fānau ko ia, mo e taimi te nau hoko atu ai 'enau ako.

Ko e peesi 278 'Eiki Sea, ko e sikolasipi, ko e *breakfast* 1.2 miliona eni Sea, ko 'eku fehu'i pē 'aku fekau'aki mo e *breakfast* pē 'oku ko hai 'oku ne fakahoko, ko hai 'oku ne ma'u 'a e faingamālie ke ne fai 'a e ngāue ko eni? Pea 'oku fēfē nai 'a e founa te te lava 'o *apply* ai ke tokoni hono fakahoko 'a e ngāue ko eni 'e 'Eiki Sea. Ko e ta'u eni hono 2, na'e 1.2 miliona 'i he ta'u **kuo 'osi** pea ko eni 'oku hoko atu 'i he ta'u ni, hangē kia au neongo 'a e tu'uma'u 'a e fika 'o 1.2 miliona ka 'oku hiki ia tu'o 2 'i he uike 'i he ta'u ni, pea ko e kolé ke ki'i fakama'ala'ala mai mu'a 'a e tafa'aki ko ia.

'I he peesi 279, ko e ngaahi Kolisi 'a e Pule'anga, ko 'eku kole pē 'aku ia ke fakama'ala'ala mai ko e hiki lahi eni fekau'aki pea mo e kau ngāue, kau ngāue hiki mei he 11 miliona ki he 21 miliona Sea. Ko 'eku kole atu pē ke fakama'ala'ala mai 'a e 'uhinga, kuo hiki pehē ai 'a e kau ngāue ko eni ki he kolisi, Kolisi ko ē 'a e Pule'angá Sea? 'I lalo pē 'i he 'aitemi tatau, 'a ia ko e **Va'a Tokangaekina** eni 'o e **Ma'u Ako**, pē ko e *Truancy*.

Sea na'e fehu'ia eni he 'a'ahi faka-Fale Alea 'a e motu'a ni 'i Fangaloto, ko e kole mai ke kole mu'a ki he Potungāue Ako ki he tafa'aki ko eni ke nau tokanga'i mai mu'a 'a e fānau ko ē 'oku li'aki ako noa'ia Sea. Pea na'a ku pehē 'e au 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha toe va'a pehē ni ia, ka 'oku ou vakai hifo tā ko ē 'oku 'i ai 'a e 400000 heni, ko e va'a ki he tafa'aki ko ia Sea, ka ko 'eku kole pē ia 'a'aku 'e 'Eiki Minisitā ke fakama'ala'ala mai mu'a, ko fē vouti ...

<002>

Taimi: 1750-1755

Mateni Tapueluelu: ... *Transport* 'i he va'a ko eni ke nau lava mu'a 'o 'alu takai holo kapau 'e fai ha kole atu ki ha tokoni pehē. 'Oku 'ikai ke 'asi ha vouti *transport* ia ki ai. Pea ko e kole pe ke mou toe fakamanatu mai mu'a ho'omou polokalama 'oku tu'u e Va'a ko eni 'i fē pe ko e hā ha fika 'e fai atu ki ai ha fetu'utaki he 'oku fu'u mahu'inga ia. Tautefito pe 'e Sea mo Hou'eiki ki hono tu'utu'uni mai kuo pau ke ma'u ako e fānau ako 'o a'u ki he ta'u 18 tonu 'oku ma'u. Pea taha ia pea ua 'oku mahino 'a e feinga e Pule'anga ke tokoni'i 'a e akó 'o tatau pe ia he ako 'a e Pule'anga mo e ako ta'efaka-Pule'anga 'oku 'alu eni ke ako ta'etotongi pea 'oku totonu ke fai 'e he mātu'a ia e tūkingata ke 'ave e fānau ki he akó, he 'oku 'i ai hono tokoni'i.

Pea ko e tokoni ko eni ki he *pre-school* toe lahi ange ia hiki ia mei he \$ 'e 50.00 'o 250.00. 'A ia 'oku totonu ke faka'ai'ai atu e Pule'anga pea faka'ai'ai mai 'a e mātu'a mei 'api. Ka 'oku 'ikai ke faka'ai'ai atu e Pule'anga kae toki inukava pe mātu'a ia mo tokala'ela'e hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea. Ko e kole pe ke fakama'ala'ala mai mu'a e tafa'aki ko ia 'e 'Eiki Minisitā.

Pea ko e faka'osi pe 'i he peesi 280. Ko e 'univēsiiti 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamole ia hena Sea ki he fakatau naunau, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha kau ngāue ia, ke ki'i fakama'ala'ala mai nai ko e hā e 'uhinga ko ia 'Eiki Sea. Ko e ngaahi me'a pe ia Sea he taimi ni 'oku ou pehē ke 'oatu mu'a ke fakama'ala'ala mai he 'Eiki Minisitā 'o fakatatau ki ho'o tu'utu'uni ke tau taki miniti 'e 10 mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, fakamālō heni Sea ki he Fakafofonga Tongatapu 4 he ngaahi fehu'i ko ia ke lava 'o tokoni ai ke fakama'ala'ala. Ka u kamata'aki pe 'univēsiiti 'a ia ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke 'i ai ha *staff* 'osi hiki kātōa foki kinautolu ia ki he 'univēsiiti. 'A ia ko e *grant* ena ia 'e 'ave ko ē ki he 'univēsiiti ke nau fakalele hangē pe ko e *grant* 'oku 'ave ki he *TNQAB* 'o fakalele'aki 'a e *TNQAB*. 'A ia ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke 'i ai ha *staff* he 'oku hiki kātōa 'a e kau ngāue ia ko ia 'o *under* ia 'i he *TNQAB*, *sorry* mei he *TNU* pe ko e 'Univēsiiti Fakafonua.

Mo'oni 'aupito e lau ki he ako tokamu'a. Neongo 'etau feinga 'alu eni e Pule'anga 'i ai 'enau ako tokamu'a 'e 46 'oku kei tele holo pe he peseti 'e 50 ia 'a e tokolahi 'o e fānau ko ē 'oku ō mai 'o ako fakataha'i pea mo e 'apiako 'e onongofulu tupu 'a e *non-government* 'a e ako tokamu'a 'oku kei 'i he peseti pe 'e 50 'a e fānau ia. Pea 'oku mo'oni e lau 'a Tongatapu 4 tonu ke faka'ai'ai e mātu'a ke mai e fānau ki he kamata hono ako'i kinautolu 'i he ako tokamu'a tokoni laih ia pea 'oku lahi pe 'a e ngaahi fakamatala ia mo e ngaahi *research* 'oku fai ki heni ke kamata *early* hono ako'i e fānau. Lelei ange he nau ako he nau hoko atu ai, pea 'oku 'i ai ai 'a moutolu ko ena mātu'a 'oku mou me'a mai 'i he opé pe ko e letiō, vakai atu ho'o ki'i leka pe ko ho'o mokopuna ke 'omai ki he ako tautefito ki he ako tokamu'a.

Ko e *Truancy* kau eni he va'a 'oku mahu'inga 'aupito Sea ki hono *compliance* ke sio ko ē mo vakai'i e fānau 'oku nau ako 'oku 'ikai ke nau li'aki ako pea 'o kapau 'oku nau li'aki ako 'oku nau vakai'i leva pe ko ha pēteni 'ia pe ko e 'uhinga pe 'oku nau ngaahi pola nautolu he konifelenisi pe ko e puke. 'A ia ka ko 'ene 'asi ko ē ha pēteni ngali 'oku fu'u lōloa 'a e nofo 'a e tokotaha ko ia 'oku fa'a hanga leva 'e he faiako pule pea mo e va'a ni 'o vakai'i pea *refer* leva ka nau ō 'o vakai'i 'a e mātu'a ko eni 'oku 'i ai e fānau ko eni ke sio pe 'oku fēfē e leka pe ko e hā e me'a 'oku li'aki ako ai.

'A ia ko e me'a lahi ia ai he na'a ku fa'a fetaulaki mo ia ke sio ange pe ko e hā 'a e *factor* pe ko e me'a fekitoa 'oku ne hanga ko ē 'o uesia 'a e ma'uako 'a e ki'i tamasi'i pe ko e ki'i ta'ahine ko iá. 'Oku kau e ngaahi 'uhinga ia ko eni 'i he māvae 'a e ongomātu'a. Kau he ngaahi 'uhinga ko eni 'a e me'a fakapa'anga, pea 'oku fai leva 'e he ...'a e tafa'aki ko eni 'a e *truancy* fai leva honau fatongia 'o kapau leva 'oku fiema'u ke 'ohake ki he lēvolo e *CEO* pe ko e Minisitā te nau hanga leva 'o *recommend* hake hangē ko eni ke fakahū ki he 'apiako 'a e Pule'anga. Pea 'ai ke *exempt* 'ene *school fees* mo e 'ū alā me'a pehē, pe ko e 'uhinga ke 'ai ha taha ke 'alu 'o

talanoa ki he ongo mātu'a pe ko e fāmili, na'a toe lava 'o 'ave ki'i leka ki ha feitu'u ha 'ātakai 'oku toe sai ange ko e 'uhinga na'a lava 'o liliu ai...

<003>

Taimi: 1755-1800

'Eiki Palēmia : ..'ene ma'uako Sea. Ko e konga lahi 'a e tokanga 'a e Potungāue Sea ka 'oku fa'a fakahoko he tafa'aki ko eni 'a e *drop out*. 'A ia ko kinautolu ia ko ē 'oku matu'aki nofo 'aupito mei he ako. 'A ia ko e fakakaukau ia 'a e Potungāue ke mau *invest* he tafa'aki ko eni 'ai ai 'enau me'alele mo e.. ko u tui 'oku *charge* pē 'enau 'utu 'e Fakafofonga 'i he *finance* pē ko e va'a pehē he 'oku mahino pē 'enau fe'alu'aki. Ke fakapapau'i 'e feinga'i mai pē ki'i leka ki lokiako he ko e feitu'u pē ia ko ē 'e ala tau pehē pē ala malu'i ai ia mei ha fa'ahinga fakatauele kehe. Pea tautautefito 'i he taimi ko eni 'oku nau tupu hake ai taimi 'oku nau kei si'i. 'A ia ko e tafa'aki eni 'oku mahu'inga Sea pea mahalo ki he kaha'u 'e toe he 'oku ai e va'a leva he taimi ni 'oku fokotu'u he 'otumotu. Na'e kamata pē 'i Tonga ni ka 'oku ai leva 'enau kau *contact* he 'otumotu pē ko 'enau kau *staff* ko e 'uhinga pē ia he 'oku kau pē mo e 'u 'otumotú he palopalema ko eni he nofo.

Ko e konga mahu'inga 'enau ngāue, 'ikai ke ngata pē he sio ki he nofo 'a e fānau ako ka ko e *attendance* ko ē 'a e kau faiako. Na'a ko e 'uhinga ia na'a 'oku fa'a nofo e faiako ia pea fakapiko'ia e ki'i tamasi'i ia pea nofo ai pē mo ia ia he ako. 'A ia ko e fanga ki'i *factor* pehē 'oku 'ikai ko e 'uhinga pē ko ē pē ko ē ka 'oku lahi 'a e ngaahi *factor* kehekehe 'oku ne *affect* 'a e ma'u ako pē ko e ala nofo 'a e ki'i tamasi'i pē ko ha ki'i ta'ahine 'i he ako.

Tali Pule'anga ki he fehu'ia tu'unga totonu 'i ai ako fānau ako sikolasipi ki USP

Fekau'aki pea mo e sikolasipi Fakafofonga ko e 'u me'a ko ē 'oku 'ikai ke lava 'ai 'i Tonga ni, pea 'ave leva ki muli. Ka ko e meimei 'oku mau ngāue'aki 'a e ta'u 'uluaki ta'u ko ē 'osi e *high school* 'a e ki'i leka ke fakaangaanga ki he 'univēsiti, 'oku mau sio 'oku *conducive* pē 'oku saiange 'a e 'ātakai ke fakaangaanga ko ia he 'univēsiti kamata hake pē he *campus* ko ena 'i *USP* heni pē ko e *TNU* pē ko e *TTI*. Ka ko e me'a mahu'inga heni Sea, kapau leva 'oku 'ikai ke *offer* ia heni, 'alu pē ia ki muli neongo kapau ko e ta'u 'uluaki. Ka 'oku lahi 'a e ngaahi *course* 'e ni'ihi ia 'i he *USP* 'oku *offer local* pē ia heni he *USP*. Ka ko e konga lahi hangē ko ē ko e tau pehē ko e 'enisinia. *Even* kapau 'oku 'ikai lava ia fai 'i *USP* te mau ala 'ave 'e mautolu ki Nu'usila 'a e tokotaha ko ia ko e 'uhinga pē ko e mahu'inga pē ko e *priority* 'a e ngaahi *case* pehē.

Hangē ko nautolu ko ia 'oku 'ai lao. Ko 'ene 'osi pē ta'u **u**luaki mau fakahangahanga leva ke 'ave he 'oku mahu'inga ia ke nau *face to face* mo e kau faiako, tau pehē 'i Vanuatu pē ko Suva, *Laucala* ko e 'uhinga pē ko e mahu'inga ko ē he ngāue fakaloea ke fesiofaki 'a e fānau. Ka ko e me'a ia 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku 'otometiki pē 'ene ako heni, ka 'oku ai 'a e fānau 'oku mo'oni 'a e Fakafofongá 'oku nau kamata ako heni, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia te nau ako ai pē heni ke 'osi. 'Oku ai 'etau sio 'oku ai 'a e faingamālie ke toe lelei ange 'ene ako he'ene fesiofaki mo 'ene kau faiakó ka 'oku 'ikai ko e kau tiuta ko ia 'i Tonga ni, 'oku **u**fai leva 'a e ngāue ki ai ko e 'uhinga pē ko e mahu'inga ko ē ke 'aonga 'a e taimi ko ia 'oku 'inivesi pea mo e sēniti 'oku 'inivesi he'etau fānau ke ma'u ha ako 'oku lelei ange. He 'e foki mai pē 'o ngāue mo tokoni mai ki he'etau langa fonua ko ia 'i Tonga ni. Ko e ki'i tali nounou pē ia Fakafofonga mālō.

Sea Komiti Kakato : Tongatapu 5 me'a mai.

Tokanga Tongatapu 5 ke fai ha sio ki ha pa'anga fe'unga ke lava hokohoko atu hono matauhi e ako kanolelei

'Aisake Eke : Mālō Sea hūfanga pē he fakatapu mo e Kōmiti Kakato kae fai pē ha ki'i lave fakalūkufua pē mo e ki'i me'a pē 'e taha ke toe 'eke. Ko e tu'unga ko ē ko ē 'oku 'i ai 'a e tu'unga fakapa'anga ko ē 'o e ta'u fakapa'anga ko ē e ako he fonua ni, ko e poini lahi pē ia ko u 'ohake pē heni ke toe fai ha sio ki ai. Hangē ko eni ko e tu'u ko ia 'i he 'esitimeti ka hoko. Ko e fakamole 'oku ou ngāue'aki pē 'e au ko eni ko e fakamole pē eni ia pa'anga ko ia 'a e fonua, kau ki ai mo e *budget support* 'a ia 'oku 'omai ko ia ki he *operations* ko ia 'atautolu. Fakamole ko ia ki he, 'io ta'u lolotonga pē ko e fika ko ē 'e 'osi 'aki, 'oku meimei 'i he 66 ia 65.5 miliona e fakamole. Ko e pa'anga ko ia ko ē hū mai he faka'osinga e ta'u ni 'oku 2 miliona.

'A ia ko e fe'amokaki i ko e *deficit* ko e 63.3 miliona mei 64. Ko e 'alu ko ia i he 'esitimeti ka hoko, hiki 'aki e fakamole 'aki e 5.1 miliona. 'A ia 'oku tau 'alu leva tautolu ki he 65.5, 70.6 miliona kae holo foki 'a e *revenue* ia mei he 2 'o 1. Koe'uhi foki ko eni ko e tuku ko eni 'o e hiki 'o e totongi ako 'a e fānau. Pea 'oku 'alu leva ki 'olunga 'a e fe'amokaki ia 'o 69.3. 'A ia ko 'ene tu'u foki hotau ivi, ko 'ene tu'u foki he taimi ni ia meimei ko e peseti pē ia 'e 75 tānaki atu ki ai 'o 12 'etau pa'anga fakalotofonua...

<004>

Taimi: 1800-1805

'Aisake Eke: ... ko ia pē 'oku tau ma'u. Meimei ko e 90 miliona ia 'oku tau 'omai mei he hoangāue pea toe 'omai ko ē pea mei he tau nō mai e 15 miliona 'a ē ko eni 'oku tau fe'amokaki ai. Ka ko u 'ohake pē au heni mahalo 'oku tonu ke toe ke fakasio ange ki he, ko e *sustainable financing* 'etau ako ke fai ha sio ki ai. He koe'uhí ko e ko e mahu'inga ko ē 'o e 'o e me'a ko eni ke tau lava 'o matauhi. He 'oku mahino mai e 'ū me'a ko eni ko e tokoni ko ē 'a e *World Bank* manatu'i ko e tokoni mai ia 'i he *maintenance* mo e mai e *safer school* ko e 'ū me'a pē ia na'e tonu ke tau fai ka 'oku 'ikai foki ke tau lava 'e tautolu 'o fai e monomono mo e ngaahi me'a ko ia pea mo e *project* ko e *WASH Project* e ngaahi fale ko eni 'oku me'a ko eni he matangi mo e ngaahi fale fakanonga.

Ka ko e ngaahi fakamole kātoa ko ia 'oku ou tui 'oku tonu ke fai ha sio fo'ou ia ki heni ka tau lava 'o matauhi e fika ko eni. He ko u tui foki 'oku tau tatau kotoa tau fiema'u 'e tautolu e ako lelei taha ako kanolelei *quality education* e fonua tau tatau kotoa tautolu ai. Ako kanolelei. Ka ko e ako kanolelei foki ia 'oku fiema'u ia ha pa'anga fe'unga ke tau lava 'o tauhi 'aki e kanolelei ko ē ako 'e 'Eiki Sea.

Ka ko e founga foki ko ē 'oku tau fai mai 'aki 'oku mea'i pē 'e he Minisitā Ako ka ko u ko u tui ki he founga ko ia 'a e me'a ko ē 'oku ui ko e ko e *set the work approach* sio fakalūkufua ki he ako 'ikai ke ngata pē he sio e Pule'anga sio he toenga 'ū ko hai kātoa nautolu 'oku nau fai e me'a ko e ako. He koe'uhí ako e Pule'anga foki ia 'oku filifili pē ia 'ene kakai. Pea toenga atu ki he 'ū me'a ko ē pea neongo 'oku 'i ai pē mo e kakai 'oku nau fili ka ko e akó foki ia 'oku tau kau kātoa ai 'a ia 'oku fiema'u e sio fakalūkufua ai, pea 'ikai ngata ai 'oku tau tau fiema'u e ako lelei 'uhinga *to pay the price*. Pau ke tau 'oatu mo 'etau totongi mo 'etau me'a ke tau totongi 'aki. Ka ko e tu'unga faka'ekonōmika ko ē 'oku tau 'i ai 'oku te'eki ke tau a'u tautolu ki ai. 'Ofa pē 'e ai ha taimi na'e mei pā hake e lolo kae mahalo 'oku toe 'alu hifo ia ki lalo. Ha taimi te tau lava 'o mafua e ako kanolelei 'i he me'a 'ikai ke lava he mātu'a, ka ki he taimi ni ko u tui ko e taimi eni ia takitaha ui hono fatongia. 'Oku 'i ai e fatongia e Pule'anga 'i ai e fatongia tautolu tauhi fānau tau ō atu 'o totongi pea 'oku tau lava 'o mafua e fatongia.

‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘ohake ‘e au heni toe fai ha sio lelei ange ki he ki he ki he founa ko eni ‘oku tau fakahoko ai e ako pea mo e founa ‘e lava ai ke tau lava ai ‘o matauhi ‘a e ako kanolelei Sea. He ko e ‘ū tokoni ko ē mai mei he *World Bank* ‘oku tokoni pē he taimi ni ‘oku mai pa’anga pē ko e *grant* ko e tokoni ‘ilo’i ko ‘ene ‘osi ko eni ‘etau tā nō ko eni holo ‘etau tā nō ‘alu hifo ‘etau *ratio* ki he *debt* te tau mafuli tautolu e ‘ū tokoni ko ia na’e pehē foki ia ki mu’a ‘oku nō ia nō ma’ama’a *but* nō. ‘A ia kapau ‘e ‘osi ‘ave atu ia ki he kaha’u e ngaahi founa ko ia ka ‘oku mahu’inga pē ia ke tau tokateu ko fē fōtunga ‘e ‘alu ki ai ‘etau ako pea tau ‘oatu ko ē pea mo e, mahu’inga ke nau lava.

Ko e fatongia foki ‘o e ako ia ko u lave pē eni ki he fatongia ko ē Pule’anga. Hangē ko eni ko ‘Atele ko e Kolisi Tonga ko u tau kau kātoa pē foki neongo na’e lahi pē sio ko e fu’u lī pa’anga na’e fai 11 miliona nau talamai ko e fika ua na’e 11 na’e talamai ia kamata ‘aki ‘a e ua pea ‘osi ange 11 ia lahi ‘etau li. Ka ko e me’a foki ia feinga ke langa e ako. Sio ange na’e ‘osi ō ange e kāinga ‘o talamai Pule’anga ia tonu ke mou ‘ai ka ‘oku ‘ikai ke mou ‘ai ‘e moutolu sio ‘oku mau tu’u mai mautolu ‘o fai e ngāue. Ka ko u tui ko e kiate au ko e fatongia e Pule’anga ke langa e ngaahi fu’u ‘apiako ko ia pea toki ō pē Kolisi Tutuku ia ‘o ‘ai ha’anau ki’i me’a ‘ai ha’anau ki’i pā mai.

Ka ko e fatongia ia ‘o e Pule’anga. Ka kiate au fatongia ko ia na’e tonu ke fai pē he Pule’anga ko hotau fatongia ia tuku e totongi ako fai ‘e nautolu langa ‘e tautolu ‘a e ngaahi faleako tu’unga lelei ō e fānau ki ai. Kai kehe ko e anga pē e talanoa’i tau sio kātoa pē ko u tui ko e lotó ia ke ta’etotongi ka ‘oku ‘i ai e me’a ke tau fakatokanga’i e taimi pea mo e kae kanolelei e ako ki ‘Eua mo tautolu kātoa.

Fehu’ia Tongatapu 5 kau ma’u ‘inasi ‘i he polokalama ako TVET

Ko e ki’i fehu’i pukupuku pē ko u ‘eke ki heni ‘i he *TVET* ‘a ia ko ‘eku fakalukufua pē ‘a’aku ia Sea ‘i he *TVET* ‘Eiki Minisitā ko hai koā ‘oku kei ‘oku kei ma’u ‘inasi ‘i he me’a ko eni? He ko u lave’i hifo pē ‘e au ko e *TVET* ko ē na’e kamata ‘aki ko ē he he ‘Ene ‘Afio kuo Unga Fonua ‘a e *Tupou V. George Tupou V* na’e ‘ai foki ia ‘o ‘atā kotoa pē ia ki ha ako tekunikale a’u ē ko ha kolisi kapau ko e ako kolisi ko ia ‘oku ai ha’amou tekunikale, tekunikale ka ko u ma’u ko ē he taimi ni pehē ‘oku mou toe liliu e ngaahi me’a ko ia pea ko e me’a ia ko u ‘eke ai. Pē ‘oku ko e hā e tu’unga ko ē ‘o e *TVET*? Pea ‘ikai ngata foki ‘a ia ‘oku, ‘oku holo hangē pē ‘oku mo’oni ia ‘oku ‘ikai ke toe kau e ngaahi kolisi ia ngaahi kolisi ‘oku nau ‘alu nautolu ki he taki 700 ko e 1300 foki eni ia ‘oku lahi.

<005>

Taimi: 1805-1810

Aisake Eke: ... ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ia mahalo ‘oku teke atu ia ki he 700, ‘i ai e ni’ihi toko si’i mai pē hē. Pea mo e fakatokanga’i ko eni ‘a e ngaahi tokoni ‘oku ‘alu ia ka ko e fakalea ia ko e tokoni pa’anga ki he fakatotoló *research*. Ka ‘oku hangē ia kiate au ko e fetongi pe ia ‘ū *grant* ko ē na’e ‘ai ko ē ke tau tokoni kimu’á. Kae kehe ko e feliuliuaiki foki ia ‘a e polisī ‘i he akó ‘i he tokoni ko ē kitu’á ‘oku feliuliuaiki. Kae kehe ko ‘eku afe mai pē ki ai ‘i he ki’i fehu’i ko iá mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai he *TVET*.

Fakama'ala'ala Pule'anga he polokalama ako TVET & mahu'inga fai ha sio fakalukufua ki he lelei ako he fonua ni

Eiki Palēmia: Mālō, mālō Sea. Mālō e ma'u faingamālié. Mālō 'e Tongatapu 5 'a e ngaahi fehu'i lelei ko iá mo e ngaahi fakatupu fakakaukau lelei ko iá. Ko e 'uhingá pē ki he, hangē pē ko ē ko ho me'á ki he'etau langa fonua pē, ngāue'aki 'etau fānau pea mo 'enau fānau 'i he kaha'ú.

Ko e me'a ko eni ki he TVET Sea 'oku pau ke lesisita e TVET ko iá tau pehē he TNQAB ko e TVET providers. 'I he Lao 'o e Akó kátoa e high school mo e me'á 'oku high school 'a ia 'oku 'atā pe ia 'i he Potungāue Akó. Ko e 'ū me'a ko ē he post secondary 'oku TNQAB ia.

Me'a ko ē ki 'Atelé Sea 'oku fe'unga e \$6 miliona na'e fakamole he Pule'angá hono langa 'a e fale mohe 'e fā ai. Tuku kehe 'a e ngaahi falemohe ko ē 'oku toki langa he kolisi tutuku 'o fakataha'i ai, hangē pē ha share pē 'a e pa'anga ko ē ki ai. Pea ko e 6 miliona na'e fakamole he Pule'angá ke langa 'aki e falemohe 'e fā. Ko e 'uhingá eni ko e teuteu eni ke toe fakafoki mai e Kolisi Tongá ke nau toe ako nofo ma'u ko e 'uhingá pē ke 'i ai pē ngaahi 'uhinga lelei. Na'e toe fakakaukau ai 'a e Potungāue Akó ke toe faka'atā ke nau toe foki mai 'o ako nofo ma'u.

'I he project ko ē 'a e World Bank, mo'oni pē foki 'a ho'o me'á 'e Tongatapu 5, ka ko e tu'u he taimi ní 'oku lahi 'a e ngaahi ngāue ke fai ki he 'ū 'apiakó. Ka ko e pehē ko eni ko e fo'i seniti ko eni mei he World Bank, fai mo tau 'ai'i he taimi ni ke hiki'i hake 'a e tu'unga e 'ū 'apiakó ki ha lēvolo 'oku lelei pea tau maintain ai he lele ki he kaha'ú.

Hangē ko ē ko e fa'a me'a kuo u fanongo ai Build Better Now or ko e 'uhingá he 'oku tau langa he taimi ni. He 'ikai ke tau kei lava ai pē tautolu 'o monomono, monomono te tau taufetuli pē tautolu ia ko e 'uhingá ko e tu'unga ko ē 'ū 'apiakó. Kapau te tau spend 'a e pa'anga ko eni fakalelei'i ia, langa e 'ū fale ko ē 'oku tonu ke holoki mo e 'ū alāme'a pehē. A'u leva ki he tu'unga 'oku 'osi ai, faingofua leva hono maintain mo tau hokohoko atu ko ē 'i he kaha'ú.

Ko e taha pē foki ke fakatokanga'i ko e Potungāue Akó ia hangē ko ho'omou 'iló 'ikai ko e sōsiale ko e ministry 'oku ne provide service. 'Oku 'ikai ko ha potungāue ia ke tānaki pa'anga. 'A ia kapau te tau sio ki he Kasitomú 'e faai hake e revenue ia he laulau milioná kae fakafehoanaki ko ē ki he expenditure. Sai 'oku, hangē pē ko e fa'a laú ke compare pē 'āpelé mo e 'āpelé he ko e taimi, taimi lahi ko eni ia ko e fakahoko fatongia. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá pe ia ke, ki he tānaki pa'angá 'i he taimi ko ē 'oku fakafehoanaki ai.

Ko u tui tatau au mo koe Fakafofonga 'i he sio ki he sekitoa ko ē akó ke tau sio. 'I kai ke ngata pē 'i he 'ū 'apiako 'a e Pule'angá ka tau sio fakalukufua kau ai mo e 'ū 'apiako non-government. He 'oku kau eni hangē ko eni, ko e hā e me'a 'oku kei fakalele 'aki ai ha 'apiako 'oku toko ono pē 'i ha kau faiako 'e toko fā? Ko e hā e me'a 'oku faiako ai, 'oku tau 'ai ai ha faiako 'e toko valu ki ha kau ako 'e toko 30? Fēfē 'o kapau te tau fakataha? Fēfē kapau 'e 'omai e ako 'a e siasi ko iá mo e Pule'angá 'o fakataha ke 'alu ke 'uhingá pē ke maximize 'a 'etau ngāue'aki 'a e seniti. Pea 'e lava he kau faiako ia ko iá 'o toe foki, 'alu nautolu ia 'o fai ha fatongia tau pehē he kolisi pe ko e toe 'omai nautolu ki he lautohi. Fanga ki'i me'a pehē 'oku tonu ke talanoa'i.

'Oku 'ikai ke faingofua ia ke, ke tali 'e ha sino 'oku ne fakalele ha ako ke tau o atu 'o fokotu'utu'u pehē ai. Ko u tui ko e kamata te tau talanoa fakalelei, ko e hā e me'a 'e sai fakalukufua ki he akó. 'I kai ko e ako pē 'a e Pule'angá pe ko e ako 'a e siasi ka ko 'etau sio fakalukufua ko e hā 'a e me'a 'oku sai fakalukufua.

Hangē pē ko e alea ‘a e Pule’angá mo e Katoliká mo e Uēsilianá ‘i hono tuku ko ē ‘ena ‘apiako he ongo Niuá ‘o mafuli ia ko e Niuafou *High School* mo e Niuatoputapu *High School*. Ko e ngaahi alea ia ‘oku tau fiema’u ke tau kamata talatalanoa ki ai pe ‘oku kei tonu ke ‘ai e ‘apiako ko ē pe ‘ikai pe te tau lava ‘o fakataha. Tau *share* e kau faiakó pe ‘alu e kau faiakó ia ki ha ‘apiako ‘e taha ‘o tokonia kae fakalele ē he kau faiako ‘o e ‘apiako ko ē. ...

<001>

Taimi: 1810-1815

‘Eiki Palēmia: ... ‘a ia ‘oku kau au ia he tui ko ia ‘e Fakafofonga pea hangē ko e *practice* ‘oku ngāue ‘i he Potungāue Ako ‘a e ‘uhinga ‘i he taimi ko e ‘oku mau *common test* ai ke ma uke si’i sio fakalukufua ‘i Tonga ni fakalukufua Niu, Ha’apai, Vava’u, ‘Eua, Tonga. He ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pe ia ko ‘etau *concentrate* pe tautolu ‘i Tonga *High*. ‘Ikai ke tau sio ange pe ‘oku fēfē e ola ko e ‘a Niuā, ola ‘a ‘Eua pea tau sio leva ai pe ‘oku tonu ke toe *strengthen* pe ‘atu ha faiako ‘e taha he *subject* ko e ‘oku ngali kovi ia pe ‘alu e faiako ki he tafa’aki ko e.

‘A ia ko e ‘u ngaahi me’a pehē tetau lava tautolu ia ‘o fai fakataha mo e Siasi mo e ‘u ‘apiako ‘a e Siasi. Ko e ha me’a te u toe seti sivi ai ‘a e tafa’aki ia ko ‘e ka tau paaki ko e ha ‘oku ‘ikai ketau *agree* ai ‘i ha fo’i *standard* ‘o sivi ai pea tau sio ai tau *discuss* ai ko e ha ‘a e *witness* ko e ha ‘a e *strength* ke tau ngāue fakalukufua ai. ‘A ia ko u poupu au ia ki he ‘oua ‘e sio pe ki ha fo’i *sector* ‘e taha pe ko e *church school* pe ko e ako ‘a e Pule’anga pea tau sio fakalukufua ki he taumu’a ko e ha e lelei ‘a e ako ki he ‘etau sio fakalukufua ka ‘oku ‘ikai ko e ako pe ‘a e tafa’aki ko e pe ko e ako pe ‘a e tafa’aki ko ‘e. Ko ia pe Sea ki’i tokoni pe pea ko u fakamālō atu pe au ki he Tongatapu 5 ngaahi fokotu’u fakakaukau ko ia ko e ‘uhinga ke hokohoko atu ai ‘a hono fakalelei’i ‘a ‘etau feinga ke ako’i ‘etau fānau. Mālō

Sea Komiti Kakato: ‘Io Tongatapu 2

‘Uhila mo e Langi Fasi: Sea ko e ki’i me’a si’i pe ko u te u fakamālō foki ki he ‘Eiki Minisitā Ako he ngaahi fakamatala kuo ‘omai, ‘oku me’a pe ‘e taha ko u tokanga atu ki ai ko e kau *contract labour* ‘a eni na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e fa’ahinga kuo nau ‘osi penisoni kae toe fakafoki mai ke ō mai ‘o ngāue. ‘Oku tānaki hifo ‘a e fa’ahinga ko eni ‘i he Vouti ko eni ‘a e Potungāue Ako ‘oku fe’unga ia mo e \$849000 tupu mei a’u pe ia ‘o taha miliona.

Ko e me’a ko eni na’e ‘i ai ‘eku hoha’a ki ai he ta’u kuo ‘osi he koe’uhi na’e ‘ikai ke toki fakafokifā hake pe ‘oku nau ‘ilo ‘oku nau penisoni mahalo na’e tonu ke toe ta’u ‘e 3 ta’u ‘e 2 pea kamata leva ‘enau ngāue mo e fa’ahinga ko ē **te nau takeover** ‘a e ngāue meia kinautolu. Pea ko ‘ene hokosia pe ko ‘enau taimi penisoni pea nau ō leva ‘o penisoni. Kae ‘uhi ‘e *save* leva e fu’u pa’anga lahi ko eni 800000 tupu ko eni ke fakahoko ‘aki ia ha ngāue kehe ‘a e Potungāue.

Ko e me’a pe taha ko u tokanga atu ki ai ko e *maintenance* ‘a Sea na’a ku lave ki ai ‘anenai ko e pa’anga *maintenance* ko eni ‘oku ‘omai he Potungāue ko e \$313 ki he ‘apiako ki he ta’u ‘a e ‘apiako lautohi Pule’anga. Ko e ‘apiako ko eni ko e Tonga *Side School* na’e fakamoleki ‘e he *PTA* ia ‘a e \$20000 tupu ‘i he *maintenance* ‘a e falemālōlō ‘ata’atā pe hufanga he fakatapu. ‘A ia ko e ki’i ‘a ia ko e ngaahi me’a ia ke fai ki ai e tokanga he ‘oku toe hilifaki mai leva e ngaahi kavenga pehē ia ki he mātu’a ke fai ki ai ha tokanga e Potungāue.

Ko e hoko ko e ‘a ia ko e fa’ahinga ko ē na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘a e kau *contract* ‘e lava pe ‘o palani’i ‘a e *handover* he toe ta’u ‘e 2 pea nau penisoni ‘osi ko ia pea nau penisoni leva ‘o

mālōlō ‘oua **te nau** toe foki mai ‘o *contract* he koe’uhi ‘e lava leva ‘o fakahaofi ai ‘a e 800000 tupu ko eni na’e ‘a e Potungāue.

Fakahā Tongatapu 2 ‘hoha’a ni’ihi ‘oku laulanu teu ta’etotongi ako & ke fakakaukau hano faitokonia fānau ako ma’olunga ange

Ko e hokó pe ko e ‘oku ‘i ai e hoha’a lahi ki he ‘ai ko eni ke to’o e totongi ako mei he ngaahi ako ‘a e Pule’anga he ‘oku pehē he ‘e he fa’ahinga ‘oku nau hoha’a ‘oku hangē ‘oku ‘asi mai ha laulanu. Ko e to’o ko ē totongi ako ko ia ‘a ia ‘oku, ko e 1 miliona laka he **1 miliona** ‘e mole ia mei he *revenue* ko eni ‘a e Pule’anga pea ‘oku pau ke tāpuni mai ia mei ha feitu’u.

Pea ko e konga foki ko ia ko e pa’anga foki ko ia ‘oku tānaki tukuhau e tokotaha kotoa pe ‘i Tonga ni ke fai ‘aki ‘e ngāue ko eni. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u ‘uhinga lelei ia ke te sio atu ai ‘oku totonu ke fai e fo’i ako ta’etotongi ko eni he koe’uhi ‘oku kei malava pe ‘e he kakai ia ‘o fua e ako ‘enau fānau. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha tokosi’i ‘oku ‘ikai ta’emalava ‘oku tatau kotoa pe he ngaahi ako kātoa ‘i Tonga ni pe ko e ako Pule’anga pe ko e ako siasi ‘oku tonu ke tokoni’i kātoa pe ‘a kinautolu.

Ko e kalasi ia ‘oku tonu ke tokoni’i kapau ‘e totongi ako pe kae **1 miliona** ko ē na’e mei mole ko e fa’ahinga ko e ‘oku ako ‘i he ngaahi ako ‘oku ma’olunga ange he ko nautolu ‘oku faingata’a’ia fakapa’anga he totongi ‘enau ako. Pea mo e fa’ahinga ‘oku ‘ikai ke lava ke hoko atu ‘enau akó ko e ‘uhinga ko e mamafa ‘a e totongi ako. ‘A ia kapau ‘e fai pe ha ...

<007>

Taimi: 1815-1820

'Uhila Moe Langi Fasi: ... vakai fakalelei ki he tafa’aki ko iá. Ko e mole ko eni ‘a e *revenue* 1 milioná ‘oku pau pē foki ke tāpuni mai mei he feitu’u he koe’uhí ‘e kei ‘i ai pē kau faiako ‘e kei ‘i ai pē mo e ngaahi naunau, ‘e kei ‘i ai pē mo e ngaahi sevesi kehekehe ‘e fakahoko ki he ngaahi akó.

Ko e faka’osí pē Sea ‘oku ou vakai hifo ‘i he palani ko eni ‘a e, Palani Fakata’u Tolu ko eni ‘a e Potungāue Akó, ‘i he peesi 13 ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi, tēpile uá langa fale fakalalakaka ua, ngaahi taumu’a ki he fakalalakaká. Na’a ku ‘osi lave ki heni ki mu’a atu fekau’aki pea mo e faikehekehe ‘o e fefiné mo e tangatá. Ko e palani ko eni ki he 2025 ‘e taha, ko e fo’i fika ko ē ‘oku ne fakafofonga’i maí ko e taha. ‘A ia ‘oku mahino leva ia ‘e tokolahi tatau ‘a fefine mo tangata ‘i he ngaahi akó. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ko e hā ha founa ‘e fai’aki ‘a e me’a ko ē ka ‘i he anga ko ē ‘etau sio ki he fakanatulá he ‘ikai ke lava e me’a ko eni ia ke taha e fo’i *value* ko ē he ‘oku pau pē ke kehekehe e tokolahi ia ‘o fefiné pea mo e tokolahi ‘o tangatá.

Hoha’a Tongatapu 2 ki he ‘ikai fe’unga falemālōlō he ngaahi ‘apiako fakahoa ki he tokolahi fānau ako

Ko e hokó pē ko e peesi 13 pē ko ē ‘o e palani fakata’ú ai pē ‘i he tēpile uá. ‘Oku ‘asi ai ‘a e fo’i laine ko e tokolahi ‘o e fānau ako ki he falemālōlō hūfanga he fakatapú. Pea ‘oku ‘asi leva ai ko e palani ko ē ki he fakafuofua ki he 2025, ko e ako tokamu’á ‘e fānau ako ‘e toko 25 ki he falemālōlō. Ko e lautohi pule’anga ‘e toko 35, ko e fale ko e kolisí leva ‘e toko 25. Ka ko hono mo’oni ‘o e me’a ko eni ‘i he anga ko ē ngaahi me’a na’e tānaki mai mei he ‘a’ahí, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘apiako ia ‘oku toko 800 tupu fānau ako aí, ko e falemālōlō pē ‘e ono ‘oku nau

faka'aonga'í. 'A ia ko hono fika'i atu leva ia 'a e toko 266 ia ki he falemālōlō 'e taha pea kapau 'e 'ai ki he'ene tofú 'e fiema'u leva ha falemālōlō ia 'e 22 ki he 'apiako ko ení. 'A ia ko e ngaahi me'a eni 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'a e motu'á ni he 'oku kaunga tonu ia ki he mo'uilelei 'a e fānau akó.

Pea hangē ko e tafa'aki ko ē ki he teuteu ke fai 'a e ako ta'etotongi. 'Oku ou tui au ia 'oku 'ikai ke ta'etotongi ia he koe'uhí 'e totongi atu ia mei he ngaahi feitu'u kehe. Ko e 1 miliona ko ē 'oku mole mei he *revenue* 'e tāpuni atu ia mei he feitu'u kehe pea 'oku, 'oku 'i ai e ngaahi hoha'a pea mei he ngaahi kupu ta'efakapule'angá fekau'aki pea mo e fo'i me'a ko ení kae fēfē 'enau fānau 'anautolu ia te nau kei ako totongi pē kinautolu.

'Oku kei lahi pē ngaahi me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea ka ko u pehē ke fe'unga ā.

Sea Komiti Kakato: Sai, mālō Tongatapu 2.

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Ngaahi fokotu'utu'u Pule'anga ki he ako TVET

'Eiki Palēmia: Pehē au ko 'ene malanga pē 'a'ana ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fehu'i. Sea ko e tau feinga ko eni e me'á 'oku pau ke 'i ai 'etau tāketi Sea. Pea kapau te tau nongononga pē 'o 'ai 'ai pehē pē, ko e anga fēfē ai ha'atau 'unu ai kimu'a. Pau ke tau seti 'a e *agenda by setting* 'a e tāketi ko e 'uhingá ke tau feinga ki ai Sea. Ko e 'apiako ko ē, 'oku ou 'ilo au e 'apiako ko iá, mo'oni 'oku fu'u tokolahi. Na'a mau feinga mautolu ke holoki ke holoki ko e 'uhinga ko e *facility* ko ē 'oku 'i aí. Ka 'e pau ke *gradual* ko e 'uhinga ko e hū fo'ou 'e holoki 'o toko fiha ke 'alu, 'alu, 'osi e ta'u 'e fā pe ta'u 'e nimá 'oku tau kei mei pehē kuo vaeua.

Ko e taha ia na'e fai 'a e feme'a'aki ki ai kimu'á, founga ia 'e tahá ko e *zoning* ka 'oku lahi 'a e palopalema ia, 'oku 'i ai 'a e lelei pea 'oku 'i ai mo e kovi ki ai. He 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni ia Sea, na'e talu pē mei he taimi ko ē na'e kei ngāue ai ko ē Fakafongá he Potungāue Akó ka 'oku pau pē ke fai ha sio ki he ngaahi tafa'aki kotoa pē pe ko e hā ko ā 'a e me'a lelei tahá. He ko e mo'oní ia 'oku 'ikai ke tau ma'u 'e tautolu 'a e pa'anga fe'unga ke fai 'aki 'a e kātoa e 'ū ngāué.

Ko e 1 miliona 'oku toutou me'a ki aí ko u tui pē au 'oku, fēfē leva 'a e 1 miliona 'oku kole mai 'e he ngaahi siasí ke 'oua 'e fakafoki mai ki he Pule'angá. 'I he taimi ko ē 'oku 'oatu ai 'a e *grant* fakatatau ki he tu'utu'uni ko e pa'anga ko ē 'oku toe aí 'e fakafoki ki he Potungāue Akó. 1 miliona Sea na'e kole mai na'e kei toe pe ia 'ikai ke ngāue'aki ia ka na'e, ko e hā e me'a na'e hokó? Na'e 'omai leva ki he Kapinetí faitu'utu'uni leva e Kapinetí ke *overrule* 'a e fo'i tu'utu'uni ko ē kae 'uhingá kae toe 'ave pē 'enau 1 miliona ko iá.

'A ia 'o kapau na'e nounou fakapa'anga 'a e ngaahi siasí ko e hā e me'a na'e 'ikai ke ngāue'aki ai e ...

<001>

Taimi: 1820-1825

'Eiki Palēmia: 1 miliona ko ē, 'oku fakafuofua mai 'e he Potungāue Ako, 'e toe 'i ai 'a e 1 miliona he'ikai ke ngāue'aki ki he 'u *grant* ko ia 'i he ta'u ni. Ka 'oku 'osi 'ilo pē 'e mautolu 'e toe ha'u 'a e fo'i kole ia ke toe tuku pē ā ia ai, neongo ko e pa'anga ko ia na'e tonu ke

ngāue'aki 'i he fo'i ta'u ko ia. 'A ia ko e me'apango pē ko 'etau 'omai 'i he taimi 'e ni'ihī 'a e ngaahi tui fakafo'ituitui mo 'etau pehē, ka 'ai eni 'e mole 'emau fānau 'amautolu mei he siasi ki ha siasi 'e taha, ko e 'uhinga na'a 'alu ia mei he siasi ko eni 'oku mau 'i ai ko 'ene 'alu 'a'ana ko ē 'o ako 'i he Pule'angá 'e ala 'alu ia 'o siasi kehe. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia, ko e fatongia ia 'o tautolu ke ako'i 'a e fānau, ko hoku fatongia ia 'o e kau faifekau ke nau hanga 'o fakamaama 'a e fānau 'i he me'a fakalaumālie.

'A ia ka ko 'eku 'uhinga taimi ko ē 'oku tau *mix* ai 'a e 'u me'a ko ia, kuo tau 'alu leva tautolu ki he taimi 'oku 'ikai leva ke tau toe sio tautolu ko e hā koā hotau fatongia 'i he potungāue ko ia. Pea ko e taumu'a pē ia 'e Sea ko eni 'a e fakakaukau, ke 'i ai ha 'aho 'e 'i ai ai ha faingamālie ki ha taha pē, taha pē ke 'uhingá pē ke ne lava 'o ma'u 'a e ako ta'etotongi he 'oku ou tui pē au ko e halafononga ia ko ē 'oku tonu ke tau tā ki he fānau pea mo 'enau fānau 'i he kaha'u, ke fakafaingofua'i 'oange ha faingamālie ke nau ako. Pē ko e hā 'a e tu'unga 'oku nau 'i ai, ko e me'a kehe ia he ko eni, tau fakatatau pē ki he ngaahi talēniti 'oku 'omai 'e he 'Otua.

Ko e tānaki atu pē ki ai Sea, feinga 'a e Pule'angá he taimi ni ke ala hū 'a e *TVET* ia he *form 3* pē *form 4*, lalo 'aupito, 'a ia ko 'ene hu atu pē 'i he *form 2* mei he *GMS* pē ko e *middle school*, kapau leva 'i he *academically* 'oku ke pehē 'e koe 'oku 'ikai ke ke te'eki ai ke ke fu'u sai, 'alu koe ki he *stream* ko ē 'o e *TVET* 'o ke 'alu ai pē ko e ia 'alu 'o 'alu ki Fokololo pē ko fē pē ko *TTI* 'o 'alu ki ai 'o fai ai ha'o ngāue *practical* ke ma'u ai ha'o *vocational certificate*, ke ma'u ai ha'o mo'ui.

Ko e tali ki he *form 5*, lahi 'a e taimi faingamālie ia ke ke *drop out* koe 'i ai. 'A ia 'oku fiema'u leva ke ongo'i pē 'e he ki'i leka 'oku 'aonga 'ene nimenima lelei 'alu ia 'i he *stream* ko ē 'o e *TVET* Sea 'osi 'i ai 'a e ngaahi *stream* ia 'i he taimi ni, 'i he *form 4*, *form 5*. Ka ko e taimi ni 'oku mau feingá ke 'alu hifo ki he *form 3*, ko 'ene hu atu pē ko ē mei he *middle school* kapau leva 'oku 'ikai ke ne pehē 'oku sai fe'unga ia ke 'alu ia 'i he *academic*, afe ia 'o 'alu ia 'i he *TVET Stream*.

Ko e me'a pē'e taha 'oku mau fai ko ē 'a e talanoa mo 'ai ke fakapapau'i he ngaahi Potungāue Ako, ke nau hanga 'o *offer* pē 'a e Fika mo e *Language* pē ko e *English*, neongo pē 'e fēfē, ka 'oku 'ikai ko ha 'uhinga ia ai ke fakatōoki ai ha taha mei he'ene 'alu 'i he *TVET* ka 'oku mahu'inga pē ke ako'i 'a e lea, lea Tonga, lea *English* mo e fika, ko e 'uhingá pē ko e ngaahi *skills* ia 'oku mau pehē 'e kei fiema'u pē. *Even* 'e tatau ko ē 'a e ako fakatekinikale pea kapau 'e feinga ke 'alu ki muli, me'a lelei ke ne to'oto'o atu'a e ki'i 'ilo he'ene lea faka-papālangi tukukehe 'a e poto 'i he lea faka-Tonga mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eua 11 me'a mai, pea hoko mai 'a Ha'apai 12 ē, 10.

Fokotu'u 'Eua 11 ke faitokonia ako tokamu'a & fānau ako 'univēsi tautefito ki he kau ako mei motu

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e 'uluaki 'eku fehu'i 'e Sea mo e me'a pē ke u ki'i fakamatala angé he koe'uhi he 'oku 'ikai ke u lava 'o ma'u 'i he Patiseti ha vouti ki he ako tokamu'a. 'A ia ko e ako foki eni 'oku fiema'u ia ke fakamamafa'i he 'oku mahino eni ia 'oku 'i ai 'a e *grant* ko e pa'anga 'e 200 *per head*, ka koe'uhi ko e kei ma'ulalo foki 'a e pēseti ia 'o e fānau 'oku nau ō mai ke nau ako 'i he ako tokamu'a, ka 'oku 'ikai ke ha ha fakamamafa 'i he Patiseti ko eni 'a e Potungāue Ako, ke nofo ke nofo'ia atu ha tokoni ki he sekitoa ko eni ko 'ene mahu'inga.

Pea ko e fehu'i foki ia ai Sea ko 'eku mahino'i 'emau ki'i ako 'e 6 'oku tu'u 'i 'Eua, 'uluakí ko e kau faiako pē 'e totongi leva ia mei fē'ia, 'oku mahino pē kiate au 'oku hangē 'oku nau

‘ai pē ki’i totongi ako, ka ‘oku mahino mai ko ē kia au ia ‘oku ki’i ‘ikai ke fu’u manakoa ‘a e ki’i seniti ko ē ‘oku ma’u ‘e he kau faiako ko eni ‘i he levolo ko eni pea ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku kei nofonofu holo ai pē ia ‘a e levolo ‘o e fānau ako ma’ulalo kae ‘ikai ke ‘alu ki he levolo mā’olunga ko eni ke lahi ange ‘a e ō ki he ako, he ko e faka’uhinga ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘oku ou tui lahi ki ai, ki he ōmai ‘a e fānau ko ia ‘o kamata lelei ‘i he levolo ko eni ‘o e ako tokamu’a.

Ko hono uá Sea, ko e tafa’aki ko eni ki he fakaako, fakanaunau ako, ko ‘eku ‘uhinga eni ki he faleako, ‘oku ou tui Sea ‘oku tōkehekehe ‘a e tu’unga ko ē ‘oku nau ‘i ai, ko e ki’i ako ‘e 6 ko e te u talanoa pē he ako ‘e 6 ko ē ‘i ‘Eua ke u fakatātā ...

<002>

Taimi: 1825-1830

Taniela Fusimālohi: ...Ko u tui ko e fale ia ‘e fā ai tolu pe fā ‘oku fiema’u ia ke faitokonia. Ka ko ‘eku ma’u ko eni ki he pa’anga ko eni ‘oku hā he peesi 270 ki he fale langa fale fo’ou ‘uhinga pe ia ki he lautohi. Ka ko u tui Sea kapau ‘e hangē ko e fakamalanga ‘oku fai ‘e Tongatapu 5 ke ‘ai ke toe *more inclusive* ange pe fālahi ange ‘a e sio ko u tui pe ‘oku **t**otonu ke kau pea mo e ngaahi faleako ‘oku ‘i ai e fanga ki’i fānau ko eni ‘i hono faitokonia ‘e he langa ko eni ke toe matu’uekina ange he koe’uhī ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ko u fa’a lele atu au ia ai mo e tokoni fakanaunau pea ‘oku ngāue’aki pe ‘a e pa’anga *Constituency Fund* ke ‘oatu e fanga ki’i me’ava’inga ke nau ngāue’aki koe’uhī ko ‘enau silapa ‘oku meimei nofo ia ki he ako. Ko ‘enau ako e me’a mahu’inga ‘oku ako ia ‘i he va’inga.

‘A ia ko ‘eku tokanga ‘uluaki ia ke faitokonia ange ‘a e ako tokamu’a ‘i he fakamahino’i ko e kau faiakó ‘oku nau *qualify* mo totongi fakalelei. Pea ko hono ua ke fai mu’a ha tokoni fakanaunau fakalelei kia kinautolu ‘e lava pe ‘a e *CF Constituency Fund* ‘o tokoni ka ko u tui pe ‘oku toe fiema’u pe ke fai ha tokoni ‘i he ngaahi pa’anga ko eni ‘oku fai ki ai e talanoa ki he ako. Pea ko hono tolu ke fai ange ha sio ki he ngaahi faleako ke fakalelei’i pe ke a’u ki he *standard* ‘oku lelei *across* pe ko e ‘alu mei he vahefonua ki he vahefonua ‘oku tatau pe.

Sea ko u fie ha’u ke **u** talanoa ange ‘i he pa’anga ko eni ‘o e sikolasipi ‘oku mahino foki ko e 9 miliona eni. Ka ko e sikolasipi ko ē ‘a Tonga ni ‘oku fa’a tokoni ki ai e ngaahi fonua, tautautefito pe ki ‘Aositelēlia mo Nu’usila. Ka ko e ‘ene mahino ko ē kia au ‘oku ‘ikai ke u mahino’i ‘e au ia pe ko e 9 miliona ko eni ‘e toe tokoni mai ki ai ‘a e ngaahi fonua hangē ko Nu’usila mo ‘Aositelēlia. Ka ko ‘eku fakakaukau eni Sea.

Ko e fo’i pa’anga ko ē ‘oku ma’u he taimi ni ko e pa’anga sikolasipi ia ‘a e Pule’angá ‘oku nau tu’uaki ke tohi mai ki ai ‘a e fānau pea foaki kiate kinautolu ‘a e sikolasipi. ‘Oku ou mahino’i ‘e au ‘a e founa ‘a e ‘Eiki Minisitā kapau ‘oku lava ‘o fai heni pea fai heni ko e ‘uhinga ko e ma’ama’a ange pea toki ō pe ‘o faka’osi ko e ‘uhingá kae lava ‘o foaki atu ‘a e sikolasipi ki he tokolahī taha. Ka ko e anga ‘eku fakakaukau Sea kuo ‘alu e ako he taimi ni ki he tu’unga ma’olunga e foomu 7 pea kuo kamata ke fetuku he ngaahi mātu’a ‘enau fānau ki he lēvolo ko ē **e** ‘univēsiti.

Ka ko e kole pe mu’a ki he ‘Eiki Minisitā ke ai ha fakakaukau ke toe ki’i fakalahi atu pe ‘a e sikolasipi ki he fa’ahinga ‘oku totongi pe he’enau mātu’a ‘a ‘enau akó na’a ‘i ai ha ki’i peseti ai ke tokoni atu pe ki he ngaahi mātu’a ‘oku nau si’i fua ‘a e ako ko ē ‘enau fānau. Pea ko u tui ko e me’a lelei ‘aupito ia ke fai ke liliu ange ‘a ‘etau sio faka-sikolasipi ‘oku ‘ikai pe ke fakangatangata pe ha fa’ahinga he ‘oku ‘i ai foki ‘a e sikolasipi ia ko eni ‘oku ‘oange ia ki he fa’ahinga ‘a ē ‘oku ui ko e ko e *merit* fa’ahinga ia ‘oku nau *perform* lelei. Ka ‘oku ‘i ai pe mo

e fa'ahinga kuo pau pe ke nau ō he halafononga tata uke ma'u 'enau faingamālie ki he kaha'u. Pea ko e anga ia 'o e fokotu'u fēfē ke ki'i fakalahi atu pe seniti ko eni 9 miliona ke ai pe ha tokoni pehē.

Pea ko hono uá Sea ki he fa'ahinga ko ē 'oku ō mai mei tahi 'o ō mai ki Tongatapu ko e ako he *USP* pea mo e *TTI* pea mo e **CUP** na'a lava ha ki'i tokoni kia kinautolu he 'oku nau ō mai 'o faingata'a'ia 'i heni faka-nofo'anga ko e faka-me'alele mo e faka-naunau, koloa pe ha ki'i me'a ke 'oange he 'oku kei fua pe he mātu'á ia 'a e ako 'a e fa'ahinga ko eni.

'Ohake ta'efiemālie kau faiako ki he founga tānaki tu'unga 'enau ngāue pe PMS 'e he Pule'anga

Ko hono tolu Sea 'oku ou fie 'alu ki he peei 277 'oku hā ai 'a e me'a ko eni 'o fekau'aki mo e *staff appraisal* 'oku fai he kau, he va'a ko eni. Sea 'oku 'i ai pe 'a e talanoa ia 'o pehē 'i he *appraisal* ko eni pe ko e me'a ko eni 'oku fai ki he *performance* 'a e kau faiako 'oku 'ikai ke nau fiemālie nautolu ia ki he *PMS* ko ē 'oku fai 'e he Pule'anga. 'Oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o fakahalaki e anga 'enau ongo'i he koe'uhī na'a nau anga nautolu ia ki he *system* kehe ia, tatau pe ia mo e ngaahi potungāue kehe hangē ko e 'Atita.

Ka ko e 'ai pe mu'a koe'uhī ko e anga 'o e lotu pea mo e fie ngāue 'a e kau faiako ke fai pe ha fakakaukau ki ai ngāue pea mo e *PSC* ke ki'i liliu ange 'a e founga ko eni ki he nonga mo e fiemālie 'a e kau ngāue 'a e Potungāue Ako koe'uhī ko e kau faiako 'e 1,200 tupu. 'Oku 'ikai ke tau faka'amu ke 'auhia 'a e fo'i kulupu ko ia he na'e 'osi 'auhia nautolu he 'uhinga kehe kimu'a. ka 'oku tau faka'amu pe ke kei pukepuke pe kinautolu 'o 'ai ha founga 'oku toe lelei ange ke *assess* 'aki 'a 'enau faifatongia mo hano fakapale'i kinautolu. Sea ko u ha'u ki he fehu'i ko eni.

Sea Komiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai ē miniti 'e ua.

Taniela Fusimālohi: 'A e ngaahi lautohi 'oku 'ikai ke kau ai 'a e *GMS* 'oku pehē pe ia ko e *government primary schools* 'oku 'ikai ke a'u e fakalea ki he *form 2* ka ko e anga 'o e fakakaukau he koe'uhī 'oku hā mai e palopalema na'e 'osi 'ohake pe ia 'a e hiki ko ē 'o kau e foomu 2 'i he lautohi...

<003>

Taimi: 1830-1835

Taniela Fusimālohi : .. 'oku ai hono palopalema faka-*performance* pē ko e maa'usia 'e he fānau 'a e silapa 'o kakato.

Ko e taha Sea ko e tafa'aki ko eni ki he *TNU* 'oku ou fie sio hifo ki he patiseti 'oku ou tui ko ha me'a pē ke fakatonutonu Sea, he koe'uhi ko e anga 'eku vakai ki he patiseti, 'oku meimei ko e 14 miliona 'oku tau 'ave ki he ako pē taha ko e *TNU* 'a ia ko e *grant* pa'anga 'e 6.2 miliona pea mo e patiseti 'oku 'oange ko e 7.8 miliona ki he fānau ako ko hono tokolahi 'oku tatau pē ia pea mo e *TTI* pē ko e 'Ahopanilolo 'oku meimei 'i he fika pē ko e 300 ki he 400. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē 'oku tau 'oange 'a e fo'i 'ulu ko e 1200 ki he tokotaha ē. Ka 'oku toe ma'olunga ange e me'a 'oku tau 'ave ki he 'univēsiiti ko eni 'oku ou tui 'oku 'i he lauafē lahi ia. Ka ko 'eku 'uhinga Sea ...

'Eiki Palēmia : Mālō Sea ka u fei mo tali atu ai pē au ia neongo kuo 'osi 'ene taimi ke tokoni atu ki he Feitu'ú na. Ko e tu'u ko eni Sea ko e kau *graduate* 'e 1000

Sea Komiti Kakato : Fakaafongga ‘oku ai pē ‘ene mo’oni he ‘oku ou tauhi e taimi he taimi ni ē. Ke me’a mai e *PM* ki he me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai.

6 miliona ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ave ki he ‘Univēsi Faka Fonua ‘a Tonga

'Eiki Palēmia : ‘A ia ko e kau *graduation* mei he *TNU* he ta’u ni Sea ofi he 1000. Pea ‘oku feinga’i leva eni ia ke spread ha fo’i ‘aho ‘e 3 ko e ‘uhinga he ‘oku fu’u tokolahi. ‘A ia kapau leva ‘oku *graduate* ha toko 1000 he ‘oku kei 300 pē ‘a e ako. ‘Ai pea tuku e fa’a ngāue’aki ‘a e fika noa’ia tau fokifoki mai pē ki ha fika ‘oku mo’oni. Ko e 6 miliona pē ‘oku ‘ave ki he *TNU* he ko e patiseti ko ē ‘a e ngaahi *Tertiary Institute* ko e *TIHE* ko e hā fua e me’a ko ia. Kapau ‘oku fie me’a ‘a Tongatapu 5 pea toe me’a hake pē mo ia ‘oku ‘atā pē ke tau talanoa. Pea kapau pē ‘oku ke tokanga mai ki ho’o fehu’i ‘e toe sai ange pē mo ia 11. He ko e pa’anga ko ē na’e ‘i he ‘u *Tertiary* ko e *TIHE* ko e *Teachers Training College* mo e ‘u me’a ‘a ia ‘oku ‘ave leva ia ko ē ki he ‘univēsi as a *grant*. ‘A ia ‘oku ‘ave leva ke ‘ave kia nautolu pea mo e ngāue ko eni hono fokotu’u ‘o e Kuini Salote *Nursing School*. He ko e ‘uhinga *part* ia ‘o e ‘univēsi. Pea kuo pau ‘oku ‘ai ke ‘alu kia nautolu ‘a e misiume fakafonua. Ko e ‘uhinga ke kau ia he Senita ‘o e Lea faka-Tonga mo e *Culture* ‘o na fengāue’aki ai mo e *Tourism*.

‘A ia ko e ngaahi ngāue kotoa ko eni Sea, ‘oku feinga ke lava ai leva he ‘oku ‘osi *procure* mo e me’a ke hoko atu e ngāue pea ko e kongia ia ‘o e *revise* ko e ngaahi pa’anga fo’ou ko eni ‘oku hū mai ke fai’aki e ngaahi ngāue ko eni, ka ko e ‘uhinga ia e *TNU*.

Ko e me’a ki he *GMS* pea mo e *GPS* ‘oku vakai’i ‘e he Potungāue pē ‘oku fe’unga ‘a e tokolahi ke ‘ai ‘o *Middle School* pē ‘e *GPS* pē. ‘A ia ‘oku fai leva ai e sio ko ē pē ko e hā ē. Pea ko e ki’i fakamatala pē ia Sea. ‘A ia na’e mei ‘ova he peseti ‘e 50 ia ‘a e lava ko ia ki *Tonga High* mei he ‘u *GMS*. *Traditionally* ko *Side School* ia na’e faai atu ia he peseti ‘e 70 mo e me’a, ka ko e ‘alu atu ko ia mei he ‘u ako kehe kae ma’ulalo ange. Ka kuo ‘alu hake pē eni, pea ko e me’a ia pē ko e *message* ia pē ko e fakamatala ‘oku fiema’u ke ‘oatu ki he kakai.

Ko e ‘u ako ko ena homou feitu’u ‘e lava pē ho’o leka ‘au ko ia ‘o lava mai ki *Tonga High* pē ko Toloa pē ko ‘Atele. ‘Oku ‘osi feinga’i ke nau hoko ko ha founa ke toe fakafoki ange e kakai ki he ngaahi kolo, ko e ‘uhinga ke ‘oku sai fe’unga pē ‘a e ‘u ‘apiako ko eni, hangē ko e ola ko eni e sivi na’e toki ‘osi ke ako’i lelei ai enau fānau. Fekau’aki ko eni mo e sikolasipi ko e fakamālō atu ki he Fakaafongga he’ene mahu’inga he sikolasipi.

Ko e 9 miliona ko ia Fakaafongga ko e 5 miliona ia ko e *regional* sikolasipi ia ‘a ‘Asitelelia. Pea ko e 4 miliona leva ia ko e sikolasipi ia ‘a Nu’usila. Pea kehe leva ‘a e 4 miliona ia ‘a Tonga. He ‘oku ‘atā pē foki ha taha ia ke tohi ki he Nu’usila mo e ‘Asitelēlia. Ko e sikolasipi leva ia e Tonga pau pē ko e Tonga ke tohi ki ai. Ka ko e ‘uhinga ia e 9 pea mo e 4. Ko e hiki ia ‘aki e 2 miliona e sikolasipi ko e mahu’inga’ia ko ē ke tau *invest* ke tau tokanga’i ‘etau fānau ako’i he ngaahi tafa’aki hangē na’e me’a ki ai e Minisitā e *MOI*. Pea na’a mau hiki leva ‘o ‘ai e fo’i *bachelor engineering* ‘e 6 he ta’u ni.

Ko e ongo sekitoa na’a tau fa’a nofo ki ai ko e *Medicine* pē mo e Lao. Pea ‘oku toe tānaki atu pea mo e tafa’aki ko eni e *Engineering* he mahino ko ia ‘oku tokosi’i ‘aupito ‘etau tafa’aki ko ia. Mahino ‘aupito pē ‘a e fiema’u ia ke tau tokangaekina ‘a e ha’u ‘etau fānau mei he ‘otomotu ki Tonga ni ke ‘i ai. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi tokoni kehekehe pē ia ‘oku ke mea’i pē ‘e koe ia ‘a e *SET* mo e ‘u alāme’a pehē. Pea ‘oku mahu’inga pē ke toe sio he ‘oku ‘osi fokotu’u foki e *USP* ia honau va’a ‘i Ha’apai mo Vava’u ke lava *offer* ‘enau *course* ai. Pea ko e me’a tatau ‘oku ...

Taimi: 1835-1840

'Eiki Palēmia: ... kole 'aki ko ē ki he *TNU* ke fokotu'u ha'anau va'a 'i he 'otu motu ko e 'uhinga pē ke faka, 'i ai ha faingamālie ia ke nau ako pē au pea nau ako ai pē 'oku 'ikai ke ngata pē he pa'anga 'a e ngaahi kole 'enau ō mai ki Tonga ni. Ka 'oku 'i ai e ngaahi fakatauele kehe 'oku 'ikai ke tau loto ke 'uhinga ke ke fuesia ai he mātu'a e nunu'a e 'o e fa'ahinga me'a pehē ko e 'uhinga pē ko 'enau ō mai 'o feinga ki ha kaha'u 'oku lelei ange mālō Sea e ma'u faingamālie.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō pē au he'ene tali mai e fehu'i fekau'aki mo e 'univēsiti koe'uhí kapau ko e fika pē ia 'oku ne 'omai ko e 1200 'e kei ma'olunga pē foki 'a e *per head* ia 'e a'u ki ai ka ko e kole pē ia ke ki'i ko e 'uhinga ia na'e kole ai ko ē ke ki'i hiki hake ko ē 'a e *per head* ko ē ki he 'ū ako 'a e siasi koe'uhí ke ki'i palapalanisi pē ke 'alu hake pē ke ki'i tatau.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko hono fakamuimui Sea ko e ko e me'a ko eni ki he *curriculum review* 'oku ou tui Sea 'oku tonu ke ui mai *industry* ke nau kau ai ke *more relevant* 'a e, ke kaunga totonu ki he taimi 'e 'osi ai e fānau mei he ako 'oku nau ō atu ki he *industry* 'oku tāketi 'i ha fa'ahinga faingamālie 'e ma'u mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ha'apai 12, 10, pea 7 ē.

Mo'ale Finau: Mālō 'e Sea. Sea ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na pehē ki he 'Eiki Palēmia pehē ki he Hou'eiki Minisitā, Nōpele ki he Kakai Sea loto pē ke u 'oatu pē ha ki'i fakakaukau pea ko u kole atu Sea ko e toe pē miniti 'e ua ki he miniti 10 tātā mai ka u tangutu ki lalo.

'Io te u miniti pē 'e 10 Sea ta tā leva ha ki'i sīpinga ki he kautama ko ē ke nau ... Toe pē ua tātā mai. Sea 'oku mālie'ia he kamata'anga 'o e ngaahi vouti kotoa pē ko e folofola. Sea kau eni e fu'u me'a fanongo he fonua fanongo he kau Faifekau mo e kau lotu 'oku tui e Hou'eiki Minisitā ko e 'Otua ko e Takí ia. Pea ko u fakamālō atu Minisitā 'ofa pē na'a mou *mean* na'a mou 'uhinga'i lelei'i e me'a ko eni hanga atu 'oku fakatafe mai e tāpuaki.

Sea 'oku ou fanongo ki he 'ohake e ngaahi me'a ko eni 'oku lahi e ngaahi 'ū me'a ia kuo 'osi 'oku 'osi 'ohake ia 'Eiki Sea ka ko u loto pē ke 'oatu pē ha'aku fakakaukau mo ha ngaahi *dimension* 'oku ou loto ke 'oatu mei ai na'a tokoni ki he Hou'eiki Sea. Ko e akó 'Eiki Sea 'oku 'i ai e tui 'a e motu'a ni 'oku 'i ai e lea 'oku pehē ki he faiakó *there is no greater call than a call of the teacher*. Sea ko 'ene 'osí ia. Kapau 'oku tau tui ko e faiako ko e ui na'e fai na'e 'ohake eni kimu'a 'Eiki Sea pea 'i he tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha toe ui 'e ma'olunga ange 'i he ui 'o ha faiakó. Ko hono 'uhinga 'Eiki Sea he ko e faiakó ko taimi ko ē 'oku lelei ai e faiako 'e ope atu hono 'aonga 'alu 'Eiki Sea ki hano ngata'anga. He 'ikai Sea lele atu e motu'a ni 'Eiki Sea ki folau atu he ngaahi feitu'u kehekehe lue mai 'o sitapa he *counter* 'oku 'ikai ke 'i ai ha seniti ia. 'Eke mai 'e he fefine he 'e fefine ko ia ke 'oange ha pa'anga 'e 75 ke totongi ko e kaati pē 'e lava 'o to'o mei ai. 'Ikai ke ai ha'aku kaati Sea ko u kole ange ke tuku ke u tā mu'a ki he'eku ta'ahine ke fakahū mai ha *online* ha'aku kaati. 'Ohovale pē 'oku lea mai e ki'i ta'ahine mei he tafa'aki 'Eiki Sea lea faka-Tonga mai, ui mai hoku hingoa, pehē mai to'o mai ho kato hilifaki hē hilifaki, totongi 'osi pea 'omai mo 'eku seniti pea ha'u 'oma lue pea pehē mai kiate au ko u manatu'i koe Sea neongo pē na'e fakahā 'e koe na'e kovi 'eku

faiako ka koe Sea. Ka ko u fakahā atu pē Sea ko u tui pē ko ho’o tuli pē hua ko e faiako 'Eiki Sea ko hono ope atu ko e ‘uhinga ‘eku lea pehē 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘oua te ke fanongo koe ki he fakahua ko ia ‘io.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Kapau na’e ‘ikai ho faiako he'ikai ke u ha’u au ‘o tangutu heni. Ko e mālō ho’o faiako ‘a’au mo ‘eku ha’u ‘o tangutu heni pea ke toki nofo pē ‘o feinga’i au ke tuku au kitu’a, me’a mai.

Mo'ale Finau: Sea ko u kole fakamolemole atu kapau ko e na’e fai ha me’a pehē ka na’e ‘ikai ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ‘oku ou kole fakamolemole atu au ki he Feitu'u na mālō.

Poupou ke tali Vouti Potungāue Ako & tapou ke totongi’i lelei kau faiako nau kalusefai ke ō faiako ‘i he ngaahi motu

Mo'ale Finau: Mālō pē Sea. Sea ko e poini ‘oku ‘ohake hení ko e ako ‘oku taau ke patiseti ko e 137 ko ē 'Eiki Sea ‘oku ou poupou au ki ai 'Eiki Sea. Talanoa mo e ki’i tama ‘i Ha’apai 'Eiki Sea ‘ikai ke u ‘ilo hono hingoa kae talanoa mai pē ko e failautohi ko e failautohi. Ko u sio hono ki’i teunga mo ‘ene tangutu 'Eiki Sea kau tuku pē ke talanoa. Talanoa talanoa pea pehē mai kiate au ko e *PMS* kuo ne hanga maumau’i ‘emau *perform* ‘emau ngāue. Fakamolemole pē ‘e Palēmia kau ‘oatu e fakakaukau ko eni. Pea u talaange ‘oku sai e *PMS* ke sivi’i ho’omou *performance* ke mou ō ako’i lelei e fānau kae ‘oua te mou fakatamulu ho’omou ngāue. Talamai ‘e ia ‘oku ke fakatokanga’i ...

<005>

Taimi: 1840-1845

Mo'ale Finau: ... ‘a e taimi ko ē na’a mau ō pē mautolu ‘o ngāue ‘o a’u po’uli a’u ki he 10, na’e ‘ikai ke mau ‘eke mautolu ha totongi. Pea toki ‘alu ai ‘eku fakakaukau ki he ‘uhinga e ki’i tamasi’i ko ení 'Eiki Sea pea na’a ne hanga ‘e ia ‘o ako’i au 'Eiki Sea.

‘Oku ou to’o e me’a ko ení he te u foki mai pē au ‘o lave ki he ‘asi ko eni ‘o e polokalama fika tolú ki he akó mo e ako’í. *Learn* mo e *teaching*. Te u ki’i nofononofo pe ai 'Eiki Sea, ‘osi ko ia pea ‘osi ‘eku fakamalangá. Na’e hanga ‘e he tamasi’i ko ení ‘o ako’i au. Sea ko ‘etau lea Tongá ko e *learn* ko e ako, ko e *teaching* ko e ako’i.

Fokotu’u atu ki he 'Eiki Palēmiá ke fai mo liliu ‘etau lea Tongá silapá, ‘ai e ako’i he ‘oku te’eki ai ke tu’u ia hetau lea Tongá. Ke mahino ‘oku kehekehe ‘a e ongo fo’i leá pea ko hona laumālié mo ‘ena ngāue ki he mo’ui ‘a e Tongá ‘oku kehekehe.

‘Oatu e fakakaukau ko ení 'Eiki Sea. Fakamolemole pē Sea ka u ‘oatu mu’a he lea faka-Pilitāniá pea u toki, he ‘oku loloto. ‘Oku pehé ni 'Eiki Sea, *if you graduate today* kapau te ke ‘osi ‘i he ‘ahó ni, *you are an educated person*. Kapau te ke *graduate* he ‘aho ni mo ho *BA* tama ako koe. *But if you stop learning tomorrow you will be an uneducated person the next day*. Tui pē 'Eiki Sea kuo fe’unga ‘eku tipeití ‘a’aku. Fo’i ‘aho pē ‘e tolu. ‘Uluaki ‘osi e ‘aho ni, ko ‘apongipongi ko e tama ako koe ia. Kapau leva he ‘ikai ke ke toe ako koe ‘o *learn* he ‘aho hokó, ta’eako. Ko e mo’oni ia 'Eiki Sea.

Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'a e fakakaukau ko ení 'i he fo'i polokalama fika tolú. 'Oku ou fokotu'u atu 'Eiki Palēmia ke 'ai mu'a ke maau pea mahino 'a e fo'i fakakaukau ko 'ē he te ne liliu e *mindset* 'o e Tongá. Ko u talaatu e me'a ko ení 'Eiki Sea ko e *mindset* ko e polopalema ia 'a e fonua ko ení. Kapau he 'ikai ke tau toe ō tautolu ki Teufaiva 'o 'omi e fu'u ako kātoa 'e fiha 'o *compete* pea tau lau, he 'ikai toe fai, kapau he 'ikai ke tuku 'e kei fuhu pē akó a'u ki he 'ene 'osi.

Ko 'Amelika 'Eiki Sea na'e fou mai he fo'i me'a ko iá 'i he ngaahi ta'u lahi, ō fe'auhi, 'ikai ke 'osi e fuhú ia. 'Omai e lotú, fuhu pe ia. He ko e taimi ko ē 'oku tau fe'au'auhi ai ko ē 'Eiki Sea mo tau lau 'oku maumau e potó ia mo e lotú, 'e 'otomētiki pē fuhú ia mo e kē. Hanga leva 'e 'Amelika 'o liliu, *home game*, tau pē ki he ako ko ē, tau ki he ako ko ē. 'Osi, 'osi e fuhu.

Na'e 'ohake 'e he 'Eiki Palēmia 'anenai 'a e fakakaukau ke 'omi e ngaahi 'apiako ko eni ko ē ke fakatahataha'i. 'Oku ou tui ki ai 'Eiki Sea. Ka 'e tui ki ai e kau taki 'i he ngaahi siasí? Na'a ku ki'i 'ai hake 'i Ha'apai ko u ki'i faka, ko u ki'i faka, hanga pē au 'o ki'i *introduce* atu ki he kau tama 'i Taufa'āhau. Hala ke nau tali 'e nautolu 'Eiki Sea. 'Osi *mu'omu'a pē* 'ikai, 'oku 'i ai 'emau lēsoni fakalotu 'amautolu ke ako'i.

'Eiki Sea ko e siasí ko e *LDS* na'a nau hanga 'o 'omai 'enau akó ki he Pasifikí kau ai 'a Tongá ni mea'i pē he Feitu'u na. Taimi ni kuo kamata ke 'unu'unu atu e siasí ke fakafoki e akó ki he Pule'angá. Ko hono 'uhingá ke lava ke taha pē 'a e *quality* mo hono *assurance* 'o e *quality* mo e pa'anga 'a e fonuá ke 'aonga pē ki he kakai e fonuá.

'O hangē ko e *lunch* ko ē na'e 'ohake ko ē 'e he 'Eiki Palēmia, ko u kole fakamolemole pē ki he ngaahi *view* ko eni ki he me'a ko ení Sea. Kiate au ko e kaí oku 'ikai ko e me'akai pē. Malava pē 'o ma'u e ki'i fo'i manioke ia. Manatu lelei Sea he'eku kei lautohí foki ki 'api, haka manioke pē. Foki ki he fine'eikí 'ikai ke 'i ai ha kiki ko e manioke pē, ka na'e kei lava pē 'Eiki Sea ō ki he akó.

'Alu ki 'Amelika 'oku *lunch* ia tatau ai pē masiva mo e tu'umālie. 'Oku 'ikai ko e me'akai 'i he fonua ko iá. Ko e totonu 'a e tamasi'i kotoa pē ke ne ala ki ha'ane konga me'akai pe ko 'ene *cereal* pe ko e hā ke ne ma'u. Ko e fo'i *mindset* ko iá ko ia ia 'oku ou fokotu'u atu 'i he vouti ko ení ke tau hanga 'o fakaheheheka ai hotau fonuá 'Eiki Sea.

Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou, kapau 'oku tātā mai e Fakafofongá 'oku 'osi 'eku miniti 'e 10, ka u ki'i *wrap up* he miniti 'e uá. Sea 'oku ou fakamālō atu mu'a Sea ...

Sea Komiti Kakato: Pea te ke fakaongoongo ki he Fakafofongá pe te ke fakaongoongo kiate au?

Mo'ale Finau: Ko e 'uhingá he 'e tu'u ia 'o tafulu mai.

Sea Komiti Kakato: Malanga 'oku toe ho'o miniti 'e ...

Mo'ale Finau: Nima?

Sea Komiti Kakato: Tolu.

Mo'ale Finau: *Oh.* Sea ko ia Sea ko u loto pē ke faka'osi 'aki 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea.

'Oku ou tui ko e 137 milioná ko e, kiate au 'oku *sound* ko e me'alelei pe ia. Ko e toé pē 'Eiki Sea ke fakapapau'i 'etau *lunch* ke a'u ki Ha'apai. Hangē pē na'a ku lave 'anenai 'Eiki Sea, sai pē pa'angá he ko e me'a fai 'aki e ngāue. Fakapapau'i pē 'oku a'u atu ki he vahefonua e motu'á ni. Pea 'ikai ke ngata aí Sea 'oku fokotu'u atu heni 'Eiki Sea ke toe fakakaukau'i pē ...

Taimi: 1845-1850

Mo'ale Finau: ... pe 'a e si'i vāhenga 'a e kau faiako tautautefito 'Eiki Sea ki si'i ni'ihī 'i motu.

Faka'osi 'aki lele atu ki Fonoī 'i he ngaahi me'a kehe pe 'o fe'iloaki mo e ongo failautohi ai 'Eiki Sea. Ongō failautohi ko enī Sea mei Tonga ni li'aki e fāmili ka na ō ki he lautohi. Pea u 'eke talamai 'oku 'i ai pe 'ena ki'i *allowances* ka 'oku si'isi'i, Sea, Palēmīa ko u fokotu'u atu ka 'oku ai ha silini hē vahe kauleka 'oku ō ki motu he 'oku nau ō nautolu 'o fai e ngāue lelei kae li'aki si'onau ngaahi fāmili 'Eiki Sea. Ko e me'a pe ia 'oku ou tokanga ki ai he Patiseti ko enī, ke totongi lelei'i e fānau nau feilaulau'i 'enau mo'ui **ke nau** ō faiako 'i he ngaahi 'i he ngaahi motu 'o e tahi ke 'oatu 'a e maama pea mo e lelei fakalukufua 'Eiki Sea ki'i *educate* hotau ki'i fonua 'oku tau 'ofa ai, mālō Sea 'osi e miniti 10, ko u fokotu'u atu Sea, ke tau paasi ai leva 'a e Vouti 'a e Patiseti ko enī Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E fēfē leva 'a Tongatapu 10 na'e 'osi faka'ilonga mai

Mo'ale Finau: Ko enī 'oku fanafana mai talamai 'oku fe'unga pe! Sai pe 'ange pe ange pe a ha'ane fo'i miniti Sea fakamolemole.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na Sea, kae

'Eiki Palēmīa: Tuku pe mu'a ke u ki'i tali vave atu pe 'a e me'a 'a enī ko e na'e

Sea Komiti Kakato: Ko 'ene pou pou pe 'a'ana ki he Feitu'u na mo 'ene fakakaukau

Tui Pule'anga mahu'inga ke totongi'i lelei kau faiako fakahoko fatongia ki tokelau

'Eiki Palēmīa: Ko ia ko e 'ai pe au ke u *acknowledge* mo u ko u fie fakahā 'aki pe fiefia he ko e 'uhinga he tui tatau ke me'a 'aki ko ē hangē ko e **kai** mo e **alāme'a** pehē. Hangē ko e me'a 'a e Minisitā Mo'ui 'oku 'ikai ko e me'atokonī pe ka ko 'etau feinga ko ē ke liliu e to'onga mo'ui 'o kau ia he me'a mahu'inga he ko 'ene 'alu hake ko **ē** toe ta'u 'e 40 50 'o 'ene mo'ui. 'Ofa pe 'e hanga 'e he ki'i me'a ko enī 'oku fai hono 'ai 'enau me'atokoni mo e me'a 'o liliu 'ene tō'onga 'one manatua ai 'a e me'a ko e 'e hokohoko ai atu ai 'ene mo'ui. 'A ia ko e me'a pango pe ko mautolu ia na'e 'ikai ha me'a pehē mālō. 'Oku tau sai'ia ai he ngaahi me'atokoni 'oku tapu mo e ngaahi **alāme'a** pehē.

Ko e me'a pe taha fekau'aki mo e vahe ko e 'a e kau faiako ko **ē** 'i tahi. Mo'oni 'aupito pe 'ete sio tonu ko e he faingata'a'ia 'a e kau faiako ko ē he. Ka 'oku tau fiefia noa pe ko e 'uhinga 'oku nau ma'u 'a e taukei loto lahi mo e ivi **ke nau** ha'u **ke nau** ō atu mei he feitu'u kehe 'alu atu ki ha motu ko e 'uhinga pe ko e tokonia e fānau ka 'oku ai 'ikai ke ai ha feitu'u lelei **ke nau** ō ki ai 'o mālōlō ki ai mo e 'ū alāme'a ngaahi pole lahi ia mei he 'i he faiako.

Ko u tui pe au 'oku mou mea'i kotoa pe tautautefito ki he 'otumotu. Pea ko e kongā mahu'inga ai 'e Sea, 'a e ngāue ko e ko e he kolisi fakafaiako ke feinga'i ke toe tokolahi mai fānau tangata. 'Oku 'ikai ke mau loto ke 'ave e fānau fefine 'o tuku pehē'i he fanga ki'i motu he koe'uhī ko e ngaahi 'uhinga pe ia 'oku tau 'osi femahino'aki pe ai. Kae feinga'i mai e tamaiki tangatá ke tokotokolahi ange ko e 'uhingá ke, 'a ia 'oku mei feinga'i e tamaiki tangata pe ko e 'alu ha ongo ua pe ko ha toko ua faiako 'e 2 fefine pe ko e 'alu ha ongo mātu'a.

Ko e fanga ki'i me'a pehē pe ko e 'uhinga pe ke fakasi'isi'i 'a e *risk*. Ka ko u tui mo'oni 'aupito pe 'a e fiema'u ki Tonga ni. Tokanga'i makehe 'a kinautolu ko ē 'oku o 'o faifatongia 'i motú ko e 'uhingá pe ko e ngaahi pole mo e ngaahi me'a kehekehe neongo 'enau au 'enau loto lahi **ke nau** o faifatongia mālō Sea.

Mo'ale Finau: 'Io fakamolemole pe Palēmia pe na'e 3 pe me'a na'a ku tokanga ki ai, fē *PMS*?

'Eiki Palēmia: 'Io Sea, ko e ko ē **na'e talanoa'i foki eni ia mahalo na'e fai 'a e ki'i feme'a'aki heni 'i he** hiki ko ē 'a e *PMS*. Ko e 'uhinga pe ia he 'oku mahino e taimi ko ē 'oku 'omai foki e *rating* ko ē 'a e 'u Potungāue pea 'oku 'i ai leva e Komiti **'oku fa'a kau** pe ki ai e *CEO* e ngaahi Potungāue ko ē **'oku fai ko ē e talanoa ki ai**. Tau sio leva he ko e 'uhinga ka pehē mai e Potungāue ko ia 5 5 5 kātōa pe. Mahino pe ia 'oku 'ova kātōa ia. Fiema'u pe ke toe vakai'i pea ko hai 'oku 5 he'enau fakakaukau pe ko hai.

'A ia pea ko e 'uhinga e fakalahi **e** he Pule'anga **a e, mei he 2 miliona** ki he **4 miliona** ke fakasi'isi'i 'a e *process* ko ia. **Ko** 'ene a'u mai pe ki ha fo'i tu'unga 'oku fakafiemālie ko e 'uhinga tau pehē pea te *okay* ngali ko e kau tama ko ē 'oku makehe ange ko e kau 'o holoholo hifo pe ai. Ko e **4 miliona** ko e fakafuofua ia 'e fakafiemālie ange ia 'i hano feinga'i ke holoki holoki pe **squeeze pe** kae 'oleva 'oku *fit* pe 'i he Patiseti **2 miliona**. 'A ia ko e **fakamānava'i** eni 'a 'etau hanga fakapale'i 'a kinautolu ko ē 'oku fakahoko fatongia lelei ko eni he ngāue faka-Pule'anga mālō Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Sea, mahalo ko e palopalema pe Sea ko e 'ikai fa'a faitotonu e kau tama faisivi ko ē he *PMS*. 'A ia ko e poini pe 'a e leká ia 'oku ne 'omaí mahalo 'oku ai e taimi ia 'oku o atu pe nautolu 'o tānaki 'enau fanga ki'i pepa 'oku maaka ki 'olunga

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 10 me'a mai pea hoko mai 'a 7 e

Tokanga Tongatapu 10 fatongia e Pule'anga mo e PTA felave'i mo e ako 'a e fānau

Kapelieli Lanumata: Tapu ki he Feitu'u na Sea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato fakamālō he faingamālie kole pe ki he 'Eiki Palēmia ke laumālie lelei pe 'o ki'i *note* hifo pe 'a e ngaahi me'a te u lave atu ki ai pea toki ...

<007>

Taimi: 1850-1855

Kapelieli Lanumata: ... faingamālie pē pea toki 'omai ha tali kapau 'e faingamālie. Sea ko u fie talanoa fakalukufua pē, pea meimei peisi 'eku talanoá he peesi 278 'a e 'Esitimetí.

Na'e lave 'a Tongatapu **7** he ngaahi 'aho kuo maliu atú ko e monū'ia'anga pea mo e mala'ia'anga 'o e fonua ko eni 'e makatu'unga ia pea mei he Falé ni. Mo'oni 'aupito. Tānaki atu ki ai ko e tu'umālie'anga pea mo e maamangia 'o e fonua ko eni, makatu'unga ia 'i he potungāue ko ení. He ko e hakau 'o e lolotongá 'oku 'i honau 'aofinimá pea 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he motu'á ni.

Ko e talanoa te u faí 'e meimei ki he kongá lalahi pē 'e ua. Ko e fatongia 'a e Pule'angá pea mo e fatongia 'a e mātú'a tauhi fānaú. Sea ko e vāhenga 'o Tongatapu 10 'oku 'i ai 'apiako lautohi pule'anga ai 'e hiva, 'i ai pea mo e kolisi, ongo kolisi 'a e siasí ko e ongo kolisi 'e ua.

Tukukehe ange 'a e ngaahi ako tokamu'a pea mo e ngaahi ako 'a e siasí. 'Oku 'i ai pē kalasi taha ai 'a e ako tokamu'a ai fakataha mo e kalasi taha 'o a'u ki he kalasi ono. 'Oku nau 'osi lesisita pē ki he Pule'angá 'i he silapa ako 'a e Pule'angá.

Ko e ongo kolisí 'a Mo'unga'olive pea mo Takuilau, mea'i pe ia he Feitu'u na Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipá, ko e talu 'a e fokotu'u 'a e foomu fitu 'a e 'apiako ko ení mo 'enau meimei *beat* ma'u pē 'e nautolu 'a e ola e sivi 'a e Tonga *High School*, 'i he ngaahi ta'u ko eni kuo maliu atú mea'i pē ia he Feitu'u na.

Ko e ni'ihi 'o e fānau ako ko ení na'a nau 'osi mei he foomu fitú he ta'u atú mo e ta'u kuo 'osí. Ko e tokolahi 'iate kinautolu 'oku faingatāmaki fakasēniti ke toe hoko atu e akó, tukukehe 'a e ni'ihi 'oku nau ma'u sikolasipi. Fakamālō ki he Pule'angá toko ni'ihi tokosi'i pē pea ko e ni'ihi 'oku nau 'i he *USP* pea mo e 'Apiako *TNU*. Ka ko e peseti lahi 'o e fānau ko ení na'a nau meimei lava kotoa pē he sivi. Mate pē he fie hoko atu e akó, faingamālie fakasēniti 'oku faingatāmaki fakasēniti Sea.

Ko e talanoa 'oku ou faí ko e talanoa he a'usia pea mo e ngaahi mo'oni'i me'a, he 'oku fu'u lahi 'aupito 'eku fakakaungatāmaki 'i he ngaahi ako ko eni he vāhengá. Pea 'i he ta'u lahi 'eku Sea 'i he *PTA* 'i he 'Apiako Lautohi 'a Lapahá pea ko u toe kau foki he mēmipa 'o e Komiti Ako 'a e 'Apiako Takuilau pea pehē ki he 'Apiako Tokamu'a 'a e siasí 'oku 'alu pē 'o a'u ki he kalasi ono. Pea ko e talanoa atu 'a e motu'á ni he a'usia mo'oni 'i he ngaahi mo'oni'i me'a na'e hoko mo e ngaahi mo'oni'i me'a 'oku lolotonga hoko pea mo e ngaahi me'a 'oku fai e sio ki ai ki he kaha'ú. Hangē ko e lave ko ē 'a e motu'á ni 'i he te u talatalanoa ki he fatongia 'a e Pule'angá pea mo e fatongia 'a e mātu'a tauhi fānau.

Sea ko e ta'u kuo 'osí na'e fakamole he Kautaha Mātu'a Tauhi Fānau 'i he 'apiako lautohi ko ē 'a Lapahá, fakafuofua ki he ofi ki he \$10000 tupu meimei 20000. Pe ko hono 'ai 'enau *printer* fo'ou pea 'ai mo hono ki'i loki 'o 'ai ki ai. Fokotu'u ki ai pea mo e *air conditioner* *air condition* fakamolemole Sea, ke tolonga e me'angāue ko ení pea teuteu'i pea mo e ngaahi *shelf* tuku'anga naunau, ta'u kuo 'osí ia. Sea ko e ta'u ni na'e kole mai 'e he 'apiako ko ē ko Nukuleka 'enau *printer* pea na'e fai e fetu'utaki atu kia nautolu ke fai ha kole ki he potungāué, ko e tali na'e 'omaí 'oku faingatāmaki. Pea na'e kumi ia pea mei he pa'anga fakavāhenga ko ē 'a Nukuleká, na'e fe'unga e *printer* ko ení mo e pa'anga 'e 5000.

Ko e talu e fakahoko fatongia mai 'a e motu'á ni he *PTA* he akó 'oku meimei feinga pa'anga tu'o ua 'a e ki'i akó he ta'u. Taki pa'anga 'e 100 e fo'i 'ulu kae lava 'o fua e ngaahi fatongia 'a e akó. Kau ai hono kosi mo tauhi 'o e ma'a 'a e 'apiakó ...

<001>

Taimi: 1855-1900

Kapeliere Lanumata: ... Kau ai pea mo e ngaahi pepa *print A4* 'oku fakalele 'aki 'a e ako, tautefito ki he taimi sivi Sea. Ngaahi pepa *toilet* ki he *toilet* pea mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi *bathroom* hūfanga 'i he fakatapu.

Sea ko e māhina ni na'e ngāue atu ai 'a e kau ngāue 'i he 'ofisi 'a e motu'a ni hono tufotufa 'a e ngaahi naunau ko e me'a'ofa pea mei 'Amelika, ko Lu'isa Pāuni, mea'i pē ia 'e he 'Eiki Palēmia, mea'i 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e kautaha eni na'a nau tokoni mai 'o faka-*furniture* 'a e 'Ofisi 'o e Minisitā Pa'anga pea mo 'Ofisi Ako foki, kapau 'oku tonu 'a e ma'u 'a e motu'a ni na'e kau ai pea mo 'Ofisi Ako.

Na'e 'i ai 'a e koniteina na'e 'omai ma'a e vāhenga ni, vāhenga 'o e motu'a ni, pea na'e takatakai atu ai 'a e kau ngāue he 'ofisi 'o e motu'a ni 'o tufotufa ki he ngaahi 'apiako lautohi 'o e vāhenga he ko e tu'unga na'e 'i ai 'a e naunau 'oku ngāue'aki 'i he loki ako, mahalo pē ki he 'ofisi 'o e kau Puleako, na'e 'ikai ke 'i he tu'unga fakafiēmālie. Tukukehe pē 'a e 'apiako 'e 2 'a ia ko Navutoka pea mo Niutōua na'e 'osi fakanaunau fo'ou pē ia 'u ako ia ko eni.

'Ohake mei he fono Nukuleka e tokosi'i fakakaufaiako mei he kalasi 1-6

'E Sea, 'oku ou ma'u faingamālie ma'u pē 'i he taimi 'oku fai ai 'a e fono 'a e Pule Fakavahe, lele noa'ia atu ai pē motu'a ni ia 'o ta'utu atu 'i mui pea mo e kakai 'o e kolo, mahu'inga'ia pē motu'a ni ia feitu'u te u ala fanongo ai ki he fiema'u mo e le'o 'o e kakai, pea u 'alu ki ai.

Ko e taha ia 'i he *issue* na'e 'ohake pea mei he kolo ko ia ko Nukuleka, na'a ku lave ki ai 'anenai na'e kumi 'enau *printer*, pa'anga 'e 5000. Ko e *issue* na'e 'ohake he fono, kalasi 1 ki he kalasi 6, faiako pē 'e toko 3, 'e sai pē ke ki'i *note* pē 'a e Palēmia toki lave mai pē ki ai 'anai, 'i he *issue* ko ia.

Na'e fetu'utaki mai 'a e puleako 'a e 'ofisa kolo kiate au 'aneafi, pea 'i ai mo e kau 'ofisa kolo na'e fetu'utaki mai kimu'a, ka u foki ia 'i he ngaahi *requirements* mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā 'o e *MIA*, tohi fakaongoongo lelei pea mei he 'ofisa kolo, ki ha ni'ihi 'oku nau folau atu 'i he polokalama toli fo'i'akau. Ko e lipooti na'e 'omai kiate au 'e he kau 'ofisa kolo, ko e ni'ihi 'o e kinautolu ko eni na'e toki fai atu 'enau fanga ki'i tohi fakaongolelei, he ngaahi 'aho ko eni kuo maliu atu. Ko e kau faiako, 'i he 'apiako lautohi Pule'anga 'ikai ngata pē ka 'oku nau faiako 'i he ngaahi lautohi 'o e vāhenga ka 'oku nau faiako 'i he ngaahi feitu'u kehe ka 'oku nau fokoutua 'i he vāhenga Tongatapu 10.

Peesi 278, 'Esitimeti, vakai hifo 'a e motu'a ni ki he kau ngāue tu'uma'u, 23/24, 'Esitimeti kamata 18 miliona, 18.5. Ko e *revise*, 19.2, 'Esitimeti ko eni 24/25 holo ia 14.3, 'a ia ko e holo ko ē pea mei he *revise*, ki he 'Esitimeti ko ē ta'u ni, 'oku fakafuofua ki he 4.9 miliona, 'a e holo ko ia Sea. 'Oku mahu'inga mālie ki he motu'a ni ke 'eke 'a e makatu'unga, he ko e lave'i 'a e motu'a ni 'oku tokosi'i 'a e kau faiako, fakafehoanaki ki he tokolahi 'o e fānau ako, he ko e ngaahi *issue* eni ia na'e 'ohake ia 'i he 'a'ahi faka-Fale Alea, 'a e motu'a ni 'i he takai holo 'i he 'apiako 'e 9 ko eni na'a ku toki 'osi lave atu ki ai.

Hoha'a Tongatapu 10 'ikai ha fakaivia ki he 'apiako fakatekinikale 'a e Palu Aviation & fokotu'u ke fakaivia ke lahi silini ma'a e fānau ako sikolasipi

Ko e tokolahi, 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau fokoutua 'i he vāhenga 'oku nau ako 'i he ako tekinikale ko ia Palu *Aviation*. 'I ai 'a e ni'ihi 'oku nau ako 'enisinia vakapuna, pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau ako pailate. Ko e ni'ihi 'oku nau fokoutua 'i he Vāhenga Tongatapu 10 ...

<002>

Taimi: 1900-1905

Kapelieli Lanumata: ...Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni ia 'a e Pule'anga *whatsoever* ki he ki'i ako ko eni ke kātaki pe Palēmia 'o toki fai ha lave mai ki he 'isiu ko ia. Ko e fakakaukau 'a e motu'a ni fakamolemole pe 'Eiki Palēmia, 1.2 miliona kai pongipongi 'etau fānau. Fatongia ia 'a hai? Fatongia ia 'a tamai pea mo fa'ē pea mei 'api. Ko e ngaahi me'a ko ē na'a ku toki fakamatala atu 'a e *printer* 'a e ngaahi fakamole 'a e *air con* 'a e fakamole ki he pepa toileti hūfanga he fakatapu. Ko e taimi ko ē ko ē 'oku lesisita ai e fānau ke hū he kamata e ako

‘oku fiema’u ke ‘alu ange mo e fala pea mo e taufale. Fatongia ia ‘a hai? Fatongia ia ‘a e Pule’anga. ‘Oku ou fokotu’u atu hangē ko ‘eku lave ko ē ‘anenai ki he palopalema ‘oku tofanga mo ‘etau fānau toki ‘osi pea mei he foomu 7.

Sea Komiti Kakato: Toe e miniti ‘e ua fakamā’opo’opo mai ē.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea, ‘ikai ke ‘i ai ha ki’i seniti he hoko atu ‘enau ako ki he ‘univēsiti. ‘Oku ou fokotu’u atu ke to’o ‘a e kai pongipongi pea mei he vouti ko eni ‘o fakahū he sikolasipi fakalahi ‘a e sikolasipi nofo ‘etau fakamamafa ‘i he fānau ‘oku nau mohu ‘amanaki ke hoko atu ‘enau akó ka ‘oku nau faingatāmaki fakaseniti. Ko **u** tui ko e lēvolo ko eni ‘a e ‘apiako lautohi mo e kolisi.

Veivosa Taka: Sea ‘e lava ke u fehu’i Sea.

Kapelieli Lanumata: ‘Oku malavalava pe he mātu’a.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me’a ‘oku ke tokanga ki ai mei ‘osi ‘ene taimi.

Veivosa Taka: Ko e ki’i fehu’i pe ke ne tali mai.

Sea Komiti Kakato: Tali e fehu’i, ke tali he ‘e to’o ia ho taimi.

Kapelieli Lanumata: Mei ‘osi atu au pea ke toki fehu’i mai pe koe pe ko e hā...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ke tali ia.

Veivosa Taka: Tali pe he Feitu’u na?

Kapelieli Lanumata: Fehu’i mai pe ‘oku faka’ofa’ofa ho hekesi mālō.

Sea Komiti Kakato: Pe’i fehu’i mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki. ‘Eiki Sea ko u fehu’i ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia ngafa ‘oku me’a mai’aki ‘e he Fakafofonga 10. Ko e kai pongipongiko e fatongia ia ‘o e tamai mo e fa’ē, ‘ikai ke u tukuhifo ‘e au ‘a e ngaahi mātu’a. Ka ko ‘eku fehu’i mei he taimi ko ē na’a mau kei ako lautohi pule’anga ai. Na’e lava e fatongia ko eni?

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea. Ko e ‘isiu ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni he’eku fakatokanga’i he Patiseti ko eni ‘oku fu’u lahi ‘etau...

Sea Komiti Kakato: Toe e miniti ‘e taha.

Kapelieli Lanumata: ‘Oku fu’u lahi ‘etau fafanga sepuni’i ‘a e kakai ‘o e fonua ni. ‘Oku fu’u lahi ‘etau tufa mata’iika kae ‘ikai ke ako’i kinautolu ke nau poto he toutai. Ke nau lava pe ‘o mo’ui ‘ia kinautolu ‘i he ‘aho ni ‘o fai atu. Sea malavalava pe he mātu’a ia totongi ‘enau ... ‘e sai ange kiate au kapau ko e *approach* ko ē ‘oku ‘omai mei he Pule’anga ta’etotongi ako ‘a e *form 2* ki he *form 5* kātoa e ngaahi ako pe ‘a Tonga ni kātoa, mahino pe ‘a e tu’utu’uni ngāue ia ‘a e ako ‘a e siasi, ta’etotongi ako *compensate* ‘e he Pule’anga ia ‘a e totongi ako ko ē ‘a e ngaahi ako ‘a e siasi ‘o ‘ave ki he siasi *fair* ki he taha kotoa hangē ‘oku ngali lau lanu fakapukupuku pe ki he Pule’anga kae si’i fēfē ‘a e ngaahi ako ‘a e siasi mālō Sea Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai Palēmia ‘o Tonga.

'Eiki Palēmia: Hangē pe ko e me’a ‘a e Fakafofonga Sea tau pehē ko e ‘apiako ko ē ‘oku pa’anga ‘e 1000 ‘enau *school fees*. Pa’anga ‘e 200 ē ‘e *fair* ia ke u ‘ave ‘e au ‘a e 1000 ki he ‘apiako ko ē kae ‘ave ‘a e 200 ki he ‘apiako ko ē. ‘Oku pehē he Fakafofonga mahalo ‘oku te’eki ke fakakaukau he Pule’anga e ngaahi me’a ko eni ‘e *fair* fēfē ia ‘o kapau te u ‘ave ‘e au ‘a e pa’anga lahi ki hē koe’uhī ko ‘enau totongi ako ‘oku mamafa ka u ‘ave ‘e au ‘a e pa’anga ki he ko e ‘uhinga ko e ‘apiako ia ko ia ‘oku ma’ama’a ange nautoluu. ‘Oku tau ‘osi ‘ilo pe ‘etautolu ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū ‘apiako ‘oku 1000 ‘i he ta’u ‘a e akó ia ai. Pea ‘oku ‘osi ‘ilo pe ‘oku ‘i ai ‘a e ‘apiako ‘oku 200. ‘A ia ko e ‘uhinga pe ‘oku mamafa ‘enau totongi akó te u ‘ave ‘e au ‘a e 1000 ki hē pea u ‘ave ‘e au ‘a e 200 ki he ‘apiako ‘oku nau feinga ke fakama’ama’a ‘enau akó. Ko e anga pe ia ‘a e fakakaukau pe ia. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga pe ko e ‘uhinga ki he ...

Ko e me’a ko ena ko ē ki he fetō’aki e pa’anga ko e *reshuffle* pe ia ‘e Fakafofonga ko e ‘uhinga pe kuo ‘alu leva ‘a e *GMS* ‘oku kau foki ‘i he va’a ko ē ‘o e *Primary School* ‘a ia ‘oku ‘uhinga ‘oku ‘alu leva ki ai. Na’e *form 1, form 2* foki ia he taimi ko ē he kolisi, ka ‘oku mafuli leva ia ‘o *GMS*...

<003>

Taimi: 1905-1910

'Eiki Palēmia: ... ‘a ia ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku fakasi’isi’i ‘a e sēniti ka ko e ‘uhinga pē ko ‘ene *reshuffle* ke ne *reflect* ange ‘a e natula ko ia.

Ko e me’a ko eni e ako ‘i Makaunga ‘ikai ke u ko e ako fē na’a ke ‘uhinga ki ai ‘a e ako ‘i Makaunga. Ko e ‘api lautohi pē ko e ..

Kapelieli Lanumata : ‘Io na’e ‘ikai ke u lave atu au ia ki he, he na’e ‘osi tali mai ia ‘e he motu’a ‘a e fehu’i ko ē ako ko ē ‘univēsiti ‘i Makaunga. Ko e lave atu ‘a e motu’a ni ia ki he ‘apiako lautohi ko ia ‘a Nukuleka. Koe’uhi he na’e ‘ohake ia he fono ..

'Eiki Palēmia : ‘Io he ‘oku angamaheni pē ia Sea ko e ‘uhinga kapau ko e kau Fakafofonga ko ia mei motu, kapau ko e toko 6 ‘oku nau ta’u kehekehe, ‘a ia ko e faiako pē ‘e taha ia ‘oku ne hanga o ako’i kehekehe ‘a e levolo ko ia ka ko e fo’i faiako pē ia ‘e taha. ‘A ia ko e *practice* pē ia ‘oku fa’a ngāue’aki kapau ‘oku fu’u tokosi’i pea *combine* pē ha ongo *form* ia ‘o faiako’i pē ‘e he faiako ‘e taha. ‘Oku ‘ikai ko Nukuleka pē ka ‘oku ai pē mo e ngaahi ‘apiako kehe. Ko e ‘uhinga pē ko e fika ko ia e tokolahi e fānau pea mo e ngaahi fekitoa kehe.

Ko e faka’amú foki ia ke tau faiako he levolo kehekehe pē, kae hangē ko e lau ko ē taimi ko ē ‘oku tokosi’i ai e fānaú, ‘oku ‘asi lahi eni ia ‘oku ngāue’aki lahi ‘aki eni ia ‘i he ‘otumotu he taimi ko ē ko ē ‘oku tokosi’i ai e fānau. Kapau ‘oku nau toko 4 ‘oku *i* he levolo kehekehe, faiako’i ‘e he faiako ia levolo kehekehe ‘e 4, Ko e kongā lahi ‘o e feinga ko eni ‘a e Potungāue, taimi ko ia na’e hiki ai ‘a e KOVITI na’e lekooti ai e ‘u polokalama lahi he *TV* mo e letiō, Na’a lava ‘a e fanga ki’i *founga* ko ia ‘o tokoni ki he kau faiako, ke ha’u ia ‘o faiako’i e kalasi ko ē kae lele ‘i he’ene *laptop* ‘ana ia ‘a e fo’i kalasi ko ē, he na’e ‘osi mei hiki’i kātoa pē ‘e he kau faiako ia ko eni he Potungāue ‘a e ngaahi leseni ki he kalasi kotoa pē.

‘A ia ko e me’a lelei ia ki he tekinolosia te ne lava leva ‘o tau pehē tokonia ‘a e kau faiako ke lahi ange honau taimi mo e tokotaha ko ē ka ne lele kae sio ia ki he faiako ko ē hono ako’i ‘a e leseni ko ia. Ko u tui ko e tekinolosia he tafa’aki pehē ‘e tokoni ange ia ki he tokoni kia nautolu ko eni ‘oku fakahoko fatongia mai. Ka ‘oku ou fakamālō atu au ki he Fakafofongá he ngaahi

fokotu'u fakakaukau ko ia, tokoni pē ia ke hokohoko atu 'etau feinga ko ia ke lelei ange e ako. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Tongatapu 7 me'a mai.

Vātau Hui : Sea 'e lava ke u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea kae toki hoko atu 'a 7.

Sea Komiti Kakato : Me'a 'a Tongatapu 7 kae toki hū mai 'a Niua 17 ē. Tongatapu 7.

Tokanga mo e tali mei he Pule'anga ki he fehu'ia Tongatapu 7 palani ke a'usia e taumu'a 'a e Lao ki he Ako

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea. Kole pē ki he Kalake ke u ki'i faka-makatu'unga atu ko 'eku fakakaukau eni he Lao pē ko eni 'a e ako Sea. Ko e Lao Fika 5. 'E makatu'unga ko ia 'oku ou fie 'eke ki he Minisitā. Pē ko e hā e palani *strategy* 'oku ne *put in place* ke ne *achieve* ai 'a e faka'amu 'a e Lao Ako. Ke *compulsory educations* 'a e fānau ako kotoa e fonua ni mei he ta'u 4 ki he ta'u 18, koe'uhi kuo osi tohi'i ko e Lao pē ko e hā e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga pea mo e Potungāue ke lava a'usia 'a e faka'amu 'a e lao. 'Ai pē ke ki'i tali mai kae toki hoko atu 'eku ...

'Eiki Palēmia : Ko 'eku fakatokanga pē 'aku Fakafofonga kau tali eni 'o a'u ki he miniti 'e 10 ko e 'osi ai pē ho'o miniti 'e 10, na'a 'oku fiema'u ke 'ai ho'o ngaahi fehu'i kau toki ke lava ho'o miniti 'e 10. Ko e tukukehe kapau te ke loto pē koe te u lava pē au 'o tali'i e fo'i miniti 'e 10 ko eni 'o mole ai ho'o taimi. Ka ko e anga pē fokotu'u atu pē ko e hā ha'o, he ko e 'uhinga kapau 'oku tau nofo he miniti 'e 10.

Paula Piveni Piukala : 'Oku makatu'unga 'eku fakamalanga Sea 'i he tali ko eni. He ko hono 'uhinga he 'oku ai 'a e ngaahi *policy* hē 'oku 'osi 'asi mai, ka 'oku 'ikai ke ongo'i 'e he motu'a ni ia 'oku makatu'unga lelei. Pē ko e 'uhinga 'a e 'u ta'etotongi ako ko eni ko e feinga ki he fo'i me'a ko ē pē ko ha fo'i 'ai pē.

'Eiki Palēmia : Ko e akó ia Sea ne toki hoko pē motu'a ni ia 'o Minisitā he ta'u 'e 5 ka na'e lahi e kakai kimu'a na'a nau hanga 'o fataki mai e akó a'u mai ki he tu'unga lelei ko eni 'o e 'aho ni. Pea kapau ko ho'o 'uhinga ki he ako'i ko ia 'o e fānau, 'io ko e 'uhinga ia na'e fokotu'u ai e *Truancy* ke feinga'i ke fakasi'isi'i 'enau nofo he akó, fakasi'isi'i 'enau *drop out* mei he ako. Ko e 'uhinga ia ko eni 'oku tau feinga'i ai...

<004>

Taimi: 1910-1915

'Eiki Palēmia: ... ke kau e ta'etotongi *so* ko hono raise he ta'u kuo 'osi 'o 'alu hake 'o *middle school* ako ta'etotongi ai 'a e fānau 'e toko 16000 mei he kalasi taha pē 'o a'u ki he, mei he *ECE* 'a e Pule'anga 'o a'u ki 'olunga. 'Oku 'i ai leva 'a e faingamālie ai na'e 'osi tipeiti'i pē eni ia he ta'u atu mo ē 'a e faingamālie 'i he'ene kalasi ono ke 'oua 'e *drop out* ai kapau 'e hiki hake ia 'o foomu *one* hiki 'o foomu *two* 'a ia ko e *continuously raise* pē ke 'i ai ha taimi 'e tau, tau pehē 'oku si'isi'i ange ai ha faingamālie ke *drop out* ai ha leka mei he mei he ako kae lava 'o ma'u hano faingamālie ma'u ai hano kaha'u mālō Sea.

Tokanga ki he totonu 'a e fānau ki he ako lelei hangē ko ia 'i he Lao Ako

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko ia ‘e Sea. ‘Oku mahino kiate au ko e ko e *move* ko eni ‘a e Potungāue Ako ‘o tukuhifo e foomu taha mo e foomu ua ki he **primary school** ko e fo’i fo’i *platform* ia ‘oku ne hanga ‘o faka’atā ai e ako ta’etotongi mo e *compulsory* mo e ako kātoa ki he ta’u 4 pē ‘o a’u ki he ta’u 14. Ko e toe eni e 14 ki he 18 ‘a eni ‘oku ‘asi mai he ‘aho ni ‘e Sea ‘i he fokotu’utu’u ‘a e potungāue ‘e ako ta’etotongi ‘a e ta’u 4 ia ki he ta’u 18 ‘a e ngaahi ako pē ‘a e Pule’anga, Tonga *High* pē, ‘Atele, Ha’apai *High*, ‘Eua *High*, Vava’u *High*, Niua *High*. Faka’ofu’ofa pē Sea ka ‘oku ‘i ai e me’a kātoa pē ‘ū *high* Sea.

Ka ko e poini ka ko e poini Sea ko e setisitika he Va’a Setisitika ‘oku meimei ko e fānau ako *high school* he ako ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i he mei 4000 tupu meimei 5000 ko e fānau ako ko ē ko ē he ako e siasi ‘oku meimei 8000, 9000. Liunga ua ‘a e ako tokolahi ‘a e ako ‘a e siasi. Sai ‘oku pehē ‘oku ‘uhinga ia ki he motu’a ni Sea ‘oku pehe ni, tokotaha mei he toko tolu kotoa pē ‘oku ako ta’etotongi ia. Ka ko e makatu’unga pē Sea ko ho’o ako he ako e Pule’anga pē ko ho’o ako he ako ‘a e siasi. Tokotaha mei he toko tolu kotoa pē. Ko e me’a ‘oku ou ‘oku ou ‘uhinga ai ‘eku hanga ‘ohake e kupu’i lao he ‘oku **demand** he kupu’i lao ia kātoa e fānau ako ...

’Eiki Palēmia: Toko fiha koā e kau ako *high school* ‘i he *non-government* ho’o me’a?

Paula Piveni Piukala: ‘Io mei he mei he uepisaiti ko ē Va’a Setisitika na’a ku *check* ‘e au pea u toki ...

’Eiki Palēmia: Ko ia toko fiha koā?

Paula Piveni Piukala: ‘Oku meimei ‘i he toko 8000 ...

’Eiki Palēmia: ‘Io ‘a ia ko e fo’i fika ...

Paula Piveni Piukala: Tupu ia.

’Eiki Palēmia: Ko eni ko ē ‘oku mau tānaki ko ē ko e ‘uhingá he ‘oku mau totongi e fakafo’i’ulu toko 6000 he ‘oku mau totongi foki pea ‘oku fo’i’ulu ‘e 770 ko eni ‘oku ‘ai tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi *high school* lēvolo ia ‘oku nau ‘asi mai nautolu ‘o fakalahi ki hē.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke fakakaukaua mu’a Pule’anga ha polisī ke kau kātoa faingamalie ‘inasi ai ngaahi ako siasi fakatatau ki he Laó

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko e mahu’inga foki ia ‘o e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga Sea ko e ko e lekooti ia ko ē ko ē a’u mai ki he 2021 ‘a e *populations* ‘o e ‘o e *high school*. Ka ko ē, ka ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohaké he ‘oku meimei ‘e vahe tolu ‘e taha ‘o e *population* e ako *high school* ‘oku ako’i ia he ngaahi ako e Pule’anga, vahe tolu ‘e ua ‘oku ako’i ia he ako e siasi. Pea ko e ‘elemēniti eni ia ‘o e, ‘elemēniti eni ia ‘o e mahu’inga ‘o e lao ke ako’i kātoa ‘e he Pule’anga ko e tu’u ko ē ko ē mafai pē ko e fatongia *function* ‘a e Potungāue Ako ‘oku ‘asi ia he kupu 3 totonu ki he ako ‘i Tonga “kuo pau ‘i he tamasi’i kotoa ‘i Tonga ke ne ma’u ‘a e totonu ke ma’u ha ako lelei ako lelei *quality educations* ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga mai pē eni ia ki he ako ‘a e siasi pē ko e ako ‘a e Pule’anga ako fakakātoa.

Ko e kupu 2 ke *access* kuo pau ki he tamasi’i kotoa ke ne ma’u e totonu ke ne ma’u ha fakamatala mo ha fakamahinohino fakaako mo fakangāue. Ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki heni Sea he ko e ako ko ē ko ē ‘o e **middle school** ‘a eni ko eni ko eni ‘oku *move* ki ai e Pule’anga *that is water under the bridge*. Neongo na’e ‘ikai ke u ongo’i kuo mateuteu lahi pē lāunga he *infrastructure* kau ai pē pea mo eni ka ko e poini ko ē ‘oku ou hanga ‘o ‘ohake ke, ke

institutionalise ke tau ‘unu ma’opo’opo kae ‘oua ‘e ‘asi mai ‘oku ‘a e, ‘ata ko eni e kupu 17 ‘o e Konisitūtone Sea. Ko u fie lave pē ki ai ke ne hanga ‘o faka ...

<005>

Taimi: 1915 – 1920

Paula Piveni Piukala: ..*maka*tu’unga ‘eku poiní he ko e fakatonu lea ko ē ko ē ‘i he fakapālangí *government to be impartial* ka ko e fakatonu lea ko ē he Fakamaau’angá Sea ko e ngaahi okooko ia. Koe’uhi ko e Kupu 30 mo e Kupu 31 ko e mafai pule ‘a e Pule’angá (*Government*) ‘i he malumalu e Tu’i 6 mo hono hakó ‘oku vahevahe 3 ia he Kupu 31. Pea ko e kātoa e ngaahi va’a ko iá ‘oku *define* ia he Pule’angá he, *define* ia he Fakamaau’angá ko e Pule’angá ia. Tautolu, Fale Alea ko e Pule’anga, ko e *Executive* ko e Pule’anga, ko e *Judiciary* ko e Pule’anga.

Government to be impartial, ke ‘oua ‘e fai ‘enau pulé, filifilimanako ki ha lelei pe ha fa’ahinga kae *disadvantage* ha fa’ahinga. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fie tokoni ki he me’a ko ení Sea, he ‘oku ongo’i ‘e he ngaahi ako ‘a e siasí, tau pehē pe fānau ako e siasí. Kuo ‘oange ‘e he Pule’anga Tongá ia, ‘a ē ko ē ‘oku tau totongi, nau totongi tukuhau ki aí kae ako ta’etotongi ‘o fakangatangata pe ia ‘i he ngaahi ako pe ‘a e Pule’angá. ‘Ikai ke u ‘uhinga au ke ta’etotongi e ako e siasí.

Ko ‘eku ‘uhinga ‘akú ke fakakaukau’i mu’a e *policy* ke kau kātoa ai pe ko e hā e foungó. Kapau ‘oku pehē ko e ‘uhingá ko e sēnití ka ‘oku tau ‘osi mahino’i kātoa pe foki ko e palopalema ko ē he ngaahi *mission schools* ngaahi siasí. Ko e palopalema ia e vāhenga ‘enau kau faiakó he ‘oku ma’olunga ‘a e kau faiako ‘a e ako ‘a e Pule’angá ka ‘oku ma’ulalo ‘a e kau faiako ka ko e *population* ‘oku ako’i ‘e he kau faiako ko ē ko e ako ‘a e siasí ‘oku tokolahi ange. Ka ko ‘enau vāhengá ‘oku si’isi’iange. Pea ‘oku fetukuaki leva he taimi ‘oku ‘omai ai e ki’i *grant*, feinga mo e totongi akó ke ne hanga ‘o fakaofiofi.

Ko e fokotu’ú ‘aku ia ‘e Sea, ke fakakaukau’i pe mu’a he Pule’angá, fai pe eni ia he loto lelei

Sea Komiti Kakato: Toe miniti ‘e 2

Paula Piveni Piukala: Ke fakakaukau’i mu’a ‘e he Pule’angá ia ‘a e vahe ko ē ko ē ‘a e kau faiako ‘a e ngaahi ako ‘a e siasí. Te nau hanga ‘enautolu ‘o *standardize* he kuo nau ‘osi ‘unu ke lesisita e faiako kotoa pe. Pea ‘oku mahu’inga leva ia e fakakaukau ni he ko honau fatongia hono ako’i e hako tupu e fonuá. Sea, ‘oku kei lahi pe me’a na’á ku fie lave ki ai ka ko ‘eku fehu’i pe ‘e, ‘ikai ke u loto ke ta toe tōkehekehe. ‘Ofa atu e sinó ni ki he sinó na Sea

‘Eiki Palēmia: Mālō, mālō sio ko e me’alelei ia e me’a ko e fe’ofa’aki

Sea Komiti Kakato: ‘Oku tapu ia he Laó

‘Eiki Palēmia: Ko e fakakaukau pe foki eni ia ‘oku lelei Sea ko e ‘uhingá ke, pea ‘oku ‘osi pe hono tālanga’i ‘ona he potungāué

Sea Komiti Kakato: ‘E fe’ofa’aki

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ki’i *time consuming*, sio ki he taimi ní Sea, ko e ‘apiako pe ‘e 2 ‘okú na ‘osi ‘omai ‘enau fakamatala pa’anga ko ē ko e ‘uhingá ke *release* ‘enau pa’anga ki he ta’u ní, 2 pe. ‘A ia ‘oku ou ‘uhingá ‘oku tōmui ma’u pe, ‘ikai ke ‘iló pe ‘oku anga fēfē e tōmuí. Ko e

pa'anga ko ē 'oku 'oatú ke vahe e kau faiakó. Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke 'oatu ai pe 'o vahe'i he kau faiakó ke 'osi e pa'anga ia 'a e Pule'angá pea toki ala leva ki honau kató 'o hoko atu e 'ai pa'anga ia 'a e siasí. Hangē na'á ku lau 'anenaí he ta'u kuo 'osí na'a mau fakangofua ai ke tuku pe e 1 miliona ia na'e 'ikai ke fakamole ia, 1 miliona. Pa'anga ia 'e 1 miliona na'e 'ikai ke nau fakamole'i pea na u toe kole mai, kātaki pe ke 'oua **te mau** fakafoki atú ka mau ngāue'aki. Na'e toe foki leva 'ave ki he Kapinetí ke liliu e tu'utu'uni ko iá ko e 'uhingá kae tuku e pa'anga ko iá 'i he siasí.

Ko e me'a ko ē 'e taha ko ē na'e 'osi 'ohake pe eni 'i he'etau talanoa fakalukufuá 'e Tongatapu 4 'a e taimi ko ē ko ē 'e pule'i ai 'e he Pule'angá 'a e ha'u 'a e kau ngāue ia ko ē 'a e siasí 'o ngāue hangē ko e ngāue fakapule'angá ke tatau 'enau vahé. 'Osi 'i ai e ngaahi palopalema ia 'oku tau 'osi fanongo ai hangē ko **Fi**sí. Ko e 'alu atu 'a e tokotaha ia meí he tui kehe 'o faiako, pule 'i he 'apiako ia 'o e tui kehe. Ko e ngaahi me'a pehē ia 'oku hoko ia, 'oku tau 'osi 'ilo 'oku hoko ia he ngaahi fonua kaungā'api 'oku *practice* ai

Sea Komiti Kakato: Tui kote

'Eiki Palēmia: Pea ko e ngaahi me'a mahu'inga pe ia 'e Sea ke tau sió he 'oku 'ikai ke *simple* pe ia *about money*. 'Oku 'ikai ko e pa'anga pe *but it's also about* ki he tokāteline fakasiasí. Hangē ko 'eku lau 'anenaí 'oku mau sai'ia mautolu ke sio ke fai ha talanoa, fai ha talanoa pe 'e anga fēfē ha'amau toe ngāue lelei ange pea mo e ngaahi ako ko eni 'a e ...

<006>

Taimi: 1920 – 1925

'Eiki Palēmia: ... siasí 'o kau ai e me'a ko eni na'e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 7. Ko u fokotu'u atu ai pe Sea ka mau toki hoko atu mautolu e talanoá, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou, ko ia 'oku loto ke tali e vouti ko ení, Tongatapu 7

Vātau Hui: Sea, 'oku 'i ai pe ki'i me'a

Fehu'ia Tongatapu 7 founga fakahoko'aki kai pongipongi 'a e fānau & fakama'ala'ala Pule'anga ki he polokalama ko ia

Paula Piveni Piukala: Sea, 'oku ou loto ke fakatalanoa mai ki ai 'a e Minisitā fekau'aki pea mo e sisitemi ko eni 'oku *disburse* 'aki pelekifasí. Ko e na'a nau fokotu'u mai pe foki pea nau hanga 'o *implement*.

'Eiki Palēmia: 'A ia tuku ke u talanoa atu pe au ko e 'uhingá

Paula Piveni Piukala: 'Oku te'eki ai ke ma'u ha fa'ahinga fakamatala

'Eiki Palēmia: Me'a he ko e me'a ko ē 'oku faí Sea 'oku fakatau 'e he potungāué, tau pehē ko e *cereal*, fakatau pea mo e *fruits*. Pea ko e 'aho ko ē 'e taha kimu'a he me'á 'oku nau fa'a tufa ai. Pea ko e taimi leva 'e ni'ihí 'oku nau hanga 'o tufa ke lava ha fo'i uike 'e 2 ē. Ka ko e ngaahi *decision* ia 'a e kau *managers* ko ē *on the ground* 'a eni 'oku nau hanga 'o tufakí ke lava 'a e ngaahi 'apiako ko iá 'o nau pehē pe 'o ma'u *breakfast*. Ka ko e founga ia he taimi ní 'o kapau 'oku 'i ai ha founga 'e taha 'e toe lelei ange ai pea toki me'a mai 'a Tongatapu 7 'o ma toki ipu kofi 'i tu'a hē 'o toki talanoa'i ai. Kae fokotu'u atu ai leva ia hē Sea

Sea Komiti Kakato: Fakakau atu pe mo e Potungāue Mo'ui ki ai ē

Eiki Palēmia: Fakakau pe mo e Potungāue Mo’ui ki ai, mālō Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Sai pe, sai pe ke tau toe kapau ‘oku kei lahi pe me’a

Sea Komiti Kakato: ‘Oku nau ‘osi fakahoko atu pe ‘e au ki he Feitu’ú na ko ‘etau tau kimuí te u toe ‘oatu pe ‘e au e faingamālie

Paula Piveni Piukala: Sai pe

Sea Komiti Kakato: Te mou toe fakalukufua’i mai

Vātau Hui: Sea, ‘oku te’eki ke ‘omi ha ki’i faingamālie ma’a Niua he vouti ko ení Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e Feitu’ú na na’e ngata ai ‘etau ngāué ‘anenaí

Vātau Hui: ‘I he falemahakí ia, vouti ia ko eni ‘a e falemahakí

Sea Komiti Kakato: Ko ‘etau kamata, ki’i me’a hifo ki lalo, ko ‘etau kamata ‘ikai ke ke me’a koe ‘i Falé ni. ‘Alu e houa malanga meimei ‘osí ‘okú ke toki hū mai pe eni ia

Vātau Hui: Sea mahalo ‘oku ou toutou hiki hake foki au ka ‘okú ke toutou me’a pe koe ki he tafa’aki ko ē. Ko e ‘uhingá mahalo ‘okú ke ki’i ma’u lelei ange ho’o fanongo

Sea Komiti Kakato: ‘E vave pe ho’o me’á ka tau pāloti hotau

Vātau Hui: Miniti pe ‘e 3, miniti pe ‘e 3 Sea

Sea Komiti Kakato: Sai me’a mai miniti ‘e 3

Vātau Hui: Fokotu’u atu pe, mālō Sea, mālō e ma’u faingamālié. Sea ko u tui ‘e mahu’inga ange ki’i lave ‘a Niua ko eni ‘i he ngaahi lave ko ē Sea

Sea Komiti Kakato: Fai mo ke me’a miniti ‘e 3

Kole Niua 17 ki hano faka’aonga’i fetu’utaki ‘initaneti he satelaite *Starlink* ke tokoni ki he ako/fekumi fakaako ongo Niua

Vātau Hui: Ko hono ‘uhingá Sea ko e ngaahi fiema’u vivili ma’á e kāingá. Sea ko e ako foki ‘a Niua na’e lelei taha ‘i he ta’u kuo ‘osí. Ko ‘emau kolé Sea ko e fu’u pa’anga ko eni ‘e 137 miliona ko ē ko ‘emau kolé ‘a e *grant* ko eni ‘oku ‘asi hē, ‘i he ‘esitimetí. ‘Eiki Minisitā na’a lava ke ‘ave ange ‘a *Starlink* ko ena ‘oku me’á ‘oku hoha’a mai e ongo puleako e ongo vahefonuá, ‘ikai ke lava ‘enau ngaahi fakatotoló ‘anautolu. Ko hono ‘uhingá manatu’i Sea

Veivosa Taka: Ki’i fehu’i pe Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ‘e Ha’apai 13 fakamolemole

Vātau Hui: ‘Uluakí pe ia Sea

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo Ha’apai 13 ka tau faka’osi mu’a

Fakatangitangi Niua 17 ki ha tokoni Pule’anga ki he holo ne vela ‘i Niuafo’ou & fiema’u faiako ki he ‘ikai ha faiako he Lautohi Tongamama’o

Vātau Hui: Ko hono 2 Sea, ko e ki’i holo ko ē ‘Eiki Palēmia na’e vela ko ē ‘i Niua. Ko u tui pe kuo ‘osi mateuteu e Feitu’ú na, ‘uhingá ke fanongo mai mu’a e kāinga ki ai koe’uhí he na’e toe folau atu e motu’á ni ia ‘oku nau kei tāngutu mai ‘i tu’a ‘i he tēnití. Hokó Sea ko e ki’i ‘api Lautohi ‘i Tongamama’o, ‘oku nau ako mai pe ki kolo ki ‘Alele. Ko hono ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha faiako ia. Na’e ui e faiako ke ‘alu ki ai pea ‘oku ‘ikai ke ‘alu e faiakó pea ko e me’a leva ‘oku hokó faiako pe ‘e toko 1 ki he kalasi 1 ki he kalasi 6.

Pea ko ‘eku, Sea, ta’ofi mu’a e ngaahi ‘oku ou ‘uhingá ko e me’a ia ‘a e Feitu’ú na.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai e Feitu’ú na kia au he ko ‘enau feme’a’aki nautolu ia ‘oku fakamā’opo’opo ‘enau naunaú.

Tapou Niua 17 ke fakalelei’i pa’anga ma’u he kau faiako he ō faiako ‘i motu kae lava fie ‘alu ha faiako ngaue ‘i Niua

Vātau Hui: Pea ko hono hokó pe Sea, kātaki pe ‘oku ou fie fakahoha’á pea kapau, ‘oku ‘i ai foki e lea ia ‘oku pehē. Ka tuki e tu’á he ‘ikai ke ongo ia. ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, tuku mu’a ke u ki’i hoha’a atu pe peá u ki’i talanoa atu hē he ko e me’a eni ‘oku kaunga tonu ki he kāinga ‘i motú. ‘Osi pe eni ia Sea pea tau pāloti tautolu pea kapau te tau tali kātoa ai pe ngaahi voutí faka’ofa’ofa. Ko e akó pe ‘e taha ko u lolotonga nofo faka’amu ko e ‘uhingá pe koe’uhí ko e me’a ia

Sea Komiti Kakato: Palēmia ‘oku ‘i ai pe ‘ene mo’oni he na’e ‘asi mai he’emau līpooti ‘a’ahí ē. Ka ke me’a ‘o tokoni mai ki he Fakafofongá fakamolemole

Vātau Hui: Faka’osi pe Palēmia, ki’i faka’osí pe eni ...

<006>

Taimi: 1925-1930

Vātau Hui: ... ko e *location allowance*. ‘Oku ou tui Sea ko e palopalema ena na’e fa’a hoha’a ai ‘a Ha’apai. Ko Niua pē taha na’e ‘uluaki ma’u pe na’a nau ‘uluaki ‘inasi ‘i he *location allowance*, toki kau ai ‘a e ngaahi ‘otu motú. Kapau ‘e toe ki’i fakalelei’i ‘enau *location allowance*, mahalo ‘e fiu hono teke ‘a e kau ngāue ko ē ‘i Tongá ní ke fie ō ko ē ki Niua. Ko ia pē Sea mālō e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Fakahā Pule’anga ‘e fakatokanga’i ngaahi me’a tokanga ki ai ‘a Niua 17

‘Eiki Palēmia: ‘Io ‘e fai e fakatokanga’i ia ke fai ha sio ki ai Fakafofonga. Ko e holó ‘oku fai e ngāue ki ai pea mo e kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afió pea ‘oku fakamālō atu ‘i he me’á. Ka ‘oku fokotu’u atu ai pē Sea. Mālō.

Pāloti ‘o tali Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti ko ení ‘a e Ako mo e Ako Ngāue, fakahā loto ki ai hiki e, homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otonuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Hou’eiki. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Fakamālō atu Hou’eiki. Ko e kimu’a peá u toloi e Falé ko e me’a fakalotofale pē ení ‘e ua fai e tokanga ki ai. ‘Uluakí na’e tufa atu ‘a e naunau fekau’aki pea mo e *deep sea mining*, ‘ikai ke u fu’u ma’u lelei e fakatonga’í. ‘Eiki Minisitā Fonua ko e hā hono faka-Tonga ‘a e *deep sea mining*?

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e keli maka koula ‘i kilisitahí.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki. Fekau’aki eni pea mo e keli **maka** koula ‘i kilisitahí. ‘A ia ko e polokalama ko ení ‘e fakahoko ia he taimi ho’atā ‘apongipongi’ i he 12. ‘A ia ‘oku fa’a angamaheni pē ‘etau mālōlō koe’uhí ko e taimi ho’atā. ‘E fakahoko e polokalama ko iá ‘i he lolotonga e 12 ki he haafé pea ‘e, ‘oku teuteu’i mai Ngaahi Kautaha ‘Ikai Fakapule’angá ho’omou ‘ilo ki ‘apongipongi.

Ua ki ai Hou’eiki ‘oku ‘i ai e ni’ihi he kau Fakafofongá na’e tufa atu e ngaahi tohi fakaafe, koe’uhí ko e kemi e to’utupú tautefito eni ki he ngaahi vāhenga fili ‘oku palopalemá. Fakamanatu atu ke fakakakato mai ho’omou lisí ‘apongipongi. ‘Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a Hou’eiki. Toloí ‘a e Falé ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, Lord Fakafanua.)

<001>